

Жаҳон АДАБИЕТИ

Адабий-бадiiй, ижтимоiiй-публицистик журнал

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил шундан чиқа бошлаган

№ 8/219

2015 йил, август

Бош муҳаррир:
Шухрат РИЗАЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммаджон ҚУРОНОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ
Хуришд ДЎСТМУҲАММАД

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Омонулла РИЗАЕВ
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Фозил ЖАББОРОВ
Алишер ОТАБОЕВ
Севара АЛИЖОНОВА

МУНДАРИЖА

МУҲАРРИР МИНБАРИ

Ш.РИЗАЕВ. Бурчга садоқат.3

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. “Фарход ва Ширин” достони-дан.11

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

Ж.САНД. Индиана. Роман. (*Француз тилидан Ю.Хушвақтов тарж.*).76

НАСР

Ю.В.ЧАМАНЗАМИНЛИ. Икки ўт орасида. Роман. (*Озарбайжон тилидан Ф.Шоҳисмоил тарж.*). ...23

ДРАМА

МЕНАНДР. Одамови. (*Рус тилидан З.Аълам тарж.*).59

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

С.ИВАНОВ. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони. (*Рус тилидан А.Шер тарж.*). .108
У.НОРМАТОВ. “Тўлқинлар ўқирлар...”.141

ҚИЁС ВА ТАЛҚИН

И.ДЗЮБА. Бажан ва Навоий. (*Рус тилидан А.Файзулла тарж.*).128
Қ.СЕЙДАНОВ. Навоий ва Абай.137

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ

Н.КАРИМОВ. Рустам Ҳамдамов.145

ГЛОБУС

ВЕНГРИЯ РЕСПУБЛИКАСИ

Венгрия Республикаси.150
Венгрия шеърияти.168

ҲИКОЯ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

О.ОТАХОН. Сарҳадлар.174
Л.КРАСНАХОРКАИ. Акрополь сарҳадларида.
Л.БЁТИ. Иқроп. Ҳикоялар.177

НОБЕЛЬ СОВРИНДОРЛАРИ

И.КЕРТЕС. Стокгольм маърузаси. (*Рус тилидан Ш.Раҳмонова тарж.*).192

ЖАҲОНИЙ ТАБАССУМ

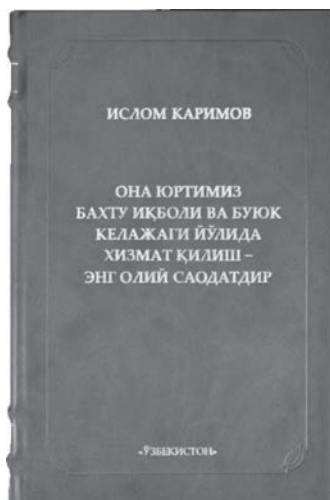
“Поезд жадвалини ўзгартиринг”. (*Рус тилидан Ш.Отабек тарж.*).200

Муковамизда.203
Таквим.204

БУРЧГА САДОҚАТ

Сўнги йилларда пайдо бўлаётган ўзига хос анъанага кўра, мамлакатимизнинг Мустақиллик куни арафаларида Юртбошимиз Ислом Каримов янги китоб такдим этиб, ватандошларимизни Истиқлолнинг моҳияти, аҳамияти, уни мустаҳкамлаш тадориқлари, келажак орзу-ўйлари ҳақида фикр юритишга, мушоҳада, мубоҳасаларга даъват этди. Назаримда, Президентимизнинг катта байрам арафасида шундай китоб тухфа этишлари ўтган йиллар учун халқимиз олдидаги сарҳисоб ва Ўзбекистоннинг истиқболи, келажаги учун зарур хулосалар чиқариб, кейинги ҳаракат дастурларини яратиш омили бўлиб хизмат қилаяпти. Китобнинг номиёқ эзгу мазмуни билан эътиборни тортади: “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир” (Тошкент, “Ўзбекистон”, 2015).

Мазкур китобга Юртбошимизнинг 2015 йил 29 март куни бўлиб ўтган сайловлар олдидан республикамизнинг барча вилоятларида сайловчилар билан учрашувларда сўзлаган нутқлари, маърузалари, шу жумладан, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон либерал-демократик партиясининг VII съездида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида қилган чиқишлари, шунингдек, 9 май – Хотира ва кадрлаш куни муносабати билан оммавий ахборот воситалари ходимларига берган интервьюлари жамланган.

Китоб маърузаларнинг соф анъанавий йўсиндаги айни стенографик баёни эмас. Билъакс ўша чиқишларнинг квинтэссенцияси бўлган фикрлар, айрим мулоҳазалар, ўй-мушоҳадалар жамланмасидир. Тўпламнинг алоҳида-алоҳида ажратилган бобларини ўқиганда пайдо бўладиган асосий ғоя қуйидаги иқтибосда мужассам бўлган: **“Биз ўтган даврда амалга оширган ишларимизга баҳо берар эканмиз, “Кеча ким эдигу бугун ким бўлдик?” деган савол асосида уларнинг моҳияти ва аҳамиятини ўзимизга чуқур тасаввур этамиз. Айни вақтда “Эртага ким бўлишимиз, қандай янги марраларни эгаллашимиз керак?” деган савол устида ўйлашимиз, нафақат ўйлашимиз, балки амалий ишларимиз билан бунга жавоб беришимиз лозим”.**

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида биз жуда мураккаб, долғали йўллارни босиб ўтдик. Ўтган қарийб чорак асрлик давр мобайнида Ўзбекистон росмана бир йигит ёшига кириб, шаклланиш палласидан

то балоғатга интилиш давригача кечган барча хислату фазилатларни намоён этди, десак, янглишмаймиз. Мустақиллик йилларида нафақат Ўзбекистонда, умуман, бутун дунёда шундай жараёнлар кечдики, уларни дабдурустдан бир сўз билан, якранг бир ифодада таърифлаш мумкин эмас. Жаҳон қалқиб турди ва бу ҳануз давом этмоқда. Дунёнинг мувозанати бузилиб, издан чиқар ҳолатда уруш, жанжал, тўполон, қонли муҳорабалар, буюк эҳтирослар қайнамоқда. Ўтган қарийб чорак асрлик давр, айни пайтда яратиш, янги-янги техникавий мўъжизалар ихтиро этиш, инсон руҳиятининг, инсон тафаккурининг бемисл имкониятларини кашф этиш палласи ҳам бўлди.

Ўтган қисқагина фурсатда ўша техникавий мўъжизалар ҳаётимизга шундай сингиб кетдики, биз бугун бирор соҳани бу мўъжизалардан холи, ташқарида тасаввур эта олмаймиз. Ўзимиз беихтиёр ўша техникавий инқилоб гирдобига шундай тортилдики, бугун ҳар қанча консерватив тусда фикрламайлик, унинг янгиликларини инкор этолмаймиз, ундан ташқарида ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Дунё том маънода глобал тус олди. Агар аввал уйимиз, маҳалламиз, жилла курса, шаҳримиз ёки, ундан-да кенгроқ, республикамиз ҳақидаги тушунчалар билан қуролланиб юрган бўлсак, эндиликда информацион ҳудуд шу қадар кенгайиб кетдики, биз энг чекка манзилларда туриб дунёнинг нариги бурчагидаги маълумотлардан сониялар ичида хабардор бўлмоқдамиз ва шунга қараб ўз хатти-ҳаракатимиз, равиш-рафторимизни, юриш-турмушимизни белгилаяпмиз. Турмуш-кечмишларимиз бутун дунёдан олаётган ахборот билан қай бир маънода тўлиб-тўйиниб, ўзгариб бормоқда. Бу ўзгаришларни тўлиқ маънода ижобий дейиш қийин, албатта. Салбий ёки ёқимсиз ҳолатлар, ўзгаришлар ҳам бор. Бу ўзгаришлар ҳам техник тараққиётнинг, глобаллашувнинг меваси, натижалари.

Гуруч қурмақсиз бўлмайди, деганларидек, дунёда ҳеч бир ҳодиса, ҳеч бир нарса ўзининг фақатгина мусбат хусусияти билан намоён бўлмас экан. Ҳар қандай тирик жараён ижобий фазилатлари билан бирга салбий хусусиятларини ҳам, нуқсонларини ҳам намоён этар экан. Ана шу маънода биз глобал дунёнинг барча мусбату манфий хусусиятлари билан бутун башариятга мансуб бўлган барча қору аъмоллардан бохабар, уларнинг ичида яшаб бормоқдамиз. Шулар ҳақида ўйлаганингда, наинки коинот, балки жамиятда, ўзинг билган инсонлар жамоасида ўрнинг қандай, умуман, ўз ўрнини топа олдингми, агар топа олган бўлсанг, кимга ва қандай наф келтираяпсан, деган саволлар пайдо бўлади. Бу саволлар эса ҳар бир мушоҳада этувчи, фикрловчи кишини ўйлатади. Мазкур саволларга жавоб топиб юриш ҳар бир мушоҳада қилувчи инсоннинг кейинги ҳаёти учун ниҳоятда зарур. Шу маънода мамлакатимиз раҳнамосининг ҳар сафар янги китоб тақдим этиши бу, Ўзбекистоннинг глобал дунёдаги ўрни, эришган ютуқлари, келажак орзулари ва шу йўлдаги интилишлари борасида қизгин мушоҳадаларга даъватдир.

Албатта, бу масалаларни оддийгина факт сифатида қайд этиб қўйиш ҳам мумкин. Лекин унда мазкур китоб шунчалик аҳамият касб эта олмаган бўларди. Сабаби китобда жамланган барча чиқишлардан сезиладики, биз тарихни билмай, узоқ ва яқин ўтмишимизни қайта идрок этмай, ҳеч қачон олдинга силжий олмаймиз. Шу маънода китобдаги мана бу сўзлар, менимча, айрича аҳамият касб этади. “**Ҳақиқат,**

тарих ҳақиқати болаларимиз учун сув ва ҳаводек зарур. Тарих ҳақиқатини тўлалигича кейинги авлодга етказиш ҳар бир инсоннинг келажак олдидаги муқаддас бурчи ҳисобланади... Тарихдан сабоқ чиқариб яшаш лозим... Тарихини, ўтмишини билган одам келажакда адашмайди. Тарихимиздаги оғрикли даврлардан ҳам хулоса чиқариб яшашимиз керак. Эртага бизнинг ўрнимизга келадиган ёшлар ана шу тарих ҳақиқати билан қуролланиши лозим. Чунки ҳеч бир соҳада, ҳеч кимдан кам бўлмайдиган авлодгина буюк давлат барпо этиши мумкин. Нега деганда, буюк давлатни қуриш учун маърифатли, тарихни биладиган, ундан сабоқ чиқара оладиган одамлар керак”.

Дарҳақиқат, тарихни билмай, кечаги кунларнинг нима эканлигини идрок этмай, келажакка юз тутиш мумкин эмас. Модомики, тарих борасида сўз кетар экан, Юртбошимизнинг ҳар бир вилоят сайловчилари билан бўлган учрашувлардаги ўша вилоят тарихи, ўша вилоятнинг одамлари, уларнинг кечмишлари ҳақида ниҳоятда чуқур тасаввурга эга эканлиги кишини ҳайрон қолдиради. Муаллиф қайси бир вилоятда учрашув қилар экан, шу вилоятнинг ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ҳаётидаги барча баланду пастликларини теран ҳис қилиб, унинг кечаги куни ва бугунги ҳолати ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиб фикр юритади ва айни пайтда ўша вилоят воқеликлари доирасидан бутун бир мамлакат воқеликлари доирасига кўтарилиб, ҳар бир вилоятдаги фуқарога кенг маънодаги юрти ва ўз худуди ҳақидаги ҳақиқатларни баён қилади. Уларнинг фақатгина ўз худуди, оила, жамоасига эмас, балки бутун бир мамлакатга дахлдор эканликларини такрор-батакрор уқтириб туради. Китобнинг истаган варағидан истаган бир кўчирмани келтириб, хаёлот дунёмизни, билим бисотимизни эркин кўйиб, олам-жаҳон фикрлар айтишимиз мумкин. Шу боис ҳам бу китобни бир кун-икки кун эмас, муттасил, доимий ўқиб бориш тўғрироқ бўлади. Шу маънода мен ўз фикр-тасаввурим доирасида китобдаги айрим фактларни, айрим кўчирмаларни мулоҳаза этмоқни маъқул кўрар эдим.

“Бир пайтлар баъзи вилоят ва туман раҳбарларимиз, биз – аграр республика, деб мақтаниб юрарди. Улар нимани ўйлаган – мен билмадим. Умрбод СССР таркибида бўламиз, деб ўйлаганми? Бу одамлар озгина фикрлаб кўрса бўлардики, сув, ер етишмаса, халқимиз кўпайиб бораётган бўлса, фақат ғалла, пахта, сабзаёт етиштириш билан мамлакатимизнинг тараққиётини таъминлаш мумкинмиди?

Мана сизларга битта рақам: 1991 йилда мамлакатимиз аҳолиси 20 миллион 500 минг киши эди. Мустақиллик йилларида халқимиз 1,5 карра ўсди – 31 миллионга етди.

Айтинглар, 1,5 баробар кўпайган аҳолини эски шароитда оладиган ҳосил – пахта, ғалла ҳисобидан боқиб бўлармиди? Ўша пайтда биз тахминан 5-6 миллион тонна буғдойни четдан олиб келар эдик. Шундай вақтлар бўлганки, бир ҳафта-ўн кунлик унимиз қолган эди.

Бир тасаввур қилайлик, қайси давлат, қайси халқ буни ўз бошидан ўтказган? Ана шундай муаммолар қаршисида ёлғиз қолган пайтимизда ким бизни қутқарди? Биринчи навбатда, ўзимиз. Чидадик, лекин ҳеч кимдан қарз бўлмадик.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг чет мамлакатлардан қарзи ялпи ички маҳсулотга нисбатан 15 фоиздан ошмайди. Ваҳоланки, баъзи давлатларда бу кўрсаткич 150 фоиздан ҳам ортиқни ташкил қилади, улар бўйнидаги қарзидан қандай қутулишни ҳам билмай юрибди”.

Бу каттагина кўчирма Ислом Каримовнинг Бухоро вилояти сайловчилари вакиллари билан учрашувидаги чиқишларидан келтирилди. Мазкур кўчирманинг ҳар бир сўзи, ҳар бир жумласи киши хотирасида жуда кўп воқеаларни жонлантиради. Узоққа бормай, шу кўчирманинг дастлабки сатрларидан фикрни бошласак. Ҳақиқатан ҳам жуда кўп одамлар, жумладан, ўзимиз ҳам, бизни шўро мафкураси авжи адоғига чиққан кезлар аграр республика деб аташса, шундай экан деб кетаверганмиз. Буни ҳатто фахр билан эътироф этган одамлар бўлган, айниқса, катта-катта амалларни эгаллаган раҳбарлар. Бу тушунча халқимиз онгига шунчалик чуқур сингдирилдики, гўё аграр республика бўлиш бир шарафдек, бир иноятдек эди.

Ваҳоланки, аграр республика дегани, бу фақат энг оғир, заҳматли ишдан боши чиқмайдиган, эртаю кеч қишлоқда белини букиб меҳнат қиладиган кишиларнинг жамоаси деган маънони англатар эди. Бундай олиб қараса, аслида биз ҳақиқатан ҳам шундай эдик. Республиканинг деярли барча унумдор, ҳосилдор ерларига пахта экилса, эртаю кеч биз фақатгина пахта парвариши билан шуғуллансак, қишлоқни-ку қўя турунг, шаҳардаги қимирлаган жонзотки бор, пахта мавсуми бошланиши билан теримга жалб қилинса, ойлаб, қиш демай, изғирин демай, саратон-иссиқ демай, пахта далаларидаги қулайликларсиз, ярим очик шийпонларда ётиб, ночор, забун бир ҳолатда пахта етиштирсак, дала қули бўлмай, ким эдик ахир?! Яна ўша собиқ марказдан туриб “Оқ олтинни олтин қўллар яратади” дея, сохтакорлик билан “барака топ” дея елкага уриб, гўёки рағбатлантириб, ортидан эса қулиб, масхаралаб турса, 6 миллион тонналик маррага етишимиз керак экан, шуни марказ талаб қиляпти, Брежнев талаб қиляпти деб, гўё отамизга ваъда бергандек, бор куч-ғайратимизни, бор имкониятимизни сарфлаб, болаларимизни касал, оилаларимизни ночор қилиб, ўша марра учун интилиб ётсак, албатта, аграр республика деб аталишимиз табиий эди. Лекин бунга кўникиб, буни меъёр деб қабул қилишимизнинг ўзи нақадар хўрлик, хорлик ҳам эди. Афсуски, биз шундай бир мафкуравий бангда эдикки, ўзимизни таҳқирловчи таърифларни айни ҳақиқат деб қабул қилиб, ишониб кетаверардик.

Ўйламас эдикки, аграр ўлка бўлсак, нега озиқ-овқатдан бунча қийналамиз, дастурхонимизда нону чойдан бўлак нарса йўқ. Мева-чева, сабзавот-полиз маҳсулотлари, инсон танасига зарур қанчадан-қанча озуқа қишлоқ хўжалигида етиштирилади-ку?! Биз эса қозонимизда ёвғон қайнаса хурсандмиз. Наҳотки, оддийгина картошка ҳам четдан олиб келинса, дон, гўшт маҳсулотлари, тухумгача қаерлардандир келтирилса. Ҳеч биримиз айтмас эканмизки, аграр республикасизлар деб қайта-қайта миямизга ниқтайдиганлар нега бу ерларда қишлоқ хўжалигининг пахтадан бўлак маҳсулотлари етиштирилишига имконият бермайдилар деб!

Аслида бизнинг ҳам унумдор, серҳосил, ҳар хил кимёвий дорилардан холи ерларимизда муайян миқдорда сархил мевалар етиштирилгани сир эмас. Лекин бу мевалар вақти-соати билан нима учундир ўз халқимиз

қолиб, катта “оға”лар шахру кентларига ёки кимларнингдир оғзини мойлаш учун сават-сават “марказ”га жўнатилгани ҳам ҳақиқат.

Очиғи, бугун “аграр республика” атамаси ҳар қанча халқаро атама сифатида қўлланилмасин, камина учун ниҳоятда ёқимсиз, ниҳоятда хунук сўз бўлиб туюлади. Чунки бу атама эслатиладиган бўлса, ҳаёлингга ўша таҳқирлар, ўша хўрликлар келади. Зеро, миллионлаб одамлар эртаю кеч даладан чиқмаса, ҳаёт шу экан деб кетмоннинг кетида, дала жўяклариди умрини ўтказса, бундан кўра ёқимсизроқ манзара борми?! Бу – реаллик, албатта, лекин бу реалликни бугун тасаввур қилиш қийин, айниқса, унинг нима эканлигини билмаган, умуман кўрмаган фарзандларимиз учун буни тасаввур қилиш амри маҳол. Шу маънода Юртбошимизнинг, **“бир тасаввур қилайлик, қайси давлат, қайси халқ буни ўз бошидан ўтказган? Муаммолар қаршисида ёлғиз қолган пайтимизда ким бизни қутқарди?”** дея тўлиб-тошиб айтган сўзлари – берган саволлари киши қалбини титроққа солади. Юртбошимиз яна бир сўзни таъкидлайдилар: **“Шуларга қарамай чидадик, лекин ҳеч кимдан қарз бўлмадик”**.

Кўз олдимдан сира кетмайди. Юртбошимиз мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида иқтисодий ҳаётимизда ҳали анчагина мураккаб шароит бўлиб турган пайтда минбарларда туриб шундай бир фикрни қайта-қайта таъкидлардилар, яъники, биз ҳам айрим узоқ-яқиндаги қўшни республикаларга ўхшаб катта-катта қарзлар олишимиз мумкин, аммо қарзларни олиб, еб битирганингдан кейин нима бўлади? Олмоқнинг бермоғи ҳам бор, буни эртага узиш керак, ким узади уни, менинг давримдан кейин бўлганича бўлар деб ўтиришимиз керак эдими, фарзандларимизни бўйнигача қарзга ботириб? Келгусида уларнинг кўзига қандай қараймиз дея, дард-изтироб билан савол берарди раҳбаримиз. Чидаш керак эди, чидадик. Худога шукурки, қарз бўлмадик. Юртбошимиз айтмоқчи, ялпи ички маҳсулотига нисбатан юз эллик фоиздан ортиқ қарзга ботиб юрган атроф қўшнилариимиз ўша биз чидаган даврларда хориждан катта-катта луқмалар олиб, катта-катта маблағларни еб битириб, бугун энди қайга бош уришни, нима қилишни билмай юрганлари ҳаммамизга маълум-ку.

Шукрки, бизнинг табиий бойликларимиз кўп. Ер ости, ер усти бойликларимиз. Биз ҳам айрим давлатларга, хусусан, собиқ Иттифоқдаги республикаларга ўхшаб табиий бойликларимизни ўйламасдан сарфлаб, еб ётишимиз ҳам мумкин эди. Бу табиий бойликлар бир неча ўн йиллар бизни бекаму кўст боқиши ҳам мумкин эди. Лекин бир тасаввур қилиб кўрайлик, бу бойликлар, худойим берган неъмат деб еб ётишлар, алал-оқибат нимага олиб келарди. **“Ётиб еганга тоғ чидамас”**, дейди халқимиз. Биз ҳам бошбошдоқлик билан бор табиий бойликларимизни бозорга солишимиз мумкин эди. Лекин бундан кейин фарзандларимизнинг кўзларига қарай олармидик, уларнинг истиқболи учун нима бера олардик?

Юртбошимиз китобда тарих ҳақида, тарихдан сабоқ чиқариш ҳақида сўз юритар экан, бу фикрларнинг барчаси аввало, ва асосан, ёшларга қаратилади. Ёшларнинг фикрини тоза сақлаш, тарихни билган ҳолда ундан тўғри хулосалар чиқариб яшашга интилиш жуда муҳим. **“Ўзимнинг ҳаёт тажрибамдан келиб чиқиб айтаманки, бу дунёда ёмонликни кўрмаган одам, яхшиликнинг қадрини билмайди. Қийналмаган одам ҳақиқий бахт нима эканини тўлиқ англаб етмайди”**. Ҳақиқатан,

тарихни билиш, билганда ҳам қалбдан ҳис қилиш бугунги куннинг кадрига етишни, ҳақиқий бахт таъмини ҳис қилишни ўргатади. Китобдаги кўплаб фикрлар, мулоҳаза, мушоҳадалар ана шу мақсадга қаратилган ва шулардан келиб чиқиб Юртбошимиз энг олий ғояни, бош мақсадни ифода этади: **“Биз учун ягона мафкура бу – Ўзбекистоннинг тараққиёти, Ўзбекистоннинг равнақи, Ўзбекистоннинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслигидир”**. Дарҳақиқат, бугун Ўзбекистоннинг тараққиёти, равнақи, фарзандларимизнинг ҳеч кимдан кам бўлмаслиги 31 миллионлик халқнинг амалга ошираётган барча ишларида намоён. Ҳеч бир ишда тўхтаб қолиш, бир жойда депсиниб туриб қолиш ёки бори билан чекланиб, ҳа, шунинг ўзи ҳам бўлади-да, деган шунчаки хотиржамлик билан қаноатланиб қолиш мумкин эмас. Ҳамиша интилиш, ҳамиша изланиш, ҳамиша олдинга қадам ташламоқни ўйлаш керак. Китобнинг шу маънода яна бир аҳамиятли жиҳати, барчамизни олға қараб юришга, истиқбол сари пешвоз чиқишга даъват этганида.

Китобда мамлакатимиз иқтисодий ҳамда ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ кўплаб фактлар келтирилган. Амалга оширилган жуда кўп ишларимиз сарҳисоб қилинган, турли рақамлар кўрсатилган. Улуғ бунёдкорлик ишларининг конкрет кўринишлари айtilган. Мен буларнинг барчасини эътироф этган ҳолда, ўз касби-коримдан келиб чиқиб, китобдаги яна бир жиҳатга эътибор қаратмоқни истардим. Китоб шунчаки рақамлар, амалга оширилган ишлар сарҳисоби – ҳисоботи эмас. Бинобарин, қандайдир ўғит, шунчаки йўлланма бериш ҳам эмас. Бу китоб айни замонда муаллифнинг самимияти билан, беғубор ички дунёсини намоён этгани билан ҳам қимматли. Бу, ўз навбатида, ўқувчига завқ беради, уни ўзига тортади. Камина бевосита адабиёт-санъат дунёсида юрган инсон сифатида бу соҳаларнинг энг таъсирчан қуроли, асосий мақсад-вазифалари нима деб сўраса, самимият ила энг аввало, кўнгил, инсон қалбини овлаш, деб жавоб берган бўлар эдим. Бежиз эмаски, бундан етти йил муқаддам **“Юксак маънавият – енгилмас куч”** китобида Президентимиз адабиёт ва санъат борасида сўз юритиб, бу масалаларга бағишланган бобни **“Инсон қалбига йўл”** деб атаган эдилар. Дарҳақиқат, адабиёт ва санъат инсон қалбига йўл топибгина инсон қалбини юмшатади. Уни улуғвор ишларга, эзгу мақсадларга йўллайди. Гўзаллик туйғуси билан мунаввар этади. Худди шундай ўқувчи қалбига ниҳоятда яқин бўлган ўринлар мавзумиз бўлмиш китобда талайгина. Муаллиф энг оддий нарсалардан, энг содда ҳодисалардан катта хулосалар чиқаради. Китобда **“Ободлик кўнгилдан бошланади”** деган ҳикмат махсус бир бобнинг сарлавҳасини белгилаган. Аслида бу фикрнинг ўзи кишини шунчаки расмий ўйлардан жонли жараён ҳақидаги мушоҳадаларга ундайди, туйғуларимизга таъсир қилади.

Бундан ташқари китобда бевосита муаллифнинг ёруғ ҳиссиётлари билан боғлиқ айрим лавҳалар, мисоллар ҳам борки, улар орқали некбин инсоннинг қалбида, фикрида кечган тўлқинли ҳолатларга гувоҳ бўламиз. Масалан, тарих ўз ўтмиши ҳақида сўзларкан, Президентимиз болалик даврлари билан боғлиқ маънос хотираларни ёдга олади: **“У пайтлар шундай вазиятлар бўлардики, бир марта тўйиб овқатланишнинг ўзи бахт ҳисобланарди. Мен ёшлигимда буларнинг барчасини бошимдан ўтказганман. Ҳатто шундай бўлганки, мактабда бир неча бор дарс пайтида очликдан ҳолсизланиб, ухлаб қолганман. Бундай ҳолатлар ўша замонларни кўрган одамларнинг кўпчилигига бегона**

бўлмаса керак". Ёки ана шу хотиралар тўлкинида айтилган яна бир гап – Юртбошимиз спортчи ёшларни тайёрлаш борасида фикр юритар экан, шундай дейди: **“Андижонлик Муҳаммадқодир Абдуллаев 2000 йили Сидней Олимпиадасида чемпион бўлганида, мен худдики, ўзимнинг болам чемпион бўлганидек хурсанд бўлганим ҳали-бери ҳаёлимда туради**". Ёки бўлмаса, **“Фараз қилинг, мана шу 24 йилда туғилиб, вояга етганлар эски замонни билмайди. Уларнинг ҳаммаси, айтайлик, ҳозирги кунда компьютерда ишлаш бўладими, инглиз тилини ўрганиш бўладими, чет мамлакатлардаги ўз тенгдошлари билан беллашиш бўладими, спорт, илм-фан, маданият соҳаларида ўзини шундай кўрсатаптики, буларнинг барчасини кўрганда одам беихтиёр ғурурланиб кетади. Шахсан менга шундай пайтда бамисоли қаддим анча ўсгандек туюлади. Керак бўлса, девор ёнига бориб, қанчалик ўсганимни ўлчаб кўришга ҳам тайёрман. Балки кимгадир кулгили кўринади, лекин биласизми, ҳақиқатан ҳам одам шуни ҳис қилади. Бундай ишларда менинг ҳам меҳнатим, ҳиссам бор, деган ҳиссиёт одамнинг кўнглини ҳам, қаддини ҳам кўтаради... Бировга яхшилик қилган одамга, албатта, яхшилик қайтади, ўзига қайтмаса боласига, набираларига қайтади. Бу фикр, бу ғояни айниқса энди катта ҳаётга кириб келаётган ёшларимиз унутмасдан, умр бўйи бунга амал қилиб яшаса, ҳеч қачон кам бўлмайди”**.

Тилимизда “валломат” деган сўз бор. Буни катта луғатлар бўйича изоҳласак, адабий тилимиздаги “валинеъмат” сўзининг айнан мазмунини ифодалаб, олийҳиммат, сахий, элнинг каттаси, эл хизматидаги мард, бағри кенг, хайр-саховатли шахс маъноларини англатар экан. Очиғи, юқорида келтирилган иқтибослар ҳаёлингга беихтиёр ўша “валломат” сўзини жонлантиради. Олийҳиммат, бағри кенг эл катталари – юрт оталаригина шундай фикрлайди, шундай қувонади, ғурурланади ва шундай ўғитлар айтишга ҳақли бўлади. Китобда ана шу “валломат” тушунчасини мустаҳкамлайдиган яна бир самимий эътироф, беғубор изҳори дил бор:

“Мен доим бир нарсага эътибор бераман: болаларимиз, қизларимизнинг кийинишига қаранглар, улар қандай кийинади? Қаранглар, ким бизнинг болаларимиздек чиройли кийинади? Бу бир қарашда майда нарса бўлиб туюлиши мумкин. Аслида бу майда гап эмас. Мана коллежларга, лицейларга қатнайдиган болаларнинг кийинишига қаранглар, галстукни шундай боплаб боғлайдики, мен гоҳ-гоҳ ойнанинг олдига келиб, улар қандай боғлар экан, деб машқ қиламан. Коллежда ўқиётган, эндигина 16 ёшга кирган бола мана шундай бежирим кийинади. Қизлар-чи? Бизнинг чиройли қизларимизни бошқалар билан солиштиришнинг ҳожати йўқ. Улар барибир биринчи ўринда туради, дунёда бизнинг қизларимизга тенг келадигани йўқ”.

Фарзандининг камолини кўриб ғурурланиш, қалбан тўлиб-тўлқинланиб ҳиссиётларини дунёга ёйиш маънавияти бутун ота-онага хос хусусият. Фарзанд катта ютуқларга эришиб, юксак марраларни кучса, ғурур янада ортиб, орзу-тилаклар зиёда бўлмоғи муқаррар. Бу орзу-тилаклар отанинг фарзанд олдидаги бурчи ҳақида янада масъулроқ фикр юритишга, режалар тузишга, марғуб амаллар қилишга ундайди. Шу боис ота тунларини бедор тонгга улайди, ҳар бир ҳаракатини минг

ўлчаб бир қесади, мулоҳаза билан шошмасдан истиқбол сари қадам ташлайди. Ўзигача бори яхши-ёмон тажрибаларни ақл тарозусидан ўтказиб, янглишмай, ёзғирмай дадил ҳаракат бошлайди. Инчунун, бунга оталик ҳисси, фарзанд тақдирига пешволик туйғуси даъват этади. Пировардида шу тахлит бурчга садоқат куйидагича хулосалар, умумлашмалар қилишга изн беради:

“Мен охирги чиқишларимнинг бирида, “Айтинглар, бундай олийжаноб, бундай бағри кенг, бундай меҳр-оқибатли халқ яна қаерда бор?” деган саволга жавоб бериб, аминман, бундай халқни қидириб-қидириб ҳеч жойдан тополмайсиз, деганим эсимда. Шу фикрни ғурур билан такрорлашга доимо тайёрман. Бизнинг 24 йиллик мустақил ҳаётимиз шуни кўрсатдики, биз тўғри йўлни танлашда шошилмадик.

Мен шу ҳақда кўп ўйлайман, кечалари уйқу билмасдан, қаерда биз нимани ҳисобга олмадик, қайси масалага етарли эътибор бермадик, деган саволлар доимо одамни қийнайди. Шуларни умумлаштириб, такрор айтмоқчиман, биз тўғри йўлни танлашда шошилмадик. Баъзилар, эй, мана биз унга етиб бордик, биз бунга етиб бордик, деган бақир-чақирларни кўп гапирди. Биз ҳеч қачон шошилмадик. Энди бизга ҳавас қиладиган пайт келди. Ҳатто дунёдаги энг ривожланган, манаман деган давлатларнинг вакиллари ҳам келиб биздан нимани сўрайди? Бу болаларни қаердан топдинглар, деб сўрайди”.

Китобдаги ана шундай фикрларни ўқиганда, муаллифни юрагингга янада яқин ҳис қиласан. Бу инсон билан тиллашгинг, суҳбатлашгинг, диллашгинг, жайдарича айтганда, росмана гаплашгинг келади. Юрак розларингни айтиб, кўнгилдан суҳбатлар қургинг келади. Китоб барча фазилатлари билан бир қаторда ана шундай самимияти билан ҳам ўқувчининг қалбига киради. Шуларни айтар эканман, жорий йил 29 март куни бўлган сайловларда Юртбошимизга ниҳоятда катта меҳру муҳаббатнинг самараси бўлиб 90 фоиздан ортиқ сайловчи фуқароларимиз ёқлаб овоз бергани қонуний ҳол эканлигини юракдан ҳис қиламан. Халқи учун, юрти учун, фарзандлари учун бутун умрини нисор этиб, ҳаловатини, бор куч-қувватини бағишлаб келаётган инсонга нисбатан кўрсатилган чексиз ишонч, юксак муҳаббатнинг, ҳурмат-эҳтиромнинг ифодаси бу, албатта.

Шухрат РИЗАЕВ

“ФАРҲОД ВА ШИРИН” ДОСТОНИДАН

*Достонни рус тилига
Қодиржон ЭРГАШЕВ
насрий таржима қилган*

VIII¹

Бу паришон ажзонингки, гули оташин авроқидек даҳр гулистони булбулларини ҳазордастон била ўтлуқ фарёдга солди – баргидин шуъла ва хурдасидин шарора кўргузмоқига боис не бўлгонга қалам сурмак ва бу ошуфта авроқнингки, чархи барин ажзосидек жаҳон дашти мажнунларини минг балога дастон қилиб сўзнок фигонга учратти – шафақидин ёлин ва ахтаридин ахгар ёрутмоғига мужиб не эрконни рақам урмоқ ва ўзин булбули Мажнундек гулрух Лайлиси фироқига солиб гам тоғида Фарҳод била ҳамовоз қилмоқ.

Водить калам для объяснения причины того, что эти разбросанные страницы как листья огненных (красных) цветов заставили плакать (петь) соловьев цветника мира на тысячи ладах – от листа появилась пламя, от листика – искры, и написать о том, почему эти разбросанные страницы как небесные тела повергли безумцев пустынь мира на тысячи несчастий – заставляя их плакать сжигающим душу плачем – от зари воспламенилась огонь, от звезды – уголек, войти в положение соловья, похожего на Меджнун в разлуке со своей Лейли, с лицом цветка, и на горе печали издать звук в один голос с Фархадом.

*Мушаъбид чарх аро ҳар сеҳрсозе
Ки, бир тугрога нақш этгай тирозе.*

*Каждый волшебник² в этом мире-фокуснике,
Когда будет украшать тугро³ изображением (узором).*

¹ Давоми. Боши ўтган сонларда.

² Имеется в виду представитель искусства: поэт, художник и др.

³ Многозначное слово. Первое значение: герб, печать, монограмма. Второе значение: орнамент, узоры, украшающие титульный лист или первую страницу книги.

*Агар ул пайкар ўлсун зишт ё хўб,
Ва гар макруҳ бўлсун, йўқса марғуб.*

*Будь эта фигура некрасивой или красивой,
Вызывающее отвращение или приятное сердцу.*

*Ки, гар аввал анга этмас тааммул,
Замир авроқида қилмас тахайюл,*

*Если он сначала не проявляет терпение,
И хорошо не обдумывает его.*

*Шуруь этмаклиги имкон эмастур,
Хирад оллинда бу пинҳон эмастур.*

*Невозможно приступить к делу, что
Перед разумом не является скрытным.*

*Яна бир буки ҳеч иш ҳодис ўлмас,
Биравгаким анга бир боис ўлмас.*

*И ещё: ничто не происходит ни с кем,
Если на то нет причины.*

*Мангаким бу таманно бўлди пайдо
Ки, шавқи айлади кўнглумни шайдо.*

*У меня появилось это желание,
Страсть его объяла мое сердце.*

*Дурру гавҳар хаёлин жонга солди,
Мунунгдек баҳри бепоёнга солди.*

*В душу заронила мечту о жемчугах и рубинах,
Бросило в такое безграничное море.*

*Буюрди солмоқ очиб печу тобин,
Фалак буржизга ўргамчи танобин.*

*Приказал мне развязать завязки сети паука,
Сделать из неё аркан и бросить в небо.*

*Бало тогизга зўр изҳори бирла,
Кетурмак нақб қоқум хори бирла.*

*Под горой несчастья, проявляя силу,
Сделать подкоп при помощи нити из шерсти ондатры.*

*Қалам баргу гули насринга сурмак,
Рақам Фарҳод ила Ширинга сурмак.*

*Водить калам для описания листа и цветка белой розы,
Написать про Фархада и Ширин.*

*Мунга доғи зарур эрди тааққул,
Чиқормоқ бир тикандин юз туман гул.*

*Для этого тоже требовался большой ум,
Вывести из одного шипа миллион роз.*

*Зарурий бўлди авзоига тағйир
Ки, дилкаш бўлгай ушбу сафҳа тасвир.*

*Требовалось изменить и вид его (дастана),
Чтобы, изображенные на этой странице были приятны сердцу:*

*Яна боис буким, ишқи балошўр,
Бир ўтдин айлаб эрди жонима зўр.*

*Еще одной причиной была любовь, принесшая страдания,
Которая одним пламенем своим измучила мою душу.*

*Тилим худ бор анинг таърифида лол,
Қилай хомам тилидин шарҳи аҳвол.*

*Мой язык нем, чтобы описать её,
Пусть язык моего калама излагает это.*

*Ҳазин жонимда бор эрди балое,
Балолиғ ишқ ила ҳарён ҳавое.*

*В моей печальной душе была горе –
Любовь со страданиями, метание на разные стороны.*

*Биров ишқи солиб жонимга андуҳ,
Машаққат тоши юклаб кўҳ то кўҳ.*

*Любовь к одной повергла мою душу печаль,
Наваливая на меня груз камней трудностей, как гора.*

*Бўлуб зулми ўтидин хаста жоним,
Қарориб дуди бирла хонумоним.*

*От огня ее гнета заболела моя душа,
От дыма этого огня почернело все, что у меня есть.*

*Биров йўқ, кофири қотилниҳоде,
Париваиш, девзулме, ҳурзоде.*

*Не кто-то, а неверная¹, убывающая людей,
Похожая на перы, жестокая как див, родом из англов.*

*Кўзининг куфридин юз жонга офат,
Туман минг кишвари имонга офат.*

*От неверия его глаз страдают сотни душ,
Миллионы страны веры терпят от них беду.*

¹ В оригинале «кафир», то есть человек иной веры.

*Сипоҳи зулм ила чун келтуруб зўр,
Жаҳон мулкига солиб горати Ғўр.*

*Ее войска проявляя силу и жестокость,
Все страны мира опустошали как гурь¹.*

*Кўзи солгоч кўнгул кунжига ошуб,
Бўлуб кирпиклари сабру хирадрўб.*

*Когда ее глаза подняли смуту в душе,
Ее ресницы подмели и не оставили ни терпения, ни разума.*

*Тушуб олам аро завгоси ҳарён,
Жаҳон мулкида вовайлоси ҳарён.*

*Её смуты распространились на все стороны,
В странах мира повсюду из-из неё стоны.*

*Фаранг аҳлида зулмининг фиғони,
Хитоу Чинда жаври қўзгалони.*

*От ее жестокости стенает население Фаранга²,
В Китае и Чине бунты от ее гнета.*

*Шафақгун май сори чун қўл узотиб,
Чу ахсумлаб қуёш жомин ушотиб.*

*Если на чашу с красным вином она протягивает руку,
Пьет мелкими глотками и разбивает чашу солнца.*

*Келиб ул бўлгоч эл қатлига мойил,
Ажсал тигу кафан айлаб ҳамойил.*

*Когда она является и собирается казнить людей,
Смерть вешает на свою шею саблю и саван.*

*Чу бозлаб бодпо жавлонига бел,
Фалак авроқин элтиб ҳар тараф ел.*

*Если она повязывает пояс, чтобы ездить на скакуне, как ветер,
Ветер разбросает на все стороны страницы неба.*

*Жунундин ақлкуш, бал дурдкаш ҳам,
Пари рухсора, бал девонаваш ҳам.*

*От безумия она губитель разума, пьющая остатки вина,
Лицом, похожая на перы, но повадками как безумец.*

*Мени маҳзунни ишқи барқрафтор,
Ул офат ўтига айлаб гирифтор.*

¹ Гур – название племени и династии в Афганистане, представители которого совершали опустошительные походы на соседние страны и области.

² Фаранг – Европа.

*Меня, печального, любовь как молния,
Предала на огонь этой беды.*

*Фалак зулм айлабон мен мубталоза
Ки, айлаб мубтало андоқ балоза.*

*Небо проявило жестокость ко мне, несчастному,
Подвергло меня в такое горе.*

*Ичимни дард этиб маҳзун анингдек
Ки, маҳзун бўлмагай Мажнун анингдек:*

*Душу мою боль сделала печальной так,
Даже Меджнун не знал такой печали.*

*Бўлуб вайрона кўнглум гам қушидин,
Маломат тоши ёғиб тўш-тўшидин.*

*Птица печали разбила мою душу,
Камни упрёка со всех сторон сыплются на неё.*

*Жунун кўнглумни дашти гамга солиб,
Не гам, ҳар лаҳза бир оламга солиб.*

*Безумие бросает мое сердце в пустыню горя,
Не на пустыню горя, а каждый миг в другой мир.*

*Не маҳзун хотиримга васли мумкин,
Не ҳажрида ўтум бир лаҳза сокин.*

*Ни возможности встречи с ней мой грустный ум не видел,
Ни на миг не утихал огонь разлуки.*

*Бор эрди дард қотил, ишқ бебок,
Булардин тундроқ маъшуқи чолок.*

*Болезнь была смертельная, а любовь – жестокая,
Еще жестче была возлюбленная моя.*

*Вафосиз, табъсиз ноаҳл анго хуш,
Вафо аҳли била биттабъ нохуш.*

*Ей нравились люди без верности, бездушные,
С верными она вовсе не ладила.*

*Малак хайли еса ашким учун раишк,
Тўқубон ул Пари ҳар дев учун ашк.*

*Ангелы проявили ревность, увидев мои слезы,
А она проливала слёзы из-за каждого дива.*

*Сиришим ишқида гавҳар шамойил,
Вале ул бадгуҳарлар сори мойил.*

*Из-за любви к ней проливал слёзы как жемчужины,
Но она предпочитала низких и подлых¹.*

*Нетай, минг зебу зийнат бирла товус
Ки, бўлгай ҳамнишини буми манҳус.*

*Что делать, если павлин, имея такую красоту и украшений,
Живет с совой, приносящей несчастья.*

*Бир ойким бўлгай ул солиб манга дард,
Жаҳонпаймоу ҳаржсою шабгард.*

*Она – луна, которая повергла меня в болезнь,
И гуляет по миру каждую ночь.*

*Манга айлаб гаму меҳнатни мунис,
Ўзи ҳар уйда бўлгай шамъи мажлис.*

*Подружив меня с горем и трудностями,
Она сама в каждом доме как свеча освещает собрания.*

*Олиб анжум киби сабру қарорим,
Қаро айлаб кечадек рўзгорим.*

*Она украли мое терпение как звёзды,
Сделала мою жизнь темной как ночь.*

*Чу мундоқ неча мушкил узра мушкил,
Манга юзланди таҳқиқ ўлди ҳосил.*

*Вот такие трудности одна за другой,
Навалились на меня и стало очевидным:*

*Ки, гар ҳикмат била фикри муфиди
Қилинмас, йўқтурур жондин умиди.*

*Если посредством мудрости не прийти к полезному мнению,
То нет надежды остаться в живых.*

*Кўнгул шиқ аҳлига минг пора хуштур,
Чу маъшуқ аҳл эмастур, чора хуштур.*

*От того что сердце разрывается на тысячу частей
влюбленным хорошо,
Но если возлюбленная не покладистая, хорошо найти способ.*

*Бу гамдин менда қолмай ақлу хуше,
Бу навъ этти нидо ногаҳ суруше:*

*От этого горя у меня не остались ни ума, ни разума,
Но вдруг послышался возглас невидимого вестника.*

¹ Здесь игра слов. В оригинале употреблены слова «гухар» и «бадгухар». «Гухар» означает «жемчуг», «бадгухар» – человек низкого происхождения.

*Ки, эй кунжи малолатнинг хумули,
Тушуб дарду бало кўнглунг қабули.*

*Эй, сидящий в углу печали и стеснений,
Приняв на свое сердце боль и страдания.*

*Чу сен мундин бурун хоманг қилиб тез,
Суман баргини қилдинг сунбуломез,*

*Ты до этого ускорив свое перо,
Листья жасмина сделал похожими на гиацинт.*

*Нечукким Хизр зулматдин ниҳони,
Улусқа сочтинг оби зиндагони.*

*Как Хызр скрываясь во мгле,
Живую воду разливал людям.*

*Ясодинг равзаи заркор тарҳин,
Чиқординг "Хайрат ул-аброр" тарҳин.*

*Построил ты золотистый сад,
Создав свой дастан «Смятение праведных»¹.*

*Халойиққа сочиб дурри саминлар,
Малойикдин эшиттинг офаринлар.*

*Засыная народ чистыми рубинами,
Услышал слова одобрения и восхваления от ангелов.*

*Агарчи айтурида ранж тортинг,
Вале кўрким не янглиз ганж топтинг.*

*Хотя при написании ты встретился с трудностями,
Но, смотри, какое сокровище ты обнаружил!*

*Неча кун кимса кўрган бирла ранжи,
Кюрса илгига ул навъ ганжи.*

*Человек, если он несколько дней терпит трудности,
И в его руки попадёт такой клад.*

*Ки, бўлгай анда юз минг дурри рахшон,
Дури рахшон киби лаъли Бадахшон.*

*В котором сто тысяч сияющих жемчугов,
И похожие на них рубины Бадахшанские.*

*Қизил олтун сариг зирнихдин кам,
Кумуш қадри қаро тупрогдин ҳам.*

*Перед ними цена красного золота ниже чем желтый зирних²,
Достоинство серебра ниже чем черная земля.*

¹ «Смятение праведных» – первый дастана «Хамсы».

² Зирних – примесь серы и меди.

*Қўюб мунча нуқуду ганжи шоҳи
Ки, андин ёрубон маҳ то ба моҳи.*

*Оставив столько наличных сокровищ шахских,
От которых блистало от рыбы до луны,*

*Топиб бир қалб сийму айлабон бут,
Анга йўқ тошу дурр ичра тафовут.*

*Найдя подделанное серебро и сделав из него идола,
Для которого нет разницы между камнем и жемчугом.*

*Дебон гоҳи бути сийминбар они,
Замоне луъбати маҳпайкар они.*

*Называя его то серебретелой красавицей,
То куклой, красивой как луна.*

*Уёлмай Ҳақдин айлаб қиблагоҳинг,
Ўтуб афлокдин ишқида оҳинг.*

*Не стыдясь бога, ты сделал его объектом поклонения,
Из-за любви к нему стон твой превзошел небеса.*

*Бу дунёда сени зор айлабон ул,
Қиёматда гирифторм айлабон ул.*

*В этом мире он заставляет тебя плакать,
В Судный день из-за него придется отвечать.*

*Бўлуб дунёу дининг жаҳлдин ҳеч,
Кел этма жаҳлу мундоқ жаҳлдин кеч.*

*Твой мир и вера от невежества превращается в ничто,
Не упрямясь, откажись от этого невежества.*

*Ушотиб бутни, имон ганжи топқил,
Қўюб бу жаҳл, ирфон ганжи топқил.*

*Сломай идола, обрети сокровища веры,
Оставь это незнание, обрети клад знания.*

*Чу бут синдию куфрунг елга бердинг,
Мусулмон бўлдунг ар худ кофир эрдинг.*

*Ну вот идол сломан, твое неверие как ветром унесло,
Ты стал мусульманином, если до этого был неверным.*

*Қўюб вайроналарда телбаликни,
Яна бир ганж сори сун иликни.*

*Теперь оставь безумие ходить в руинах,
В сторону другого сокровища протяни руку.*

*Яна бир конни қазмоғлиққа майл эт,
Қазиб аҳбоб аро нақдин туфайл эт.*

*Приступай к открытию еще одного рудника,
Открой его и дари сокровища друзьям.*

*Бу кон қазмоқни улким қилди пеша,
Керак хорофикан илгида теша.*

*У того, кто хочет открыть это месторождение,
Должна быть в руке теша¹, ломающая камни.*

*Санга бу тешаварлик бўлса матлуб,
Эрур Фарҳод ҳамсуҳбатлиги хўб.*

*Если желание твое – работать с тешой,
Тебе лучше стать собеседником Фархада.*

*Бу кон ишиқда тешанг хорарез эт,
Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.*

*Сделай свою тешу камнерезом, чтобы открыть рудник,
Сделай её острой, оттачивая камни Фархада.*

*Қўпуб Фарҳод бирла ҳаммасоф ўл,
Итик метин била хорошикоф ўл.*

*Встань в один ряд с Фархадом,
Острой киркой ломай камни.*

*Бу ишда не таян бир лаҳза, не тин,
Етур метинининг ўрнига метин.*

*За работой не отдыхай, ни на миг не останавливай работу,
Меняй кирку за киркой.*

*Агар Фарҳод ўлди қўп чекиб ранж,
Санга Ҳақ бергай ўлмасдин бурун ганж.*

*Если Фархад погиб, встретив много трудностей,
Тебе бог даст сокровища, пока ты жив.*

*Наво топиб бу янглиз ганждин ҳам,
Халос ўлгайсен андоқ ранждин ҳам.*

*Радость будешь обретать от такого сокровища,
И освободишься от таких трудностей тоже.*

*Ҳазин Фарҳод шуглин айла ширин
Ки, топқайсен нигоре ўйла Ширин.*

*Занятие печального Фархада сделай сладким,
И найдешь себе красавицу как Ширин².*

¹ Теша – режущий и ломающий инструмент.

² Здесь игра слов: Словарное значение имени «Ширин» – сладкая.

*Ки, ул Ширинга бу ёндошса бир дам
Анинг ширинлигинин келмагай кам.*

*Если с этой Ширин та будет рядом,
Её сладость оказывается не меньше, чем у первой.*

*Бўлуб ул ганж сурат дилфирибинг,
Етиб ҳам ганжи маънидин насибинг.*

*Это сокровище внешнее пленит твое сердце,
И от сокровищ мыслей достанется тебе доля.*

*Қаю ганж, улки олдинг бешидин бир,
Икинчисин олурга айла тадбир.*

*Это те сокровища, одного из пяти ты уже взял¹,
Принимай меры для того, чтобы получить второе².*

*Эрур сендин талаб, биздин ҳидоят,
Гадолиғ сендину биздин иноят.*

*Твое дело просить, а наше – указать истинный путь,
От тебя – нищенство, от нас – милость.*

*Чу хотифдин етишити бу навидим,
Ўзумдин ўзга навъ ўлди умидим,*

*Когда от невидимого вестника услышал эту добрую весть,
Я стал по-другому надеется на себя.*

*Қўюб васвосу савдоларни бир ён,
Етишитим пир даргоҳига гирён.*

*Оставив в стороне мысли, внушаемые дьяволом,
Плача, я дошел до обиталища старца.*

*Тушуб тупроғ ичига зору маҳжур,
Кўзум чун торти ул тупроғдин нур.*

*Со стоном упал на землю перед ним,
От этой земли очи мои приобрели свет.*

*Сипехр оллинда андоққим овуч хок,
Ва ёхуд тўби атрофида хошок.*

*Как горсть земли перед небосклоном,
Или как хворост рядом с туби³.*

*Демакка арзи ҳолимни уёлиб,
Шукуҳи жисмима титратма солиб.*

¹ Имеется в виду первый дастан «Хамсы». «Смятение праведных».

² Имеется в виде второй дастан «Хамсы». «Фархад и Ширин».

³ Туби – райское дерево.

*Стыдясъ говорить о своем состоянии,
От его величия дрожа всем телом.*

*Кўруб тупрогда ул меҳри жаҳонтоб,
Мени титратмадин андоқки симоб.*

*То солнце освещающий мир, увидело меня,
На земле как ртуть дрожащего.*

*Кулуб чун субҳ меҳр изҳор қилди,
Ғамим шомини субҳосор қилди.*

*Улыбаясь как заря, проявил свою любовь,
Вечер моей печали сделал как рассвет.*

*Деди: ҳолинг недур, шарҳ айла бир-бир.
Чу сўрди дафъа-дафъа тушити тақрир.*

*Сказал: каково состояние твое? Говори по порядку,
Несколько раз он это повторил, и пришлось рассказать.*

*Чу бўлди борча аҳволимга воқиф,
Манга худ бўлди ул икинчи ҳотиф.*

*Когда он узнал о моем положении,
Стал для меня вторым хотифом¹.*

*Неким аввалги ҳотиф ҳукм сурди,
Икинчи ҳотиф они-ўқ буюрди.*

*Что первый хотиф мне повелел,
Второй то же приказал делать мне.*

*Қабул эттим тутуб анфоси поси,
Равон қилдим дуонинг илтимоси.*

*Из-за уважения к его словам я принял их.
И сразу просил у него благословлений.*

*Чу ул бошлаб Масиҳосо каломин,
Дуо ул деб, малойик айтиб: Омин.*

*Тогда он начал свою речь как Иисус,
Он благословил, а ангелы сказали «Аминь!»*

*Дуо йўқким, ижобатдин нишон ул,
Ижобат бирла балким тавъамон ул.*

*Это не благословление, а знак того, что бог внял моим
просьбам,*

Это то же, что исполнение моих желаний.

¹ Хотиф – невидимый вестник, голосом передающий добрые вести.

*Манга чун етти бу давлат нишони,
Очилди ҳар ён абвоби маони.*

*Знак этого счастья дошел до меня,
Со всех сторон открылись двери мыслей.*

*Қаро тупроғ уза ул абри пурбор,
Туруб қилди ўзин ул навъ дурбор.*

*Над черной землёй то облака щедрое,
Стало таким образом, рассыпающим жемчугов.*

*Ки, ўтти пояси дарёу кондин,
Не дарёу не конким, осмондин.*

*И превзошел он месторождения, реки,
Не только их, но и неба.*

*Чу мен тупроғ ердин кўкка еттим,
Ер ўптум доғи ўз ҳужрамга кеттим.*

*Так я – прах, возвысился от земли до небес,
Поцеловал землю и ушел в свою келью.*

*Эшик ёпмоққа чун сундум иликни
Ёпилғоч ул, Ҳақ очти юз эшикни.*

*Протянул руку, чтобы закрыть дверь,
Дверь закрылась, бог открыл сто дверей.*

*Кетур, соқий, қадаҳ хилватда бир дам.
Чу келтурдунг эшикни боғла маҳкам.*

*Принеси, виночерпий, чашу в уединении,
Если принес, плотно закрой дверь.*

*Чу Жомийдан етишти бўйла коме,
Анинг ёди била тут бизга жоме.*

*От Джами было исполнение моих желаний,
Поднеси мне кубок, вспоминая его.*

(Давоми келгуси сонларда)

NASR

Jahon
ADABIYOTI

**Юсуф Вазир
ЧАМАНЗАМИНЛИ**

(1887–1943)

ИККИ ЎТ ОРАСИДА
Роман¹

Озарбайжон тилидан

Файзи ШОҲИСМОИЛ таржимаси

Ёзувчи, публицист, драматург, тарихчи, фольклоршунос ва моҳир таржимон. Озарбайжон маданиятида ўчмас из қолдирган адиблардан. У 1887 йили Шуша шаҳрида туғилган. 1915 йили Киевдаги Император университетини тугатган. Шундан сўнг у турли сиёсий ва дипломатик лавозимларда ишлайди.

Чаманзаминли бир қатор ҳикоялари, “Талабалар” (1919), “Ўтмиш саҳифалари” (1926), “Қон ичра” (1930), “Зулматдан зиёга” (1933), “Қизлар булоғи” (1934), “Икки ўт орасида” (1937), “1917 йил” (1939) романлари билан шўҳрат қозонди.

Юсуф Вазир 1937 йилги қатагонлар қурбони бўлди. Ававал турли айбловлар билан ишдан олинди, 1940 йили сургун қилинди ва қамоқда вафот этди.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган “Икки ўт орасида” тарихий романида мумтоз озар шоири, давлат арбоби Мулла Паноҳ Воқиф ва у яшаган давр манзаралари бадиий акс эттирилган. Дарвоқе, ўзбек китобхонлари Мулла Паноҳни лирик шеърлари орқали ҳам яхши танийди.

Журналхонларимиз “Қизлар булоғи” романини моҳир таржимон, шоир, “Жаҳон адабиёти” журналида кўп йиллар самарали фаолият юритган Файзи Шохисмоил таржимасида ўқишган. Тақдирни қарангки, Файзи ака “Икки ўт орасида” романи таржимасини тугатиб, таҳририятимизга топширгандан сўнг оламдан кўз юмди. У кишини Оллоҳ ўз раҳматига олсин.

Биринчи қисм

1

Тонг оқаряпти. Бағриқон²нинг орқасидан бошлаб осмон юзини хира шафақ қоплаганди. Ҳавода ҳафиф бир аёз бўлса ҳам баҳорнинг дарахтларни уйғотган илк насими бу аёзга хуш сафо бахш этарди. Атрофда хўрозлар кичқирар; бозорда уйқусиз дарға шогирдларининг бўғиқ овозлари сахар сукунатини бузиб андуҳ таратарди.

Шарақлаган товуш эшитилди: сарой дарвозаси очилди, орқада шарпалар кўринди, ғала-ғовур овозлар келди. Кўп ўтмай бир неча одам ташқарига чиқди, орқадан отлиқлар кўрина бошлади. Жиловдорлар отларни етаклаб охиста юришар, қароллар “пўшт-пўшт”лар, маоф³лар

¹ Журнал варианты.

² Бағриқон – Шушанинг ўнг томонидаги тоғ.

³ Маоф – солиқдан озод қилинган хизматчи.

Суратларни Дилдора Ҳамидова чизган.

уларнинг орқасидан келишарди. Қофила¹ бироз илгарилаб ўнг томонга, қалъа эшигига қараб бурилди. Бир-икки қарол шаҳар дарвозабонларига хабар бергани югурди. Темир копкаларнинг залворли зулфинлари сиртмоқлардан чиқарилди, бирзумда копкалар кетма-кет очилди, қоронғи тоғларга офтоб тушиб, шафақлар қизарди. Дарвоза ёнларидаги супаларда бир қатор соқчилар қўлларини кўксига қўйиб, интизорлик билан қофилани кутишарди. Булардан ичкарида ёпинчиқли лазги ва қўмуқ, Жавоншир элига мансуб мўйловдор, енгсиз пўстинли ўқчилар бор эди. Қилич ва ханжарларининг қумуш дасталари, милтиқларнинг бандлари ялтираб турарди.

Қофила яқинлашди. Соқчи дарбонлар энди икки қатор бўлиб туришар, кўзлари ерга қадалганди. Олдинда келаётган отнинг устида оғир гавдали,

¹ Қофила – сайрга чиққан отлиқ ва пиёда йўловчилар.

оқ чодрали бир хоним ўтирарди. Бу Иброҳим хон¹нинг хотинларидан бири Шохниса хоним эди. Тонг шафағи хонимнинг юзига тушгандай кўзларини қисди, юзини буриштириб:

– Қандайсизлар, йигитлар? Яхшимисизлар? – деди.

– Кўп яшанг! Саломат бўлинг, хоним! Бошимиз узра ҳамиша соябон бўлинг! – деган ҳар хил овозлар эшитилди.

Қофила қалъа дарвозасини тарк этганига анча бўлганди, лекин унинг шаънига айтилаётган ризолик сўзлари ҳали давом этарди.

Кун аста-секин ёришиб борарди. Осмонда бир парча ҳам булут кўринмасди; шарқ томон кесилган тарвуз каби кизариб турарди. Шохниса хоним чап томонида отда кетаётган қизи Кичикбайимга ўгирилиб, хануз давом этаётган сукунатни бузди:

– Ҳой, қора қиз! Чарчаган кўринасан, рангинг қочибди... Кечкурун сенга айтдим, камроқ ўйна, камроқ сакра, деб. Қулоқ солмадинг.

Кичикбайим олрангли лабларини бурди, қошларини чимириб:

– Вой ойижон, йилда бир кеча чилла чиқади, уни ҳам ўйнаб-кулиб ўтказмасанг, тўйгунча ракс тушмасанг... Қандай бўлади? – деди, кеча тонггача яхши ўтказган вақтини эслаб завқланиб, хандон уриб, юракдан кулди. Байимнинг кулгиси орқадан келаётган қадимий² Бобони ҳам мудрашдан уйғотди; сўлғин чехраси очилди, чўкки соқолини селкиллаптиб:

– Хоним, садағанг кетай, ёшлик-да. Қўй, ўйнасин-кулсин! Байимнинг ҳозир айна қизлар булоғидан сув ичадиган пайти... – деб жим қолди ва гўё бошидан чарх уриб тўлқинланган хотиралар унинг сўзларини пароканда қилди. Шохниса хоним ярим ўгирилганча лабларида имоли бир табассум ўйнатиб:

– Ҳой, қадимий, – деди, – ёшлигинг эсингга тушди шекилли? Қўрқма, жудаям қари эмассан. Кечаги ўйинингдан кўрдим; ҳали суза оласан.

– Хоним, бошингдан ўргилай, нималар деяпсан, сен менинг қандай вақтимни кўрибсан... Мени раҳматлик Паноҳ хоннинг даврида от белида кўрсайдинг... Шунқор эдим.

Бобо бир оҳ тортиб, отнинг устида қаддини ростлади, қамчиси билан ўнг томондаги тўпхонани кўрсатди.

– Қара, парвонанг бўлай, хоним, йигирма йилча бўлди Фатали хон Афшар анави ёнбағирдан бошлаб Шушанинг дараларини қўшини билан тўлдирганди, қара, оғзи тепага қараган қалъага томон тирмашардилар. Паноҳ хон раҳматлик тўпларни ўт олдирди. Еру осмон ларзага келди... Сўнг – ҳозиргина ўтганимиз – Ганжа дарвозаси очилди. Отларни учирдик... Дараларни сел каби, тепаларни ел каби туйиб бордик... Фатали хон шу бўйи кетди.

Бобонинг қамчиси ҳамон ҳавода осилиб турар, гўё яна нималарнидир айтмоқчидай эди. Оқарган қошлари остидан қараб турган кичик кўзларидан ўт чақнарди.

Шохниса хоним уни ўзига келтириш мақсадида кулимсираб деди:

– Охири нима бўлди, қадимий? Яна сизларни алдади, Иброҳим хонга ҳам панд берди.

Бобо қўлини пастга тушириб, жаҳл билан ханжари дастасига ёпишди, тили тугилиб деди:

– Хоним, нимасини айтасан... Қасд қилди... Ширин тилини ишга солди... Қизини Иброҳим хонга бермоқчи бўлди. Кечирим сўраб келди... Биз

¹ Исмлардаги “хон”, “бек”, “хоним” каби мурожаатлар асарнинг аслидагича қолдирилди.

² Қадимий – ҳар хил солиқлардан озод қилинган хизматкор.

ҳам Иброҳим хоннинг орқасидан эргашиб, Хўжали даштига ярашгани бордик... Кўйлар сўйилиб, қозонлар осилганди... лафзидан қайтишини, бизни ҳам Эронга тортиқ қилишини қайдан билибмиз...

Кичикбайим хоним гап қотди:

– Ҳой, буважон, бўлди қилинг, мақтанаверманг, орқадан отилган тош тўпикқа тегади.

Бобо қўлларини силтаб-силтаб яна гапирмоқчи бўлди, лекин йўтал уни бўғди, бошқа гапира олмади.

Шоҳниса хоним қадимийнинг йўтали сабабини сезиб, унга тамаки чекишга рухсат берди.

Бобо узр сўради:

– Хоним, жоним садаға, хурматсизлик бўлади, хижолат тортаман.

Кичикбайим онаси ўрнига:

– Ҳечкиси йўқ, буважон, чекаверинг! Муштугингизни тўлдираверинг, – деди.

Бобо бир-икки бор узр сўраб тамаки халтасини олди, кумуш занжирли муштугини тўлдирди. Чақмоқтош билан тутантирикни ёндириб, муштугига ўт олди.

Йўл борган сари яланғоч қоялардан Дашолти дарёсигача илонизи сўқмоқ бўлиб тушиб борарди. Отлар аста қадам босар, оёқлари тез-тез сирғанарди. Жиловдорлар отларнинг юганларидан маҳкам ушлаб, ора-сира уларга ўшқириб кўярдилар.

Отлиқлар ҳали айланмаларни ўтиб улгурмай Маммад бек билан Кичикбайим дарёга етган эдилар. Беш-олти уйли армани қишлоғининг ичидан ўтиб, тошқўприкнинг устига чиқишди. Рўпарада ўнг томонда кўкка юксалган яланғоч қоянинг бошига куёш заъфарон рангини тортганди.

Чап томондаги қоянинг орқасида ўрмон кўзга ташланарди.

Олис-олисларда оқ саллали Кирс тоғи улуғворлик билан уйқуга толганди.

Отлиқлар кўприкка етар-етмас ҳамма отдан тушди, аста-секин чап томондаги Қўтирсувга яқинлашдилар. Қояни ёриб чиққан Қўтирсув уч-тўрт газ баландликдан ола-була шағал тошлар ичига қуйилар, кумуш занжир каби жилваланиб оқиб кетарди. Кичикбайим сув соҳилига келди: “Оғирлигим, уғурлигим¹ тўкилсин!” деб бир неча бор сув устидан у ёқ-бу ёққа сакраб ўтди. Кейин йўсин қоплаган қоя тошга суяниб турган Маммад бекка қараб юраркан:

– Ҳой, йигит, сен нега турибсан? – дея эркаланиб унинг чухаси² енгидан торти.

Маммад бек кўприкдан тушиб келаётган Шоҳниса хонимга ишора қиларкан, ўрнидан кимирламади: олдин катталар, кейин ёшлар сувдан сакраб ўтишлари керак эди. Қўлларидан каниз ва оксочлар ушлаб олган хоним келиб Қўтирсув бўйидаги тутзорнинг четан тўсиғи устига ўтирди.

– Оқ-ойдин кунларга еткур, – деди, – мени шу ёшимда, қара, қаерларга судраб келдинг: жоним бўғзимга келиб қолди-ку.

– Вой ойижон, уйда ўтириб зериккандан кўра бу яхши-ку. Латтага ўрал, эл билан судрал. Бироздан кейин шаҳарнинг барча қиз-келиндари, катта-кичиклари ёғилиб келади бу ерга.

Шоҳниса хоним қизининг қорамағиз чехрасини қоплаган завқ ва шавқни фахр билан кузатаркан:

– Бошинг омон бўлсин, қизим, – дея кулимсиради ва хизматкорларга: – Ҳой йигитлар, дарҳол битта ўчоқ ясанглар, бир қаҳва ичайлик, – деди.

¹ Уғурли – бахтли, омадли.

² Чуха – эркаларнинг узун устки кийими, яқтакка ўхшайди.

Хизматкорлар четандан ошиб ўтиб, боғнинг пастки томонида ўчоқ қилиш тараддудига тушдилар; канизлар тут дарахти тагига дастурхон тузай бошладилар.

Шоҳниса хоним бироз дам олди, сўнг туриб булоқ бошида юз-қўлини ювди ва “Оғирлигим, уғурлигим тўкилсин!” деб Кичикбайим ёрдамида оқар сув устидан ҳатлаб ўтди. Кичикбайим Маммад бекнинг қўлидан ушлаб, уни ҳам сув ёнига етаклаб борди, қаҳқаҳа уриб уни итариб юборди, сув устидан сакратди. Ҳазиллашиб, бир-бирини сувга қараб итариб шўхлик қила бошлашди. Бир вақт Кичикбайимнинг бахмал бошмоғи сувга тушиб кетди. Маммад бек сувда сузаётган бошмоқни баланд кўтарди ва истехзо билан:

– Ҳой байим, ўғил бўлишни жудаям истаяпсан, бўлолмаяпсан. Йигит бўлиш сенинг хунаринг эмас, – деди.

Кичикбайим йиғламсираб, бошмоқни унинг қўлидан олди-да, четан устига ўтирди.

Тут тагига зариф шолчалар тўшалган, бахмал кўрпачалар солинган, ипак ёстиклар, болишлар тизилганди. Қоравашлар – хос хизматкорлар қўллари кўксида саф тортиб, хонимларни кутишарди. Шоҳниса хоним эса сув бўйида ўтириб, чилёсин қилдиарди. Кичикбайим учун Гулобли кишлоғидан олиб келинган ва ўша пайтдан бери саройда қолган энага хонимнинг қаршисига ўтириб, унинг бош бармоқларини оқ ип билан боғлади, кейин деди:

– Ҳазрати Сулаймон ҳаққига, жин қизи Маржон ҳукмига, бани одамдан, бани ҳайвондан, жиндан, шайтондан, оқар сувдан, томирли дарахтдан, таг-тугли қоядан, етти йўл чорраҳасидан... ҳар кимнинг чилласига йўлиқибсан, чиллангни қирқдим!

Шу сўзлардан сўнг қайчи билан оқ ипларни кесди. Қўшимча тарзда хонимнинг бармоқларига яна икки марта ип тугди, ҳалиги сўзларни такрорлаб, ипларни қирқди ва кесилган ипларни бир қўли билан кўтариб, хонимнинг боши узра ушлаб турди, нариги қўли билан бурунж¹дан ясалган, устига дуолар ўқилган “қирқ очар жом”да булоқдан бироз сув олиб, қирқилган иплар устига томизди. Сув хонимнинг бошидан пастга оқиб тушиб, гўё унинг бутун дардларини ювиб кетди. Энага Кичикбайимнинг ҳам чилласини қирқди, чилёсин ўқиди, унга бахт-саодат тилади, кейин ўз сути билан боққан байимнинг нозик қўлларини лабларига босиб ўпганида кўзларига ёш келди...

Халқ эски йилдан қолган дард ва ғам-ғуссаларини сувга оқизиб, оқар сув устидан ҳатлаб ўтишар, чилласини қирқтиришарди. Кулгилар, қийқириклар тоғларга урилиб, акс садо берарди.

2

Деразанинг ранг-баранг майда шишаларидан ичкари тушаётган шуъларлар ерга тўшалган гиламларнинг нақшларига ўзгача жило берарди. Баъзи нақшлар ловуллаган оловдай товланар, ялтираб, камалак мисоли деразага ранг таратарди.

Ичкарида ипак тўшак устида узун телпак, чуха, яшил чолвор кийган, шол белбоғ ўраган бир киши ўтириб, бир табақаси очиқ деразадан олис манзарани – Дабтолабни, бошини қор қоплаган Муров тоғини томоша қиларди.

Унинг қорага бўялган мўйлови атрофидаги чуқур ажинлар гоҳ фусункор манзара олдида ҳафифланар, гоҳ эса чуқурлашиб, оғир қайғулар ифода этарди. Бу хоннинг вазири ва давлат маслаҳатчиси Мулла Паноҳ Вокиф эди.

У рўпарасидаги эмал гулдон ичидаги наврўзгули ва бинафшаларни олиб ҳидлади ва гулдонни нохуш ҳолда дераза тахтасининг устига қўйди.

¹ Бурунж – бронза.

Шу аснода нақшли эшик очилди. Воқифнинг ўғли Қосим оға ичкари кирди. Мўйлов ўрни энди терлаган бу ёш йигит нақшинкор пайпоқлари билан гилам устига товуш чиқармай юрганича отасига яқинлашди ва тиз чўкиб қўлини ўпди.

– Оға, байрамингиз муборак бўлсин! – деди ва севинч билан отасининг юзига қаради.

– Ўзингга ҳам муборак бўлсин, ўғлим! Шундай байрамларнинг кўпини кўргин! Катта йигит бўлгин!

– Байрам-ку, бор, айлан, ўғлим! – дея Қосимнинг чиқишига рухсат берди. Қосим оға ўрнидан туриб эшикка етиб улгурмасдан харир парда кўтарилиб, ичкарига ўрта бўйли, тўла, вужуди чиройли бир аёл кирди. Шойи дуррасининг остидан чиқиб турган қора сочларининг учлари оппоқ томоғи узра илондай буралиб турарди. Доройи кўйлагидан бўртиб турган кўкраги намойишкорона, зарбоф нимчасининг тугмалари сезилмас бир титроқ ичида эди. Бу аёлнинг чуқур изтиробидан дарак берарди.

Воқифнинг кўзи хотинига тушиши билан чакнаб кетди, унга нисбатан асраган, баъзан иккиланишлар ичра топган ишқи янгидан жонланди.

Шўх ва эҳтиросли бир табассум билан:

– Қизхоним, байраминг муборак бўлсин! – деди ва уни илиқ қараш билан эркалади.

Шу аснода ичкарига кекса бир хизматкор кирди:

– Оға, Мирза Алиматмад оға ташриф буюрди, – деди.

– Марҳамат, кирсин!

Шу пайтга қадар оёғида тик туриб қолган Қизхоним шаҳд бурилиб, бошқа эшикдан чиқиб кетди. Хизматчи ҳам қўшимча эшикни очиб:

– Марҳамат! – дея деворга қисилганча меҳмонга йўл бўшатди. Мирза Алиматмад ичкари кирди. Бу баланд бўйли, соқолига оқ оралаган, қорақош бир киши эди. Ҳар бир ҳаракатидан чаққонлик сезиларди.

Қўлини чаққонлик билан кўксига қўйиб, салом берди ва айни шундай чаққонликда ўрнидан турмоқчи бўлган Воқифнинг ёнига келиб тиз чўкди:

– Мени хижолат ва шармисор қилманг! – деди ва Воқифнинг икки қўлини ҳовучлар орасига олиб қаттиқ-қаттиқ қисди.

– Ийди-шарифингиз муборак бўлсин, иншоллоҳ! Кўплаб шундай байрамларни кўрайлик, кайфиятимиз аъло, димоғимиз чоғ бўлсин!

– Сенга ҳам!... Нега энди хижолат бўласан? Гап мартабада эмас, пайғамбар авлодига ҳурмат кўрсатиш ҳам бир мусулмонга қарздир... нега бу ерда ўтирдигин? Тур, оғзимизга ширинликлар олайлик.

Воқиф қўлини ноғулга чўзиб ўзига хос ҳазиломуз табассум билан:

– Саййид, тасаддуқ, ширинликлардан ол, тортинма! Барги сабзист тўхфаи дарвеш¹ – деди.

Мирза Алиматмад устига қалампирмунчоқ санчилган тортдан бир парчасини кесиб олиб, оғзига солди:

– Сиз каби дарвеш бўлишга ҳар ким хавасманд-ку, ахир.

– Эҳ, кўзим нури, дарвешнинг не дарди бор – қара, наврўз саҳарида гулдоним ерга тушиб синди. Бу ёмон аломат эмасми, ахир?

Воқифнинг юзидаги табассум излари ўчиб кетди.

– Шоирул-шуаро, идиш синишини қўл орасидаги бало-қазонинг даф бўлиши дея тавсифлайдилар. Тағин ҳали йил тугагани йўқ, кун ўрта бўлишга бир соат қолганда тугайди. Гулдоннинг синиши эски йилга тааллуқлидир.

¹ Дарвешнинг тухфаси қуруқ мевалар.

– Кошки сенинг айтганинг бўлса. Фақат юракка ёмон таъсир қиляпти: пашша ифлос эмас, лекин у қалбни булғайди.

Боя Мирза Алимаммадни ичкари киритган хизматкор юзаси нафис нақшланган жез лаганда икки финжон қахва олиб келди ва Хонмаммад оғанинг ташрифидан хабар берди.

Воқиф:

– Кирсин, – дея лабларида истехзоли табассум изҳор этди.

Мирза Алимаммад эса тез-тез эшикка қарарди, акасининг келишидан сира мамнун эмасди. Хонмаммад кирди, байрам билан қутлаб ўтирди. Яшил чухасининг энгларини елкасига ташлаб, каттакон, усти тукли бурнини тортди ва ҳеч қандай таклифсиз дастурхондаги ширинликдан олиб оғзига солди. Лунжларининг иккаласини ҳам шишириб-шишириб шаҳарнинг янги хабарларидан гапира бошлади:

– Хон Қурдлар маҳалласидан ўтибди... Хазна қоясидан қайтармиш, ҳалиги янги минора пойдеворига тош қўйгани бораётганмиш...

Воқиф кулганича унинг сўзини бўлди:

– Ё кетаётганмиш, ёки келаётганмиш!..

Хонмаммад шошиб:

– Қайтаётганмиш! – деди ва оғзидаги ширинликларни сачратиб юборди:

– Қайтармиш! Бошорбоши-дарға Оғаси ҳам ёнида экан. Хуллас, савдогар Ҳожи Каримнинг четани ёнидан ўтаётганда кўзи Ҳожининг қизига тушиб қолибди. Айтишларича, жуда ёктириб қолганмиш. Қиз ҳам ёмон эмас: ўн беш-ўн олти ёшида...

Воқиф ҳазиллашди:

– Демак тўйда ўйнарканмиз-да? – деди.

– Нега ўйнамаймиз, Охунд, ўйнаймиз, ахир...

Мирза Алимаммад акасининг гапларини уялиб тинглар, кўзларини ердан ололмасди. Воқиф эса хурсанд бўлиб ҳазилини давом эттирарди:

– Ҳой Хонмаммад отахон, хўш, дўстинг Сафардан қандай хабар бор?

Сафар Қорабоғнинг машҳур қочоқларидан эди. Асли Зарисли¹ қишлоғидан бўлиб, юзбошини ўлдиргач, тоққа қочиб кетиб, қароқчилик қилиб юрарди.

Бир йил аввал Хонмаммад қишлоқларнинг бирида молжахат² йиғиб қайтаётди, Сафарга дуч келибди. Сафар уни ушлаб, хизматчилари билан бирга дарахтга боғлабди. Эшакларга ортилган нарсаларни эса олиб кетибди. Неча кун ўрмонда сувсиз, оч қолган Хонмаммад тасодифан топилиб, чалажон ҳолда Шуша қалъасига келтирилибди.

– Сиз менга кулинг, чунки мен кўрқокман. Тоғ йўлида Ардабилдан келиб, Тифлисга кетаётган карвонни ҳам талабди... жуда кўрқинчли одам. Эсимга тушса, вужудим титрайди.

Воқиф жиддийлашди ва андиша билан сўради:

– Ўша одам қаерда ўзи?

– Охунд, у ҳали ёш, йигирма-йигирма икки ёшларда бўлса керак. Аммо ёвуз феълли бир одам. У чақирдимми – одам калавасини йўқотиб қўяди...

Воқиф қаҳ-қаҳ уриб кулди.

– Рост айтаяпти, – деди ва назари Хонмаммаддан узилиб, Мирза Алимаммаднинг юзига тушди: Мирза лабларининг учида туғилаётган табассумни бўғиб, Воқифнинг сўзини шартта бўлди:

– Охунд, хон хузурига бориш пайти бўлмадимми? – деб сўради. Воқиф

¹ Шуша яқинидаги қишлоқ.

² Молжахат – хон учун махсулотнинг ўндан биридан халқдан ундириладиган солиқ.

кўлини кўлтиқ чўнтагига тикиб, қора боғичли ялтироқ қопқоқли соатини чиқарди ва шошиб:

– Лала! Лала! – деб чақирди. – Кетишимиз керак, – деб кўшиб кўйди ортидан.

Кекса хизматчи ичкари кирди.

– Оға, қандай хизмат?

– Жиловдорга айтинг, отларни олиб чиқсин!

– Хўп бўлади, оға!

Хизматкор чиқиб кетди ва икки дақиқадан сўнг отлар тайёрлигини хабар қилди. Туришди. Воқиф чухасининг енгларини тортиб, билаги устида тугмасини солди. Чиқишди. Бошмоқлари даҳлизда эшик олдида тайёр турарди. Кийиб, тош зинапоялардан ҳовлига ўтишди. Улкан тут дарахти тагида икки кумуш сийнабандли, чиройли эгар-жабдуқли арғумоқ етакда турарди.

Жиловдорлар аввал Мирза Алиммаммад оғанинг отини олдинга тортдилар.

Хонмаммаднинг оти йўқ эди. У аввалроқ йўлга тушган. Воқиф билан Алиммаммадни икки жиловдор ва елкаларида зинпўш – соябон тутган иккита хизматчи кузатиб борарди.

3

Воқиф билан Марза Алиммаммад саройнинг кенг каллайисига¹ кирганларида, катта издиҳомга дуч келдилар. Шаҳарнинг барча аъён, ашроф² ва аснофи³ шу ерда эди. Тўрда юзаси рангли шишалар билан нақшланган дераза қаршисидаги қимматбаҳо гиламлар тўшалган тахт устида Қорабоғ ҳукмдори Иброҳим Халил хон ўтирарди. Атрофини дабдаба билан кийинган оғалар, беклар, аъёнлар ва оқсоқоллар ўраганди. Хоннинг қайнотаси Малик Шохназар, дарға Оғаси бек, армани руҳонийси Ўҳон, оқ саллали шаҳар қозиси ва яшил дастор ўраган бир-икки саййид ҳам шу ерда ўтирарди. Каллайининг пастки қисми тожир ва хунармандлар билан тўла эди: булар девор бўйлаб тўшалган ипак кўрпачалар устида тиззалаб одоб билан жимгина ўтирар эдилар.

Воқиф билан Мирза Алиммаммад оғани кўриб мажлисдагиларнинг бирчаси ўринларидан турди: фақат хон билан салтанат валиаҳди бўлган ўғли Маммадҳасан оға ўринларидан жилмадилар. Лекин янги келганларга юқорига ўтинг, дегандек кўллари билан ишора қилдилар. Воқиф билан Мирза Алиммаммад халққа таъзим қила-қила тўрга ўтиб, кўрсатилган жойга ўтирдилар: Воқиф хоннинг чап томонига, Мирза Алиммаммад эса ўнгда, Ўҳон кашиш ёнига ўрнашдилар. Иброҳим хон Чингиз хоннинг набираси Хулоку хон наслидан бўлганига фахр билан саройда ҳам Чингиз анъаналарини давом эттиришга ҳаракат қиларди. Бу анъаналардан бири обрўли одамларнинг хоннинг чап томонида ўтириши эди. Воқифнинг ҳам чап томонидан жой эгаллаши унинг саройда қозонган мавқеи ва ҳурматини билдирарди. Янги келганлар ўтириши билан такроран хонга, атрофдагиларга, сўнгра жамоага бош эгиб, таъзим бажо келтирдилар. Жавоб тариқасида узун телпаклар тартиб билан эгилиб турдилар. Хон байрам муносабати билан Ламбаран газмолидан тикилган оқ чуха, бошига ҳам оқ мўйна телпак кийганди. Елкасига ичи сувсар мўйнали бўйинбоғ ташлаб олганди. Шол белбоғидан тилла ханжарининг қимматбаҳо тошлар билан безалган дастаси кўриниб турарди.

Янги келганлар ўтиргач, дастурхончи ҳозир бўлди, бир тиззасини ерга кўйиб чинни финжонлардаги қахвани тилла патнисдан олиб меҳмонларнинг олдига кўйди.

¹ Каллайи – бино ичкарасидаги тўри хона, танобий.

² Ашроф – оқсоқоллар.

³ Асноф – хунармандлар.

Хонликнинг тинчлик ва фароғат ичида яшаётганига анча бўлди. Нодирнинг қонли босқинларидан кейин Каримхон Занд Эронда осойиш барпо этгани, ҳозирча у ерда ҳеч қандай таҳлика қутилмасди. Нодирнинг Хуросонга қувғин қилган ва Иброҳим хон мансуб бўлган Жавоншир, Ўттиз икки ва Баҳмонли эллари кўпдан қайтиб келган, Қорабоғ тупроғига, Кура ва Араз орасидаги она юртларига жойлашган, экин экиш, чорва боқиш билан машғул эдилар.

Гуржистон ҳокими Ираклий хон билан дўстлик давом этар; Ираклий Қозоҳ билан Ереванни идора қиларди, Иброҳим хоннинг ҳокимлиги Доғистондан то Табризга қадар чўзилганди. Фақат Куба ҳукмдори Фатали хон унга бўйин эгишни истамас, Озарбайжоннинг шарқий қисмини, Боқуни, Толишни ўз тасарруфида қолдириб, Қорабоққа нисбатан доимий душманлик сақларди. Лекин Фатали хон таҳликаси Иброҳим хон учун аҳамиятли бир нарса эмасди. Шуша қалъаси каби қўлга олиш мумкин бўлмаган, баланд тўсиқлар ва миноралар билан ҳимоя қилинган шаҳарнинг ҳукмдори Фатали хондан кўрқармиди? Бир ишораси билан Қоратоғ, Хой, Нахичевон, Шаки хонлари кўмакка келади, қайниси Умар Аваристондан ўн беш минг йигити билан кўзғолади...

Сиёсий вазиятнинг бундай қулай бўлиши ипак болишларга суянган хоннинг тўла, қатъий ва мағрур юзида акс этарди. У чилимнинг қаҳрабона найпушини лабларидан олмай туриб нашъа қилиб чекар ва байрам йиғилишини завқ билан кузатарди. Шу аснода Хонмаммад ичкари кирди. Салом бериб, пойгакда ўтиришга жой ахтарди. Ҳожилардан биттаси уни бироз юқорига, ўзи ёнига чақирди. Хонмаммад ўтиб ўтирди.

Қаҳва келтирган дастурхончидан бир пахлава сўради, у ҳам ликопча келтириб, унга тақдим этди. Бу манзарани томоша қилган Мирза Алимаммад яна сиқилди, бошини қуйи солди. Хон кулимсираб Воқифга мурожаат қилди:

– Хонмаммад қандай ахволда? Ранжидахотир бўлганимни билади деб кўзимга кўринмаётир.

Воқиф мулойим овозда:

– Илтифотингизга мунтазир, – деди.

Хон кўп ўйлаб ўтирмай:

– Қалъа дарғасига ёрдамчи қилиб берсак, фойдаси тегармиди?

– Умрингизга дуода бўлади... Вилоят аҳли, ўзи ҳам бизнинг тарокима¹ айтгандай, бироз насабсиздир...

– Ҳечқиси йўқ, кўлидан маҳмадоналикдан бошқа бир иш келмайди... Шундай, бу ёқдан-у ёққа, у ёқдан-бу ёққа гап ташийди.

Воқиф афсусланди:

– Билсангиз, Мирза Алимаммад у туфайли қанчалик хижолат тортиб, пажмурда дил бўлади.

Мирза Алимаммаднинг номи айтилганда хон ҳурмат билан бошини қимирлатиб қўйди:

– Бир отанинг бунақа зурриёти ҳам бўлади, унақаси ҳам, – деди ва чилимини лабларига олди.

– Сурув оқсоқсиз бўлмайди – оталар тўғри айтишган.

Хон Воқифнинг сўзларини тасдиқлаб яна бошини қимирлатди, нимадир демоқчи экани кўриниб турарди. Лекин қозининг соатга қараганини кўриб жим қолди.

¹ Тарокима – туркман.

Воқиф Қозоҳнинг Соатли элидан эди. Ўн саккизинчи асрнинг бошларида Қироқ Солоҳли қишлоғида туғилганди. Отаси қозоҳликлар сингари деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланарди. Лекин кўп йиллардан бери давом этаётган Усмонли-Эрон урушлари бу элнинг тинчлигини бузди, кўлига қурол ушлашга қодир бўлган борки, барини судраб кетарди. Аввал Қозоҳ Шамсиддин билан бирга Ганжа хонлигига қарам эди. Кейин Ганжага ҳукмдорлик қилаётган Зиёд ўғиллари Нодирнинг ҳокимият тепасига келишга майиллик кўрсатмаганлари учун Нодир Қозоҳни Ганжадан ажратиб, Гуржистон волийлигига кўшиб берди. Нодир шохнинг барча сафарларида Гуржистон волийси¹ Ираклий билан бирга қозоҳликлар ҳам иштирок этиб, катта мардлик кўрсатардилар, лекин бу мардлик жуда қимматга тушарди: халқ қирилар, юрт вайронага айланарди. Гуржистон ва Озарбайжонга ҳужум қилган усмонлилар² ҳам бу тупроқларни қайта-қайта топтаб ўтардилар.

Табиийки, халқ бу ҳаётдан танг аҳволда қолган, ундан чиқиш йўлини изларди. Қорабоғ хонлигининг ташкил топиши ва Шушанинг 1754 йилда таъсис этилиши қозоҳликларга умид бахш этди. Катта йўллардан четда тоғ устида қурилган бир қалъа ҳимоясида тинч яшашни истардилар. Қозоҳликларнинг Қорабоққа кўчиши шу сабаблардан келиб чиқади. Воқиф ҳам Соатли элига мансуб бўлган ўн етти оила билан бирга Шушага кўчиб келиб Соатли маҳалласига жойлашганди.

Воқиф Шушага келганида 29–30 ёшларда эди. Ўқишни ўз қишлоғида битирган, туркча ва форсчани мукамал билар ва замонаси илмларидан воқиф эди. Келиши билан Соатли маҳалласида бир мактаб очиб, дарс бериб ҳаёт кечира бошлаганди. Дарс маънан Воқифни қониқтирмасди, бу хунар унга озлик қиларди. Унда кучли ишонч ва ўжарлик бор эди; унинг зийрак кўзлари ишнинг ҳар томонини кўрар, ютуқ ва камчиликларини ажрата оларди. У шу муҳитга нуфуз бахш этиш, уни ўз раъйига бўйсундиришни истарди. Лекин ўша пайтда ҳали Воқиф оддий бир мулла сифатида танилганди, бу довруқ ҳам маҳалласидан нарига ўтмаганди. Фақат баъзида гўзалларни мактаган шеърлари шаҳарда айланар, қизиқувчилар бу сўзларни ўз баёзларига ёзиб кўярдилар.

Шунга қарамай, у ҳеч кимни танимасди, танишни ҳам истамасди.

Ўзининг йўқсил кулбасида ўтириб, ҳеч қандай анъана билан ҳисоблашишни истамасди. У таваллуд эътибори билан сунний эди, лекин эътиқод эътиборига кўра қаттол суннийлардан эмасди. У шиа муҳитида яшарди. Аммо шиаликнинг икки юзлилиги унинг риёсиз табиатиغا мос келмасди. У фақат ваҳдатга³ ишонар, ваҳдатнинг ҳам мантиқсизлигини сезарди.

Бир куни ғалати ҳодиса юз берди. Бу воқеа Воқифнинг кўзга ташланишига сабаб бўлди. Бир чўпоннинг кўппағи бўлиб, у кучугига кўз тегмасин деб дуо ёздириш ниятида бўлибди. У авом тароқима бўлгани учун бу ҳаракатнинг жоиз эмаслигидан хабарсиз экан. Чўпон ўзи билан бир-икки кўйни олиб шаҳарга келибди. Дардини дуч келган шаҳарликка айтибди, шаҳарлик бу одамнинг хом эканини сезиб, уни қўлга туширмоқчи бўлибди. Шаҳарда авом чўлликни қўлга олиш қоида бўлгани учун мазкур шаҳарлик чўпонни майдондаги қассобнинг ёнига юборади. Қассоб масалани тушуниб, чўпонни Шайтонбозорга, кимнингдир олдига йўллайди. Бечора чўпон

¹ Волий – ҳоким.

² Усмонлилар – туркияликлар.

³ Ваҳдат – бирлик, яккаю ягоналик.

бозорни тўрт мартга айланиб чиқади. Ниҳоят, биттаси унга Воқифга учрашишни маслаҳат беради.

Воқиф гап нимадалигини яхши англаб, куйидаги мисраларни битади:

*Кўзим тушиди атига¹,
Дуо ёздим итига,
Ушбу сирни ким очса
Бу чўпоннинг...*

Мовий ва қаттиқ қоғозга шу “дуо”ни ёзиб, буклаб чўпонга бераркан Воқиф дебди:

– Буни эски бир матога тик, битта кўзмунчок ҳам олиб, итнинг бўйнига осиб қўй.

Чўпон кетади. Қунларнинг бирида Иброҳим хон овга чиққан экан, хордик учун бир сайхон ерга чодир тиктиради. Бир дарахт соясида тамадди қилиб ўтираркан, атрофда уймалашиб юрган итлардан бирининг бўйнидаги “дуо”га кўзи тушади. Қишлоқи чўпоннинг бундай хилоф иш тутганига хайрон бўлиб, туморни итнинг бўйнидан ечдириб ўқийди.

Хон бир томондан ғазабга келади, бошқа томондан эса ич-ичидан кулади. Шаҳарга келиши билан эшик оғаси Шоҳмаммадни хузурига чакириб, дуо ёзган одамни топишни буюради. Шоҳмаммад чўпонни Қалъага олиб келади, Чўпон ҳам Воқифни айтади. Хон девон хонасига келади, қизил кийинган жаллодлар саф тортадилар, Воқифни олиб келишади.

Иброҳим хоннинг қизи Санам хоним шеърга жуда қизиққанидан Воқифнинг ҳар бир шеърини баёзига кўчириб юраркан. У шу пайтгача ўзи кўрмаган бу шоирнинг ушлаб келтирилганини эшитиши билан девонхона деразасининг орқасидан уни томоша қилади. Озгин, лекин соғлом юзли, қорамағиз, чакноқ ва жасур кўзли бир йигитнинг девон олдида мағрур турганини кўради. Қора чухали, рангли читдан нимча кийган бу йигит ўнг қўлини кўксига қўйиб дадил овозда хоннинг саволларига жавоб берарди. Шу пайтгача фақат шеърларига мафтун бўлган Санам хоним бу сафар шоирнинг ўзига: заковатига, ҳозиржавоблигига, ёқимли сиймосига ва ширинсухан гапларига шайдо бўлади.

Воқиф хоннинг ғазабли сўзларини тинглагач, ширин бир овозда гап бошлади:

*Юз йигирма тўрт минг пайгамбар ўтди,
Дунёдан ким кетди бирор дард-ғамсиз?
Қани Нўширавон, тахти Сулаймон?
Даврон шундай ўтди, Жамшиду сенсиз,
Кўп ишонма; олтиним бор, нулим бор,
Пўч дунёда улусим бор, элим бор,
Ҳеч демассан: айрилиқ бор, ўлим бор,
Неча минг суҳбатлар қилишган сенсиз.
Матлубим истарам шоҳи Ҳайдардан,
Соҳиби Зулфиқор, шоҳи Қамбардан,
Бечора Воқифни қўйма назардан,
Қул хатосиз бўлмас, ога карамсиз!*

Диққат билан шеърни тинглаган Санам хоним ҳаяжон-ла гоҳ шоирга, гоҳ отасининг юзига қарарди: хоннинг ғазаби аста-секин пасаяди, ниҳоят,

¹ Ат – гўшт, эт (қўй назарда тутилаяпти).

ҳалимлаша бошлади. Чукур бир сукунатдан сўнг хон қўли билан ишора қилди. Воқифни қўйиб юборишади. Воқиф озод бўлади, лекин... Санам хонимнинг қалбини асир қилиб олиб кетди. Энди бу қалб кечаю кундуз Воқифнинг атрофида типирчиларди. Хон қизи кун бўйи саройнинг чекка бир деразаси олдида ўтириб саройдан масжидга борувчи тўғри кўчани, растабозорни, ғарб томонда йўқ бўлиб кетган Соатли маҳалласини кузатар, Воқифнинг ҳар бир мисрасидан туғилган оташни кўз ёшлари билан сўндиришга уринарди...

Бир куни Воқиф хивичдан ўрилиб устига сувоқ тортилган кулбасининг гуллаб турган боғида айланаркан, тиконли четантўсикнинг орқасидан ўтаётган, бошида тугунча кўтарган бир бола ундан сўради:

– Амакижон, мулла Паноҳ Воқифнинг уйи қайси?

Воқиф ҳайратланиб четантўсикқа яқинлашди.

– Шу ер, нимаиди? – деди.

Бола кулимсиради, эшикни очиб ҳовлига кирди.

Бола тугунчани бериб, масалани оҳиста тушунтирди. Воқифнинг кекса онаси суюнганича бўҳчани уйга олиб кирди, ўғлини ҳам чақириб деди:

– Ҳой болам, Хон қизи Санам хоним сенга совға юборибди.

Воқиф кумуш тахсимчанинг ипак ёпинчиғини кўтарди: тилла ликопчада бир жуфт қизил шафтоли юборилганди.

Шоирнинг севинчи уйни тўлдирди. Онаси ҳам севиноар, ҳам хижолат чекарди.

– Ҳой ўғлим, – деди, – хон қизидан хижолат бўламиз: тугунча курук қайтарилмайди, унга лойиқ бўладиган нима юборсак экан?.. – Аёл ўйланиб қолди: – кўп бўлди, бир жуфт пайпоқ тўкиб қўйгандим, ё шуни жўнатамизми?

Воқиф ҳам ўйга толганди. У ҳам оғир бир вазиятга тушиб қолганди.

Она яна таклифларида давом этарди:

– Бир тароқ ғилофи тиккандим, шолдан... сандикда бир атирим ҳам бор, раҳматлик отанг Шероздан олиб келганди... бир товонтошимиз ҳам бор, усти кумушдан... ўз сепимдан, раҳматлик отанг Табриздан юборганди... хаёлимга келган фақат шулар...

Воқиф бирор сўз айтмасдан уйдан чикди. Нок дарахтининг тагига бир шолча ва унинг устига кўрпача солинганди. Воқиф бўш пайтларида шу ерда ўтириб шеър ёзарди. Қаламдонни ва қоғозни ҳам ҳамиша шу кўрпача остидан оларди. Тез келиб ўтирди, тайёрланди ва тиззасини кўтариб, қоғозни унинг устига қўйди. Қамишқалам довотнинг учига ботирилиб, мовий қоғоз сатрига қинғир-қийшиқ мисралар тўкиларди. Шеър тайёр эди. Буклаб, шафтоли ликопчасига қўйди ва боладан бериб юборди.

Санам хоним боланинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кутарди. Ниҳоят, бола қайтди. У Воқифнинг мактуб ёзиб ликопчага қўйганини хон қизига айтди. Санам тезда тугунчани ечиб, ликопчани олди, ёпинчиғини кўтарди – шоирнинг хати йўқ эди. Хоним ғазабланди, хизматкор болани урушиб, орқасига қайтарди: “Бор, топиб кел” – деди.

Ҳамма жой изланди, йўллар, сарой атрофи қараб чиқилди – мактуб ҳеч қаердан топилмади. Шу аснода хос хизматчилардан бири мактубни пилла-поядан топиб хонга берган, хон ғазаб билан хатни ўқиётганди:

*Роса ажаб қилиб Хусрави шоҳим,
Бир жуфт бизга лаби ширин юбормиш.
Гўзаллар боғида мева етилган*

*Унинг бизга хуш нубарин¹ юбормиш.
Мендан салом бўлсин, етказ Яманга,
Сийнаси биллурга, садри жаҳонга,
Билсайдинг, хуш келди нақадар манга,
Ер юзининг сийму зарин юбормиш.
Ё Раб, ахир ул жононга ким демши:
Фалончи бетобдир, мева тиламиш,
Улки, бизга емиш инъом айламиш,
Воқиф унга совға сарин² юбормиш.*

Хон Воқиф сўзига кўзи тушиши билан титрай бошлади, қўлини чўзиб мўйловларини оғзига солди, чайнади. Бу яхши аломат эмасди.

Бундай ҳолларда, албатта, қон тўкиларди. Хоннинг тўнғич хотини Бика оға бунни кўриб имо қилди, хоннинг бошқа аёллари ва болалар хонани тарк этишди. Бика хоним эрининг ғазаб-ла йиртиб ерга очган қоғоз парчаларини эҳтиётлаб йиғиштирди, тизиб чиқиб ўқиди. Зоҳиран юзига бир жаҳл қўнса-да, аслида жуда севинди. Чунки Санам бўйи етганди, аммо хоҳлагани йўқ эди.

Бика хоним етишган қиз онаси сифатида бу одат ва қондани назарда тутиб хоннинг ғазабини совутишга ва қалбига йўл топишга ҳаракат қилди. Совға юбориб, хат олишнинг қабихлигини қайд этиб, ёшларнинг “миясига қон урганини” ҳам эҳтиёт-ла тушунтириб, кейин секин гапирди:

– Ота-боболар айтишган: қизни ўз бошига қўйиб берсанг, сурнайчига ҳам эрга тегаверади, – деди ва эҳтиётлик билан давом этди. – Аммо бу Воқиф дегани афтидан бошида ақли бор йигитга ўхшайди. Ўзи ҳам саводхон. Ёзуви ҳам чиройли... Чиниққан.

Хон бироз юмшади:

– Хати бошидан қолсин! Хати бор деб одам бошидан баланд сакрайдими?

Хоним бу сафар яна дадиллашди:

– Хон, нега бундай деяпсиз? Билими бўлгандан кейин ўзингизга ҳам керак бўлади-ку. Яхши мирза керак ҳаммиша. Бунинг устига қиз дарахти – қоз³ дарахти, деган нақл бор, ҳар ўтган бир тош отади. Ёзиб-ёзиб узокдан нима ҳам ёзарди, ел қоядан нима ҳам оларди? Ёшлардан ақл кутиб бўладими? Ҳозир уларнинг ўт-олов пайтлари...

Хон чуқур ўйга толганди. Етти-саккиз хотинининг ичида энг кўп ҳурмат қилгани Бика хонимнинг сўзлари унга маъқулдай кўринарди.

Бика хоним кўзларини унинг юзидан узмай аста-секин мулоҳазаларини эрининг фикрига жо қиларди:

– Яъни, бу таниганимиз хонларнинг ҳаммасининг ота-буваси хон ўтганми? Нодир шоҳ оддий бир чўпон эмасмиди? Чингиз авлоди борки, асир бўлади, завол кетади, хизматкор борки, мардлик кўрсатади, оғасининг тахтига ўтиради... Бошида ақли бўлса, майдонга чиқишга лаёқати бўлса, қолгани тўғри бўлиб кетади...

Хон хотинининг сўзларини бўлиб, ожиз бир овозда сўради:

– Яъни, айтаяпсанки, Санамни Воқифга берайликми?

Бика хоним асл мақсадини яшириб:

– Маслаҳат ўзингиздан, – деди, – лекин унга бир мирзалик берсангиз, бирор қоғоз ёздирсангиз, яъни кимдан кам жойи бор?

¹ Нубар – ҳадя, совға.

² Сар – бош.

³ Қоз – ёнғоқ.

Хон хотинининг гаплари ҳақли эканини англади, лекин қатъий бир жавоб бермай яна ўйланиб қолди. Воқифнинг девонхонадаги жавобларини эслади, унинг хушрафтор, мулойим, ўрни келганда гапларига эътироз билдирмай, ён босиши ёдига тушиб, Воқифга гина-кудурат эмас, балки қизиқиш билан қарай бошлади. Ниҳоят, ҳали масалани ошқор қилмай, Воқифни чақириб, уни ўзига мирза этиб тайинлади. Қисқа бир муддат давомида Воқиф давлат ишларида катта маҳорат кўрсатиб, бутун саройда ҳурмат қозонди ва хоннинг энг яқин дўстига айланди. Шу аснода Санам хоним қизлар хонасида ўйнаб-кулиб юрганда бирдан юрак оғриғига учраб, бир неча дақиқа ичида оламдан кўз юмди. Воқифнинг жўшқин ишқи билан қовуша олмаса-да, бу ишқ туфайли унга янги ҳаёт эшиклари очилди.

Воқифнинг доимо исён кўтариб типирчилаган юраги жароҳатли қолди.

6

Қоидага кўра, жидирдаги тантаналардан сўнг байрам тугар ва саройдан давлат арбобларига, саркардаларга ва бошқа мўътабар зотларга мукофот – тўн жўнатиларди. Иброҳим хондан ташқари валиахд Маммадҳасан оға ҳам баъзи одамларга ҳадялар юборарди, шу жумладан, Воқиф ҳам рағбатланарди.

Байрамнинг иккинчи куни одат бўйича валиахдни зиёрат қилардилар. Воқиф яна Мирза Алимаммад билан йўлга тушди. Тор бир йўлак билан майдонга чиқиб олишди. Бозор берк эди, лекин ранг-баранг кийинган халқ қайнарди.

Воқиф кулимсираганича оломонни ёриб, аста-секин олға силжирди. Ҳамма унга салом берар, байрам билан қутларди. Воқиф ҳам хинали бармоқларини лабига, кейин пешонасига теккизиб саломларга жавоб берарди. Майдондан чиқиб растабозор бўйлаб пастга туша бошладилар. Чуқур маҳаллага кираверишда арманилар калисосининг рўпарасида Ўхон кашишга дуч келдилар.

Воқиф ҳазиломуз мулойим ва ширин овоз билан:

– Мирза Ўхон, қартайиб қолибсан-у, ҳалиям Исонинг этагидан қўл тортмайсан-а, – деди.

Ўхон оқарган соқолини силаб туриб:

– Исонинг этагида каромат бўлсайди, аввал ўзини дордан қутқарарди, – деди.

Кулишди. Воқифнинг кўзлари тошдан тикланган ихчамгина калисога тушди: афт-башарасини турклардан сира ажратиб бўлмайдиган арманилар бошмоқларини эшикнинг олдида ечиб калисога кирардилар. Калисо биносининг ўнг томонида турган кичик мартабали руҳоний ўз тилида ўқир, армани халқини ибодатга чорларди. Оқ чодрали, қизил чолворли армани аёллари бошқа бир эшикдан калисонинг хотинларига махсус ажратилган айвонига киришарди. Эшикка олиб борувчи йўлнинг у томони ҳам, бу томони ҳам майиб-мажруҳлар, касаллар билан тўла эди.

Воқиф:

– Афтидан Маммадҳасан оғанинг хизматига ташриф буюрадиганга ўхшайсан? – дея отини ниқтади.

– Иншооллох! Иншооллох, – дея Ўхон итоаткорона жилмайиши билан отликларни йўлга бошлади.

Меҳмонлар ичкари кирганда Маммадҳасан оға ишора билан мусиқани тўхтаттирди.

Воқиф вазиятни тушуниб деди:

– Оға, дастурхонингиз очик, илтифотингиз ва саховатингиз оламга маъ-

лум, дўстлардан ҳеч нарсани аямайсиз, аммо завқни... кўриниб турибди, ёлғиз олиш истагидасиз...

Маммадҳасан оға кулимсиради:

– Бош оғриғи бўлмасин, дедим-да.

– Афлотун мусикани руҳ озиғи, деган экан¹.

Муסיқа ва аёл майсиз, бодасиз ҳам одамни маст қиларди...

7

Пешин азонида меҳмонлар тарқалди. Маммадҳасан оға Воқифни, Мирза Алимаммад ва Ўҳон кашишни тушликка олиб қолди. Овқатланиш хонасига ўтишди.

Хонанинг ўртасида гилам устида гулли дастурхон ёзилган, атрофига ипак кўрпачалар тўшалганди. Меҳмонлар ўтиришлари билан хизматчи қўлида офтоба-лаган билан кириб келди, қўллар ювилиб ва хизматчининг энгидаги сочиқ билан артилди. Бошқа хизматкорлар патнисларни келтириб дастурхонга тизишди. Ҳар кишига бир патнис берилди ва ҳар патнисга ҳам бир ликопчада қизилмияли палов, устида яхна қўзи гўшти, ёнида саримсоқли қатиқ ва жигар-илик қўйилганди. Кўк рангли хумчаларда ичига райхон уруғи қўшилган шарбатлар ҳам бор эди. Тўрда ўтирган Маммадҳасан оға патниснинг чеккасига қўйилган оқ, юпқа лавашдан² озгина кесиб олиб меҳмонларга қаради ва “Бисмиллоҳ!” дея овқатлана бошладилар. Бир муддат жимлик ҳукм сурди. Кўриниб турибдики, овқат меҳмонларга жуда маъқул келганди, фақат ликопчалар яримлаганда Воқиф бармоқларидаги нўхат донларни бир ерга тўпларкан:

– Ростдан ҳам, – деди, – ҳар фаслнинг ўз неъматини бор; йилнинг бу пайтида нўхатли палов жуда лазиз таомдир. Бизларда нўхат ҳали эндигина ниш урапти.

Маммадҳасан оға:

– Нўхатни Афдамдан юборишганди. Аммо, афсуски, ярми куйиб кетибди, – деди.

Ўҳон кашиш:

– Ҳали барра-да, шунинг учун куйган, – дея қўшиб қўйди.

Яна овқатланишга тутиндилар. Баъзан бошланиб, узилиб қолган хангомаларни истисно қилганда, тушлик охиригача жимликда ўтди. Ниҳоят, эшик оғзида қўлларини кўксига қўйиб турган хизматкорларга ишора қилинди. Дастурхон йиғиштирилди. Яна офтоба ва лаган келди, илиқ сув ва совун билан қўллар, оғизлар ювиб, артилди.

Чилим келтирилди. Ҳаммага қаҳва, фақат Маммадҳасан оғага долчин чойи келди: совуқликни йўқотишда даво эмиш...

Чилим чекиш анча чўзилди ва суҳбат қизигандан қизиб борарди. Бир неча йил бурун Лондондан келиб Қорабоққа чиққан бир армани қаердандир эсга тушди.

Воқиф таассуф-ла:

– Афсуски, уни кўра олмадим, айтишларича, жасур одам экан, – деди.

Мирза Алимаммад кинояли бир ифода билан луқма ташлади:

– Жасур эди, аммо бандангизнинг бир иллоти бор эди. Ҳар бир сўзи иғво эди. Хон унга нисбатан жуда мардлик кўрсатди. Гуноҳларини кечирди.

Ўҳон кашиш Мирза Алимаммаднинг сўзларини тасдиқлаб:

¹ Кўлёманинг шу жойида Воқиф номининг ёнида арабча ёзувда “шеър” сўзи ёзилган. Афтидан, Воқиф Маммадҳасан оғага шеър билан жавоб бермоқчи бўлган ёки жавоб бергандан сўнг бир шеър ҳам айтмоқчи бўлган, лекин муаллиф назарда тутган шеърни матнга туширмаган.

² Лаваш – юпқа ёйилиб пиширилган нон.

– Хон жуда катта олийжаноблик қилди, – деди, – Юсуф Амин, биласизлар, ҳамадонлик эди, бориб Лондонда ўқиганди, кейин Фитилбургга¹ келади, му-бошшир² кўлига тушади, ўргатиб, йўлдан урадилар. Бор, арманиларни тўпла, гаплаш, дейдилар. Бизлар ёрдам бергани борамиз. У ҳам келди. Доғистонда, Тифлисида ва бу ерда бироз айланди, армани тожирларидан³ пул йиғмоқчи бўлди. Уч калисога борди, бизнинг товукмия патриархдан фатво – дуо олди... охири қараса, бирор иш чиқмайдиган, Ҳиндистонга жўнаб қолди...

Мирза Алимаммад яна мулоким овозда бошлади.

– Юсуф Аминнинг бу ерда шайтанат уруғини сочишга келганини билардик. Иракий хоннинг хузурига ҳам борганди, қабул қилинмаганди. Хон бу масалани менга ҳавола қилгандилар. Ўзи билан учрашдим. Унга айтдим, бутун Озарбайжонда арманиларнинг сони ўн минг уйдан ошмайди. Шу бир ҳовуч халқдан подшолик чиқармиди. Ўзлари ҳам хунаранд, савдо-сотик ва дехқончилик билан шуғулланади. Туркманлар каби от белида қилич ўйната олмайдилар... Яна ўз билганидан қолмади. Менинг орқамда инглиз подшоси турибди, дерди у, замбараклари зарбидан ер ларзага келади... Хуллас, йўлдан ургандилар.

Ўхон асабий бир ҳолда:

– Бу хомқаллалар шуни ўйламайдиларки, инглиз ва рус подшоҳининг юз-хогири деб Нуҳ замонидан буён бир ерда яшаганимиз – жон қўшнимизга ёмонлик қила олмаймиз. У бориб подшоҳларга аҳволни баён қилгач, улар келиб бизни қирғинбарот қилдилар: ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баробар ёнади дегандай...

Ўхон яна ҳидлаш учун бурнига тамаки тикиб жим қолди.

Мирза Алимаммад:

– Бизнинг хон муросаи мадорани истайди. Юсуф Аминнинг бизга ёғий эканини биламиз. Лекин у қалъага келди. Хон билан учрашди. Хон уни ўлдирди деб ўйлашди. Аммо ўлдирмади: элчига ўлим йўқ, – деди. Ўзига ҳам битта от тухфа қилди...

– Уларни нон-тузимиз кўр қилсин! – дея Ўхоннинг лаблари титрай бошлади.

8

Кунлардан бир кун Шуша оилаларидан бири Халфали дарёси бўйига тушиб, кийим ювиш тадоригини кўраётган эди. Шу оилага мансуб ўн олти-ўн етти ёшлардаги бир қиз дарё бўйлаб пастга тушганча шох-шабба тараётган эди.

Бирдан дарё соҳили бўйлаб келаётган қорамағиз, келишган отликқа дуч келди. Суворий унга яқинлашиб, отини тўхтатди ва қўлининг орқаси билан нозик мўйловини силаб:

– Қаерликсан, ҳой қиз? – дея сўради.

Қиз қип-қизариб турган жойида қотиб қолди. Кўзларини юқори кўтаришга журъат қилолмай, йигитнинг узангига тиралиб турган чангли бошмоқлари ва моҳирона ўралган қора пайтавасини томоша қиларди.

– Кимлардансан?

Қиз зўрға эшитилар овозда:

– Заруқачи Козимнинг қизиман, – деди.

Йигит қизга харидор кўзи билан қаради: катта бош рўмоли тагидан чиқиб турган қора сочлари гул баргидай қизариб турган ёноқларига ёйилганди:

¹ Фитилбург – Петербург.

² Мубошшир – миссионер.

³ Тожир – савдогар.

шоҳ-шабба ушлаб турган кўллари мушт холида кўксига йиққанча бечора куш мисоли хуркиб турарди... Қора пайтавали йигит аргумоғини хайдаб, қизнинг оиласига яқинлашди, салом-алик қилди:

– Оллоҳ меҳмони керакмасми?

Ўт устида чордона куриб ўтирган Козим киши ўрнидан туриб:

– Оллоҳга ҳам жоним садақа, меҳмонига ҳам! – деди ва отнинг тизгинини ушлади.

Йигит отдан тушди, юганини отнинг бошидан чиқариб, жабдуғини бўшатди, ўтлагани кўйиб юборди. Сўнгра келиб дастурхон чеккасига ўтирди. Иягини рўмол билан ўраган аёл овқат олиб келди. Йигит овқатланаркан, секин гапирарди.

Гап орасида:

– Қалъада нима гап? – деб сўради.

– Омон бўл, бирор янги гап йўқ. Ҳамма жойда қочоқ Сафар ҳақида гапиришяпти.

– Нима дейишяпти?

– Мардлигини, жасурлигини, инсофли эканини. Шаҳарда бир етимнинг молини амакиси бермаётган экан, буни эшитибди, одам юбориб, адабини берибди. Ўша куни етимнинг моли ўзига етиб борибди.

Йигит овқатланаркан, гапга қулоқ солар, ичдан қувонар, севинарди. Козим ашё бўяганидан сўнг қўлида қолган қизил рангга қараганича сўзида давом этди.

– Айтишларича, бир қишлоқда амримаъруф¹ бир чолни рўзани бузиб овқат егани учун калтақлатибди. Кекса одам менга рўза тутиш мумкин эмас деб онт ичибди. Амримаъруфга қулоқ солмабди. Дарра урилаётган пайтда чолнинг жони узилибди. Бу хабар Сафарга етиб борибди. У келибди. Қишлоқда кенгаш курибди ва ҳукм чиқарибди. Амримаъруфни чолнинг қабри устида осдирибди...

Йигит зимдан Козимга қарайди: Козимнинг кўзлари чақнаб турар, юзида бахт ифодаси акс этарди.

Йигит тамадди қилиб бўлгач:

– Тоғажон, Тангри нонингизни мўл қилсин, дастурхонингиз ҳамиша тўқис бўлсин!

– Узр, яхши хизмат қилолмадим, дарвешнинг топгани нима бўларди...

– Жуда ҳам розиман, раҳмат сизга, Оллоҳ бу болаларни умри билан берган бўлсин!.. Тоғажон, биласиз... мен Сафарнинг одамиман, у сизни танийди... Ўзи ҳам сиз билан қариндош бўлишни истайди.

Козим ўрнида бир депсинди, диққат-ла йигитга қаради. Уятчан табассум юзига ёйилди.

– Очик гаплашайлик, тоға, қизингизни Сафарга берасизми? Мен ҳузурингизга совчиликка келганман.

Козим яна ўрнида қимирлаб қўйди, хотинининг юзига қаради, аёл бироз юзини беркитди.

– Нима дейман, мен ундан яхшисини топишим гумон, аммо... ахир у қочоқ-ку... уйи-эшиги... Козимнинг тили айланмай қолди.

Йигит унинг фикрини тушунди.

– Биламан, нима демоқчи эканингизни; йигитнинг уй-жойи бўлиши керак, демоқчисиз... Қўрқманг, асло қўрқманг! Буларнинг ҳаммаси бўладиган нарсалар...

Шу билан суҳбат тугади. Йигит сакраб отига минди-ю, ўрмонда ғойиб бўлди.

¹ Амримаъруф – шариат татбиғига масъул маъмур, муҳтасиб.

Бир куни кечкурун ёмғир ёғиб турганда эшик тақиллади. Козим ташқари чикди. Чақмоқ чақар, кўк гумбурларди.

– Кимсан?

– Оллоҳ меҳмони.

Козим эшикни очди, меҳмонни уйга киритди. Қорамой чироғи ёруғида йигитни таниди. Кўришишди. Уни совчи сифатида қабул қилиб, роса сийлашди.

Козим жасоратсиз бир товушда:

– Яхши, менинг гапим йўқ, аммо қизнинг онаси бироз ғинг-пинг қилаяпти..

Унинг ҳам ҳаққи бор: меҳнати синган, қиз ўстирган..

– Бергиси йўқми?

– Йўқ, бир нарса демаяпти. Лекин, айтаётибдики, қочоклигини йиғиштирсин... Бирор хунар бошини тутсин!..

– Ҳой тоға, – деди меҳмон, – Сиз нима десангиз Сафар шуни қилишга тайёр. Лекин... Неча одам ўлдирган қочок юзага чиқа оладими? Хон бунга нима дейди?

Козим бироз ўйлаб туриб, деди:

– У сўз берса, тинч турса... юзага чиқиши осон...

9

Воқиф юртдошлари билан алоқасини узмасди. Шундай қилиб, Козим ҳам Сафар масаласида Воқифнинг хузурига борди. Мулозим лала¹ хабар бериш билан ичкари чақирилди. Козим бошмоқларини айвонда ечди-да, тортина-тортина ичкари кирди. Воқиф дераза ёнида ўтириб шеър ёзарди. Козимни кўриши билан қаламни қаламдонга қўйди, меҳрли бир овозда:

– Ваҳо, хуш кўрдик, ҳамшаҳар! – дея унга дераза ёнида жой кўрсатди. Козим қўлларини яна кўксига қўйиб, бош эгди, кейин тиззалаб кўрпачалардан бирининг устига ўтирди.

Воқиф меҳрибон бир қараш билан кузатиб чикди:

– Аҳволларинг яхшими? – деди ва жавоб кутиб ундан кўз узмай турди.

– Кам бўлманг, Охунд! Ростини айтганда, бир иш билан келгандим...

– Қанақа иш? – дея сўради Воқиф.

– Қиз масаласи... айтадилар-ку: Ўлмадик, кўрдан даракчи келди. Қочок Сафар қизимга совчи юборибди...

Воқиф ҳайратланди:

– Қочок Сафар? – дея сўради.

– Охунд, ўзим ҳам билмайман. Совчи юборибди, қизимни сўраяпти. Берай десам, қандай бераман, бермай десам, бошимга бало бўлади... Эшакка миниш бир айб, эшакдан йиқилиш эса икки айб.

– Яхши, лекин у буни билмайди-ку, уй-жойи бўлмаган одамга хотин ярашадими?

– Ҳамма бало шунда-да; хўкизнинг инграганига қорни қуруллайди. Айбдор айбини билсайди, дунёда айб бўлармиди?

Воқиф ўйга толди, бироздан сўнг:

– Майли, мендан қандай ёрдам бўлиши мумкин? – деб сўради.

– Хон гуноҳимдан ўтсин, мен ҳам юзага чиқиб, бирор иш билан шуғулланай, деяётганмиш.

Воқиф яна ўйланиб қолди:

– Айтайлик, шундай бўлди ҳам, у дала-даштларда, тоғу тошларда тентираб юришдан воз кечадими? Ахир, хон билан хонлик даъво қилаяпти, девон тузиб, осаяпти, кесаяпти.

– Қасам ичаётган эмиш, хоннинг содик мулозими бўлай деб.

¹ Лала – амаки.

Воқиф ўйчан кўзларини бармоғидаги ақиқ кўзли узугига тикиб:

– Бунинг бир иложи бор, – деди ва ўнг қўли бармоғидаги узугини силади: – биргина илож. Техрон беклар беги совчи юборибди, хон қизи Кичикбайимни ўзига сўраяпти. Хон рози, яқинда тўй бўлиб, қиз узатилади.

Кичикбайимга арз қилиш керак, у ҳам отасининг хизматидан баҳраманд бўлсин, бирор нарса сўрасин. Айрилиқ пайти хоннинг юраги юмшайди, кўнгли эрийди, нима истаса бажо келтиради. Ёки Шохниса хонимдан илтимос қилиш жоиздир. Бу яна-да макбул кўринади. Ҳа, шу бугун Шохниса хонимнинг хизматига бораман: шу хайрли иш учун мени маслаҳатга чақирган. Бугун қулоғига шипшитаман, қани нима деркан. Бошини бир томонга қийшайтириб, Воқифни диққат билан тинглаётган Козим рози бўлди:

– Жоним тасаддуқ, Охунд, мени дордан қутқарасан. Аммо хоннинг ғазабига рўпара бўлмай тагин. Биласан-ку, илон чакқан одам ола аркондан ҳам чўчийди, неча бор тўзиб, бузилиб хонавайрон бўлганман. Энди Оллоҳнинг марҳамати ва хоннинг паноҳида янгидан қовушиб болаларимнинг ризқини териб юрибман. Билмайман, тақдир бу Сафарни қайданам менга рўпара қилди. Айтадилар-ку: эчки жон қайғусида, қассоб қон қайғусида, деб.

Воқиф:

– Эчки нега жон қайғусида экан? – дея кулди.

Козим қўлларини уқалаб деди:

– Охунд, биласан-ку тилга тушишдан кўрқаман. Бу замонда тилга тушдинг, балога қолдинг дегани.

Энг яхшиси:

*Йўл билан юрки, сенга эътироз айлашмасин,
Халқ ила шундай рафтор эт, сенга таъна сўйлашмасин.
Гар масжидга борар бўлсанг, шундай борки, сени
Бир четга суриб, сени имом сайлашмасин.*

Воқиф Козимнинг эҳтиёткорлигига ва тавозесига хайрон қоларкан, чин юракдан кулди, кейин уни хотиржам қилиб, қузатиб қўйди.

* * *

Шохниса хонимнинг Дабталаб ва Халфали ўрмонига қараган бир кўрғон – ҳовлиси бор эди. Деворлари ва шифти нақшинкор эди. Деразанинг ички деворларига “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” дostonларидан алоҳида воқеаларга оид манзаралар чизилганди. Шохниса хонимнинг тўшаги устида Фарҳод теша билан тоғ йўнарди.

Воқиф ичкари кирганида Шохниса хонимни ўз ўрнида кўрди: канизларидан бири тиззалаб ўтирганича курама бўҳчанинг бир учидан ушлаб, ниманидир хонимга кўрсатарди. Хоним Воқифни кўрган заҳоти канизга ишора қилди, у ҳам бўҳчани кўтарганича чиқиб кетди. Воқифнинг саломига жавоб оларкан, Шохниса хоним шикоятна овозда деди:

– Ошиқ (Шохниса хоним Воқифни ҳазиллашиб “ошиқ” деб чақирарди) чақирсамгина келасиз-а? Ахир, Кичикбайим менинг қизим бўлса, сизнинг шогирдингиз-ку! Уста шогирдини кўргани шундай келадими?.. Марҳамат, ўтиринг!

Воқиф хонимнинг қаршисидаги кўрпачага ўтирди.

– Ҳақкинг бор, Шохниса хоним! – деди. – Бироқ тўс-тўполонли бир вазиятни ҳам ҳисобга олмасдан бўлмайди. Ганжада Маммад хон бош кўтариб

хуруж қилаяпти, Фатали хон яна бир икки қишлоғимизни вайрон қилибди. Хуллас, кеча-кундуз бу хонларнинг бир-бири билан ўчақишишларидан бошимиз чиқмай қолди... – Шу аснода Воқифнинг нигоҳи Шоҳниса хонимнинг боши узра тоғ қазийтган Фарҳодга тушди. Воқиф бунга ишора сифатида: – Қара, ўша сен ўтирган кўрпачада мен ўтиришим керак эди, – деди.

Хоним масалани тушунмай:

– Нега? – дея ўйланиб қолди.

– Чунки Фарҳоднинг тошкесар тешаси бошимиздан аримайди.

Хоним орқага, Фарҳоднинг тасвирига қараб қулди:

– Ошиқ яна бир сўз топиб тўғрилади, – деди. – Сен қиз онасининг аҳволи сизларникидан яхши деб ўйлайсанми? Худо ҳаққи, йўқ! Қара, Кичикбайим каби бир гулни олиб бориб Техронга ташлайман. Ғурбатда, бегона юртда қизимнинг ҳоли не кечади, бошига қандай кунлар тушади... Ким билади?

Шоҳниса хоним йиғламсиради.

Воқиф тасалли берди:

– Бу бўлмайди, хоним! Сен Шоҳсевар мардларидансан, от белида улғайдинг, савашларда чиниққан, эрақ мисоли бир аёлсан...

Шоҳниса хоним кўз ёшларини гулдор қўлрўмоли билан арта туриб:

– Йўқ, Охунд. Бизнинг дардимиз еру қўкка сиғмайди, – деди. – Кошки қўли қадок аҳолидан биттаси бўлсайдим, болаларим кўз ўнгимда бўларди. Техронга қиз бериш Азроилга жон бериш деган гап. Кетдими, тамом, юзини бошқа кўролмайман... Куёвимни кўрмаганман, ким билади ҳеч кўраманми?

Хоним яна йиғламсиради ва кўзларини арта-арта деди: – Ичига қон қушим учун тилла жомнинг нима кераги бор?!

Шу аснода Кичикбайим ичкари кирди ва Воқифни кўриб уялди, ўзини йўқотиб қўйди. Қип-қизариб кетиб, салом берди ва орқага бурилганда Воқиф:

– Қора қиз! Қаёққа? – дея чақирди.

Қўлини Воқифга чўзганида қаҳрабо билақузуги шоирнинг қўлига тегиб кетди. Воқиф Кичикбайимнинг қўлини қўлидан чиқармай:

– Катта қиз бўлиб қолганидан бери муршиди устозингни эсдан чиқариб қўйдинг! – деди.

Кичикбайим қизариб жилмайди:

– Унутганим йўқ! – деди.

Шоҳниса хоним ҳам қулимсиради:

– Бирор ашъорингиз бормикин, баёзига ёзмаган! Ҳар қуни овози боққа таралади, сенинг сўзларингни куйлайди.

Кичикбайим уятдан яна-да қизариб кетди ва қўлини Воқифнинг қўлидан тортиб олиб, эшик томон югурди; орқасидан елкаси тўла қора сочлари тўлғаниб борарди.

Шоҳниса хоним ғурур билан қизининг орқасидан қараб қолди:

– Тоғ эчкиси бу! Тоғ эчкиси! – деди қулиб.

* * *

Воқиф келганда ҳаво қорайганди, энди осмон бирдан гурлади, чакмоқ чақиб, эгри-бугри ёрқин чизиклар булутни кесиб ўтди, гумбурлашдан тоғлар ларзага келди. Шоҳниса хоним калимаи шаҳодат айта-айта чўрини чақирди.

Чўри дарров тайёр бўлди, деразанинг пардаларини туширди. Хона яна-да қоронғилашди. Энди ёмғир ёға бошлаганди, даҳшатли бир гумбурлаш билан деразани камчиларди, суви ичкари сачрарди. Чўри шамни ёндириб олиб келди. Осмон яна шиддат-ла гумбурлади, хоним ўрнидан дик этиб турди:

– Ла илоҳа иллоллоҳ!.. – деди ва кўрка-кўрка деразага қаради.

Бир-икки дақиқадан сўнг ёмғир тинди, ҳаво очила бошлади.

Оқ булут парчалари орасидан офтоб мўралади. Шамдон олиб кетилди, дераза пардалари яна кўтарилди, баҳор ҳавоси билан бирга булбулларнинг чакчақлари ичкарига ёпирилди. Шоҳниса хоним фараҳли бир чехра билан ташқаридаги чинорларнинг янги оч яшил баргларига қаради:

– Тангрининг қудратига шукур! Бояги тўфонга, ҳозирги гўзалликка қара!

Воқиф қувноқ ва мағрур бир тарзда бошини қимирлатди, хонимнинг гапларини тасдиқлади.

Ниҳоят, масалага ўтишди. Хоним Техрон беклар бегига қиз бериш ҳақида Воқифнинг фикрини билишни истарди:

– Ахир, юрагим исимаиди! – деди. – Бегона юрт, узоқ жой...

Воқиф мулойим овозда:

– Хон мен билан маслаҳатлашди, айтганларига мен ҳам қўшилдим. Биласан, бир қиз бир йигитники... қисмат шундайга ўхшайди. Қизни ҳар қандай одамга ҳам бериб бўлмайди. Техрон олисда бўлса ҳам Техрон... Айрилиққа келганда, бунинг ҳам чораси бор: бир-икки ойдан кейин борасан ёнига, бир неча ой қоласан. Кейин у ҳам айлангани келади... Теккан одами яхши бўлсин, бу ёғи осон кечади.

Шоҳниса хоним тинглаганича ўйлаб ўтирарди, бирор сўз айтмасди. Бу ишга сиёсат аралашганини биларди. Карим хон Занд билан дўст бўлиш керак; ё қариндош бўлиш ёки бахтсизликка учраш. Паноҳ хон Шерозда ўлганидан кейин Қорабоғнинг у ерда ташвиши қолмаганди. Икки орада эътибор бўлиш учун Кичикбайим Техронга келин бўлиб тушиши лозим эди. Беклар бегининг совчиларига рад жавоби бериши хонлик билан шаҳаншоҳлик орасида совуқлик ва ишончсизлик туғдириш мумкин эди... Лекин аёл қалби бунга рози бўла олармиди?

Шоҳниса хоним чиқиб бўлмас бир вазиятга тушиб қолганди, на “ҳа”, на-да “йўқ” дея олар, истаса-истамаса оқимга қўшилиб тобе бўларди:

– Майли, ёлғиз юборамизми ёки хонзодалардан бирортасини қўшиб жўнатсакми? Қандай маслаҳат берасан?

Воқиф ўйлади:

– Менинча, – деди у, – хонзодани қўшиб юбориш керакмас, нима бўлишини ким билади. Эртага Карим хон таркидунё қилса, мамлакат яна алғов-далғов бўлади, ҳар шаҳарда битта хон бош кўтаради. Хонзодани Техронда хавф остида қолдириш мумкин. Шундай бўлган тақдирда, Эрондан қандай буйруқ келса бўйин эгишимиз... хонликка фойдалими ёки кони зарарми, барибир бўйсунимиз керак бўлади.

Шоҳниса хоним кўркув билан:

– Бас, қиз-чи? – деди.

– Қизга зарар қилишмайди. Бундан кўркма!..

Сухбат чўзилди. Никоҳ, тўй, сеп сингари бир қатор масалалар келишиб олинди. Кейин Воқиф савоб ишлар ҳақида гап очди. Бир неча қул ва чўрининг озод қилинишини таклиф этди:

– Жавоб бер, кетишсин – Кичикбайимни дуо этишсин, – деди. Ниҳоят, Сафар масаласи кўтарилди. – Козимнинг қизи Телли бечора бир ожиза. У ҳам бахтли бўлса, Кичикбайимни дуо қиларди. Хондан илтижо қил, Кичикбайим узатилишдан олдин Сафарга рухсат берсин, юзага чиқсин: йўлдан озиш айб эмас, йўлга кирмаслик айб.

Шоҳниса хоним Кичикбайимни шундай яхши кўрардики, Воқифнинг барча таклифларини қабул қилди.

10

Саройда тўй тайёргарлиги борарди; бичилар, тикилар, кишлоқлардан тўй хадялари келарди, ташриф буюрадиган меҳмонларнинг рўйхати тузиларди. Кичикбайим эса ўзини қўярга жой тополмас, дард-алам билан саройни айланар, боғ ичра кезиб, ғамгин баётилар куйларди. Қорабоғнинг гўзал тоғларини, муздек булоқларини, кўркам ўрмонларини эслаб, бағрини тиғларди. Буларни яна қайтадан кўриш насиб этармикан?

Арғумоқ белида эркин бир қизча каби дардсиз, қайғусиз яна истаган жойларида айлана олармикан?..

Зиндон мисоли қалин деворлар билан ўралган Техрон саройини кўз олдига келтирди: Харам, золим, қизғанчиқ ходимлар, қаттиққўл қизлар оғаси... Ғурбат... Кичикбайимнинг юраги сиқилади... нима ҳам қила олади, тақдир шу экан! У қисматни ўзгартириб бўлмаслигига ишонади... Тақдирга тан беришдан бошқа иложи йўқ эди...

Кичикбайим ўйларди. Ўйлаган сари ўз хаёлларининг ечилмаслигидан чалкашиб кетарди. Бирдан унга бир фикр келиб қолди, юраги ҳаприкиб кетди, қалбида жасорат уйғонганди. Лалани чақиртириб, деди:

– Лалажон, отларни тайёрлашсин, Маммад бекни ҳам чақиртир. Сайрга, айлангани чиқмоқчиман.

– Хўп бўлади, Байим!

Бобо лала бош эгиб, чиқиб кетди. Бундай пайтларда лала бегойимга сўз қайтармасди, савол ҳам бермасди. Аммо Кичикбайимнинг амрини Шохниса хонимга айтар ва у билан маслаҳатлашарди. Бу сафар ҳам масалани Шохнисага тушунтирди. Шохниса хоним рози бўлмаса ҳам, қаршилиқ кўрсатмади:

– Майли, айлансин. Айрилиқ оғир дард...

* * *

Отликлар шаҳарнинг Халфали дарвозасидан чиқишди: олдинда Кичикбайим билан Маммад бек, орқада эса Бобо амаки, Гулли энага ва бир неча куролли қарол борарди. Тик қиялиқдан ошиб, текисликка чиқишди. Олис яланғоч тоғлар орасида, дарёнинг нариги томонида ўрмон ва мовий туман ичра тоғлар кўринди. У томондан салқин шабада келди. Иссиқдан қизарган Байим яйраб, фарах-ла:

– Маммад, – деди, – отга қамчи бос, кўрай.

Отлар олға интилди, улар туёғидан кўтарилган чанг ёшларни кўздан яширди. Йўлнинг ўртасида бир тақа синиғи тушганди. Кичикбайим буни узоқдан кўрди. Елиб бориб унга етганида, йирткич қуш тарзида отдан тушиб, синиқ тақани кўтарди ва эгарга ўтирди. Буни кўрган Маммадбек эгар узра тикка туриб осмонга қарата бир ўқ узди. Кичикбайим ён томондан бу мард ўсмирни таъқиб этиб, отини унга ёндоштирди. Маммад бекнинг ёноқлари қизарган, манглайини тер қоплаганди... Кичикбайимнинг қўли тагин айни йирткич шиддати билан Маммад бекнинг бўйнига чирмашди. Юпқа лабларидан уч марта ҳасрат-ла ўпиб, четланди. Энди отларни секин ҳайдаб ёнма-ён борардилар. Ҳеч қайси бири миқ этмасди. Кичикбайим йигитни яна ён томондан кузатиб борарди. Маммад бекнинг кўзи отининг ёлига тикиларкан сирли бир бахтиёрлик ифода этарди.

Орқадаги отликлар эллик қадамлик масофага келгандилар, Бобо лала ширин хангома бошлади.

Кичикбайим ўгирилиб орқага нигоҳ ташлагач:

– Маммад, – деди, – икки кундан кейин амакингнинг қизидан айрилиб қолсан, иффатимга тега оласанми?

Маммад бек индамади, юзини буриб, Байимнинг кўзларига қаради ва яна уялиб, бошини эгди: киприклари орасида йирик бир томчи ялтирарди. Буни кўрган бегойим отига бир уриб илдамлатди. Маммад бек отининг юришини ўзгартирмади; орқадан Кичикбайимни томоша қиларди: қанотланган дурраси қора сочлари билан бирга ҳилпирарди. Бегойим осмон узра учаётган фариштага ўхшарди. Бу манзара Маммад бекни эркалар, севинтирар ва айни пайтда юрагида ҳозиргача ҳис этилмаган ғамгин ва ширин бир дард уйғотди.

Бегойим довонни ошиб, кўздан ғойиб бўлганди, фақат аламли, ошиқона баётилари эшитиларди:

*Бу тоғлар бўлмасайди,
Саргайиб сўлмасайди.
Бир айрилиқ, бир ўлим,
Ҳеч бири бўлмасайди...*

Бегойимнинг дарди бордай кўринарди.

11

Кичикбайимнинг тўйи муносабати билан Сафарнинг афв этилиши хонга арз қилинди. Хон ўйлаб кўрди. Сафарни кечириш афкор оммага нисбатан ожизлик кўрсатишни билдирарди, кечирмаслик эса Шохниса хоним ва Кичикбайимнинг сўзини ерга уриш эди. Бу икки йўл ҳам маъқул келмагач, хон ўзга чора топди. Бу билан у Сафарни афв этиши, узоқ сафарга жўнатиб, ундан кутулиши ҳам мумкин эди.

Ўша пайтда Куба хони Фаталининг бир жуфт машҳур оти бор эди: бирининг номи Қамар, бошқасиники Шохбоз эди. Фатали хон бу аргумоқлари билан фахрланар ва уларни Қорабоғнинг барча отларига алмашмайман деб Иброҳим хонга мақтанарди. Иброҳим хон бусиз ҳам Фатали хон билан душман эди. Аммо от масаласи Иброҳим хонга эски душманчиликдан ҳам катта бир доғ бўлганди. Энди Иброҳим хоннинг қўлига қулай имконият тушди: у Сафар ёрдамида Қамар билан Шохбозни ўғирлашни истаб қолди. Сафар бу таклифни муваффақиятли адо қилса, хон уни афв этишга тайёр эди.

Хоннинг хоҳиши Воқиф орқали Козим кишига билдирилди. Козим киши ўйланиб қолди ва ўз-ўзига “дарёда балиқ савдоси экан-да”, дея маъюсланди. Лекин бу маъюслигини бировга билдирмади. “Тақдирда не бўлса, шу бўлади-да!” – деб индамай қўя қолди.

Жума куни эди. Козим киши истироҳат кунидан фойдаланиб, ҳовлидаги гуллар билан овора эди. Бирдан ҳовли эшиги очилди ва қора пайтавали йигит ичкари кирди. Бу ораста кийиниб олган Сафар эди. Афтидан бу ташрифга кечадан боз тайёрланган эди. Козим киши уни мамнун кутиб олди. Тут дарахти тагига шолча тўшалди, Сафарнинг элчиси ўтирди. Мехмон кулиб:

– Хўш, қандай янгиликлар бор? – деди. – Эшитдим, хон зиндонидан маҳбуслар озод қилинибди.

Козим маъюслигини билдирмади.

– Сафарни ҳам кечирибди, хабар берарсан.

Йигитнинг юзида табассум кўринди.

– Лекин... Хоннинг Сафарда бир иши бор экан.

– Қанақа иши? – дея йигит жиддийлашди.

– Куба хонининг икки айғири бор, уларни келтириб беришни истаяпти.

Козим масалани атрофлича тушунтириб жим бўлди ва йигитга кўз остидан қараб қўйди. Йигит кўп ўйлаб ҳам ўтирмай:

– Шу ҳам юмуш бўптими! Кошкийди хоннинг бундай хизмати кўпроқ бўлса, – деди. – Бу – Сафар учун ҳеч гап эмас. Боради ҳам, олиб ҳам келади.

Козимнинг кўзлари катгароқ очилди:

– Яъни, боради, деяпсанми?.. Олиб кела оладими?

– Ҳа, жонини ҳам олади.

Козим меҳмони билан ширин суҳбат кураётган, қизи Телли шиша ўрнига ёғли қоғоз ёпиштирилган деразага яқинлашиб, меҳмонини томоша қилди. Қалбининг қаъридан: “Кошки, шу менинг қаллиғим бўлсайди!” – деган ички товушдан титраб кетди. Ёноқлари олов бўлиб ёнаётганини ҳис этганча деворга суяниб қолди. Шу аснода Гулноз ичкари кирди. Бу уларнинг кўшни бўлиб яшаётган армани Оллоҳқулининг қизи эди. Гулноз Теллини бу аҳволда кўриб ҳайрон қолди:

– Теллижон, нима бўлди? – дея шошиб сўради. Уни тортиб, ёнига ўтирди: – Ҳой қиз, нима гап?

Телли кулимсираб, Гулнознинг қулоғига ниманидир пичирлади. Гулноз шаҳодат бармоғини лабларига босди:

– Шунақа дегин! – дея деразадан ҳовлига қаради. Қора пайтавали йигит одоб билан тиззалаб ўтириб қаҳва ичарди. Бошига қия кўндирилган бўз телпагининг тагидан чиқиб турган кокили ялтирарди. Ингичка мўйловининг учлари бироз буралганди.

Гулноз Теллига юзини ўтирди:

– Ҳой қиз, бунақа қаллиғи бўлганнинг дарди бўлади. Худо ҳаққи, келишган йигит экан.

Телли бу сўзлардан қувонар, деразадан ҳалиги йигитга қараб-қараб кўярди. Бироздан кейин йигит нима деган бўлса, Козим киши боши билан тасдиқлади. Яна гаплашишди, кейин йигит ўрнидан турди, хайрлашиб кетди.

Ҳовли эшиги ёпилганда гўё қуёш ботгандай бўлди. Теллининг севинчи сўнди. Гулноз унинг иягини силаб:

– Ҳой қиз, ҳолингни хароб қилма! Яна келади, яна кўрасан, – деди.

Телли жилмайди, лекин бу жилмайиш ортида ҳасрат бўй бериб турарди.

Шу паллада кўчадан бақир-чақир эшитилди. Ҳамма кўчага қараб югурди. Маҳаллада яшовчи қўмуқ кўшнилари орасида жанжал чиқибди.

Қўллариди ханжар ва қилич ушлаган қўмуқлар қарама-қарши икки сафда туриб, бир-бирига хужум қилардилар. Бир одам эса ерда қонга беланиб типирчилаб ётарди. Телли бундай қўмуқ можароларни кўп кўрганди. У яхши биларди, жанжаллашаётганлар орасига бир аёл кириб, рўмолини ўрталарига ташласа, эркаклар аёл туфайли ҳаё қилиб, одат ва анъаналарига кўра жанжални тўхтатардилар. Телли ўзини йўқотмади, чаккон югурди ва бир-бирига қарши хужумга шай турган элликтача қуролли қўмуқ орасига сукилиб кириб, бошидаги гулдор рўмолини ерга ташлади. Бир паста бир-бирининг қонига ташна турган икки томон ҳам ортга чекинди; қилич ва ханжарлар қинларига солинди.

13

Девонхона майдонидан бошлаб хон саройига қадар чўзилган кенг хиёбон одамлар билан тўлганди. Сарой дарвозаси рўпарасида қароллар кўриқлаб турган ярим доирада алвон ёпинчикли ранг-баранг уқпарлар, кўзмунчоклар ва чиғаноқлар билан безатилган, бўйнига кўнғироқчалар осилган туялар турарди. Тўрт-беш туянинг устида Кашмир жун матоларига тўла кажава бор эди. Орқадаги туяларга чойшабларга ўралган сеплар ортилганди. Ҳар

бир туянинг тизгини чўққи қалпоқ кийган, белига ханжар қистирган бир сарбоннинг қўлида эди. Теваракка йиғилган халойиқ бир-бирини итариб-туртиб туяларни, шунингдек, уларга ортилган сепларни янада яқинроқдан кўришга интиларди. Отлиқ сарбозлар арғумоқларини елдириб, ора-сира саройга қараб талпинаётган халойиқни қамчилаб орқага қайтарарди. Атроф-теварақдаги уй томлари, болохона айвонлари, кўча эшиклари аёллар, қизлар ва болалар билан тўлиб кетганди.

Сарой деворининг тагида Телли ва Гулноз ҳам бор эди. Уларнинг иккаласи ҳам чит чодра ёпинган ва лабларига қадар иякларини беркитиб олгандилар.

Телли тирсаги билан дугонасини туртиб:

– Ҳой Гулноз, – деди, – Кичикбайим оғанинг аҳволини қарагин! Афтидан, унинг ҳам дарди борга ўхшайди?!

Гулноз елкасини қисди.

– Ким билади дейсан, дардсиз одам ҳам бўладими?

Хотин-халажларнинг шовқин-сурони уларнинг овозини босиб кетди. Аёллар тўлкини уларни ҳам судраб сарой ҳовлисига олиб кирди. Ёнларидаги болалари ва боласиз аёллар тош зиналардан сарой айвонига кўтарилардилар. Телли ва Гулноз ҳам чиқишди. Айвон олдида тўпланган аёллар орасини ёриб ичкари кирдилар. Тўрдаги хонимлар орасида оппоқ кийимли, иякларини оқ шойи мато билан беркитган нозикбадан Кичикбайим кўзга ташланиб турарди. Унинг икки томонида биттадан юзи дувоқли¹ янга бор эди.

Ниҳоят, ташқаридан ноғора товуши эшитилди. Бу карвон тайёрлигини билдирарди. Соқчилар аёлларни айвондан чиқара бошлашди. Айвон чет одамлардан тозалангандан кейин қўшни хоналардан бирининг эшиги очилди, Иброҳим хон, Воқиф, Маммадҳасан оға, Ўҳон кашиш, Малик Шоҳназарнинг ёш ўғли Жамшид, хонзодалар, шу жумладан, Маммад бек ичкари киришди. Хон қизи билан ўпишиб кўришибди. Воқиф Кичикбайимнинг пешонасидан ўпди, бошқалар ҳам кўришиб, четга чиқишди. Келиннинг ва янгаларнинг дувоқлари пастга туширилди, юзларига устидан жиғжиға тортилди. Бекларбегининг биродари келин ёнига келиб, телпагини ечди ва унинг бошига кийдирди, ўз камари билан келин белини боғлаб, деди:

*Қизим, сени қиз истаيمان,
Қошу кўзинг дуз² истаيمان,
Етти ўғил онаси бўл,
Ҳамда битта қиз истаيمان.*

Бел боғлаш ижросидан сўнг Кичикбайимнинг бир қўлидан Иброҳим хон, иккинчисидан Воқиф етаклаб айвоннинг ўртасига олиб келдилар. Тўрт-беш чўрини Кичикбайим айлантирдилар, кейин уларнинг юзларини эшикка қаратдилар.

Кимдир:

– Озодсиз! – дея қичқирди.

Саройга ўрганиб қолган чўрилар кетишни истамай хўнграб юборишди. Шу одат бажарилгач, Иброҳим хон билан Воқиф Кичикбайимни эшик томонга етакладилар. Сурнайчилар олдинга тушиб олиб, “Келин отланди” куйини чалишарди. Эшик бўсағасига тўнкариб бир тақсимча қўйилганди. Келин уни босиб синдириши ва ҳаётда юз бериши мумкин бўлган барча бало-қазоларни энгиши керак эди. Кичикбайим тақсимчани босиб синдирди.

¹ Дувоқ – парда.

² Дуз – тўғри, тўла-тўқис.

Келиннинг айвонда кўриниши атрофга тўпланган аҳоли орасида ҳаяжон уйғотди. Оломон устидан бир қалқима тўлкини ўтиб тинчиди...

Кажавали туялар олға тортилиб чўктирилди. Кичикбайимни кажаванинг бир кўзига, янгалардан биттасини иккинчи кўзига миндиришди. Кетадиган бошқа одамлар ва иккинчи янга бошқа кажаваларга жойлашдилар. Туялар ўринларидан туришди, ғамгин кўнғироқ овозлари атрофга таралди. Кичикбайим юз пардасини кўтариб, сўнгги бор она юртига, якин одамларига бир назар солди. Ҳамма нарса табиийдек кўринарди. Фақат Маммад бекнинг пажмурда туриши бир ханжар бўлиб унинг қалбига санчилди.

14

Кичикбайим узатилганидан кейин гўё Шуша яна аввалгидек тинчгина яшашда давом этар ва унинг осойишталигини бузадиган ҳеч қандай ҳодиса кўринмасди. Лекин бир неча кун кейин кўчаларда қоқилган ноғора ва чалинган бурғу овозлари бирор янги воқеа юз берганини билдирди. Ҳамма кўча эшиклари олдига тўпланиб, кўшин ўтиб боришини кузатарди. Козимнинг оиласи ҳам ташқари чиққанди. Телли билан Гулноз яшмағланишиб¹ лазги ва кўмуқларнинг йўлга отланишларини, буюмларини от ва хачирларга юклашларини томоша қилишарди. Кўшин ичида турли ёшдаги одамлар бор эди.

Гулноз Теллининг қулоғига шивирлаб:

– Ҳой, қиз, – деди, – анави мўйлови оқарган кишига қарагин, ёнидаги бола ўғли бўлса керак-а?

– Ҳа, ўғли, мен танийман, кўрмаяпсанми, жудаям ўхшайди-ку?!

Козим ҳам Гулнознинг отаси Оллоҳқули билан ишни кўйиб, кўчага чиққандилар.

– Эҳ, Оллоҳқули, яхшиямки бошимизни бу урҳо-урдан қутқардик. Бўлмаса, ҳозир биз ҳам кетаётган бўлардик.

Оллоҳқули истехзо билан:

– Қутқарганингни қаердан биласан? – деди. – Ганжа хонининг кўшини кўп бўлгандайди, бизларнинг оёғимизни ерга текизмай олиб кетишарди.

– Ахир, Ганжа хони Маммад хон ёлғиз эмас-ку? Унинг Иброҳим хон итоатидан чиқишга қандай ҳадди сиғади! Бир бўри йўлдан ўтиб бораётган экан, тоғ устида ёлғиз кўзичоқ турганини кўрибди, кўзичоқ бўрини кўргач, уни ҳақоратлай бошлабди. Бўри кўзичоққа қарабди-қарабди, кейин депти: “Ҳой, кўзичоқ, бу журъат сеники эмас, орқангдан суяб турган тоғники”. Энди, уста Оллоҳқули, Маммад хон шундай. Орқасида Куба хони Фатали турибди. Фатали турмаганида бу ғалвани бошламасди. Маммад хон бир тош, уни Иброҳим хоннинг оёғи остига юмалатиб юборганлар бор...

Кўшин гуруҳ-гуруҳ бўлиб, пароканда бир ҳолда ўтиб борарди. Кимнингдир пилтали, бошқасининг чакмоқли милтиғи бор эди. Кўплари қадимий либосда; қалқон, қилич ва зирҳли эдилар. Найза, чўқмор, дубулғалар куёшда ялтирарди. Белига замбарак боғланган бир неча туя ўтди...

Оллоҳқули бошини секин тебратиб, астагина:

– Ҳой, уста Козим, – деди, – гап орамизда қолсин-у, бу хонлар йил бўйи бир-бири билан уруш қиладилар, касб-хунардан кўр кетаяпти.

Урушларнинг қанчасини кўрган Козим истехзоли жилмайди:

– Уста, булар ювинди даъвосидир. Мулла Насриддин ётган эди, даҳлизда қандайдир шовқинни эшитди. Мулла кўрпасига ўраниб, даҳлизга чиққан заҳоти шовқин тинди. У орқасига қайтди. Кўрпаси йўк эди. Хотини: “Ҳой мулла, нима шовқин экан?” – деб сўради. “Э, хотин, – деди Насриддин, –

¹ Яшмағланиш – оғиз ва даҳанларини махсус парда билан тўсиш.

барча шовкин менинг кўрпам устида экан: олишди, тинчиб қўя қолишди...” Энди бўлса уста, дунёнинг тўс-тўполони кўрпа учун бўлаётир. Ҳозиргача Ганжа Иракий хон билан Иброҳим хонни бир ёқлик қилган бўларди. Энди Маммад хон шоболидга¹ айланган, ёғ бермаяпти...

Кўшин ўтиб кетди, орқасидан кўча чангитганча бир тўда бола ва кўзида ёш билан аёллар югуриб борарди...

Козим билан Оллоҳқули устахонанинг ҳовлисига киришди. У ер-бу ерларга алвон рангли матолар осиб куритилаётганди. Улардан томчилаётган рангли сувдан қўлмакчалар вужудга келганди. Бир томонда товук-хўроз ер титарди. Дарвозага яқин бир дарахт ўсарди. Усталар қўлларини ювиб дарахт остига солинган бўйра устига ўтирдилар. Ҳаво иссиқ эди. Сахар ели ҳам эсмаётганди. Осмонда сузаётган оқ булут парчаси кумушдек ялтирарди.

Козим булутга қараб, нохуш овозда:

– Ёмон қурғоқчилик бўлаяпти, – деди. – Шундай бўлаверса, буғдой куйиб кетади. Оллоҳ раҳм қилсин-да!

– Муллалар Тавоб тошига бориб, тошга дуо ўқиб, уни сувга солишсайди... Эсимда, бир марта боришганди. Шундай ёмғир ёғиб бергандики, сувга тушган жўжадай шумшайиб қайтиб келишганди.

Шогирдлардан патнисда темир ўчоқда пиширилган иккита юпка нон, қўй терисидан тикилган мешкобда асралган қуруқ пишлоқ, икки финжон чой олиб келди, усталарнинг олдига қўйди. “Бисмиллоҳ” дея тамадди қила бошладилар. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Бироз ашёларини сотиб олган тожирнинг бадҳоҳлиги ҳақида гапирдилар, кейин тижоратнинг тўхтаб қолганидан шикоятландилар. Охирида яна уруш масаласига ўтдилар.

– Ахир олди-сотди ишларига нима халақит беради, мол деганинг сувдай оқиб турсагина фойда кўрасан-да. Карвон йўлга чиқди дегунча қочоқ кул олдидан чиқади – йўлини тўсади; қайси хоннинг мулкидан ўтса, “ербос-ти” солиғи оладилар... Савдогарларни тавбасига таянтирадилар. Қаранг, бизнинг арманилар ўрис ерларига қочиб боришибди. Ўтган кун биттаси Қизлар шаҳридан келибди. Ҳаммаси давлатли бўлиб кетибди, дейди. Эҳ-хе, чоғирчиларни айтмайсизми? Тиллани курак билан йиғиб олишяпти... Бу ерда шундай қилиб кўр-чи, ўша заҳоти қўлингдан тортиб оладилар...

Оллоҳқулининг қошлари чимирилган, юзида чуқур норозилик ифодаси бор эди.

Козим зўр эътиқод-ла:

– Эҳ, Оллоҳқули, – деди, – дунё моли ҳақида кўп гапираяпсан, нима қиласан, гўринга олиб борасанми?.. Сармойеи ту дар ин жаҳон йак кафан аст – уро ки, гумон нист, бори ё на бори.² Ҳой, уста, давлатнинг ҳам дарди давлат, дунёда дардсиз инсон йўқ! Озгина ошим, оғримас бошим – ҳаммасидан яхшироқ. Беш кунлик дунёни бир амаллаб ўтказиб юр... Шоиримиз яхши айтган:

*Кимники бор эса бир бурда нони,
Ўзига ишора уй-ошиёни.
На биров унга қул, на у бировга,
Айт, шод яшайверсин, хушидир замони³.*

Козим фалсафасига мафтун бўлган бу шеърни Оллоҳқулига таржима қилиб берди, жуда тўғри эканига шунча уринса ҳам Оллоҳқулини ишонтира олмади. Чунки Оллоҳқулининг ўз муайян ҳаёт режаси бор. У бир кун

¹ Шоболид – каштан дарахти.

² Сенинг бу дунёда қозонганинг биргина кафандирки, уни ҳам олиб бориш-бормаслигинга ишонч йўқ.

³ Хайёмнинг бу рубойисини форсчадан Ш. Шомуҳамедов таржима қилган.

имкон топиб, давлат мол соҳиби бўлишига ишонарди. Унинг ибтидоий ҳолда, минг азоблар билан ясаган маҳсулотини рус тупроғида мошина ясайди, ўзи ҳам униқидан арзон, униқидан анча яхши бўлишини биларди. Шундай мошина ясаган маҳсулотни олиб келиб бу ерларга сотиш, эвазига бу ернинг матосини рус ерларига олиб бориб пуллаш Оллоҳқулининг азалий орзуларидан бири эди.

Бу пайтда Шушанинг Ганжа дарвозасидан чиқиб бораётган қўшин аста-секин тоғ йўллари ва дараларни тўлдирмоқда эди. Қўшиннинг олдида Иброҳим хон, чап томонида Вокиф ва атрофларида хонзодаларнинг баъзиси ҳамда саркардалар борарди. Кўпдан бери сафарга чиқмаган отлар чиғаниб юганини чайнар эди.

15

Сафар хоннинг қарорини билган захоти йўлга чиқди. Қорабоғ ҳудуди саналган Кура дарёсини кечиб ўтиб, Ширвон еридаги бир қишлоқда тунади. Ўша жойда тасодифан Фатали хоннинг зулмидан қочиб келган бир қишлоқлик кишига дуч келди. У билан дўстлашди ва Куба хонлиги чегарасигача унга йўл кўрсатувчи бўлишини илтимос қилди. Қишлоқлик рози бўлди, икковлон отларга миниб йўлга чиқишди; йўлда тунаб қолган жойларда янги-янги одамларга учраб, хабар олиб боришди.

Нихоят, Куба ҳудудига етишди. Йўл бошловчи олдиндаги йўлларни ва қишлоқларни тушунтириб, қайтиб кетди. Сафар эса яқин бир овулда тушиб қолди. У бу ерда хон йилқисини тоғ яйловига олиб келганидан хабар топди. Яхшигина маълумот тўплаганидан сўнг, яна йўлида давом этди. Охири бир окшом чоғи Мироҳўрнинг¹ яйлов қўналғасига етиб олди.

– Худойи қўноқ керакми? – деди.

– Оллоҳга ҳам жоним тасаддуқ, меҳмонга ҳам! – дея Сафарни кутиб олишди.

Одатга кўра, қарол келиб меҳмоннинг оёқларини ювди, чайланинг рўпарасига тўшак солди, нон-қатиқ олиб келди. Мироҳўр ҳам унинг ёнига ўтириб суҳбат бошлади. Ҳангома аста-секин қовуша борди. Атрофга чўккан сукунатни фақат дарёнинг жозибали шовуллаши бузарди. Уйқу ҳам қоронғилик мисол ҳаракат билан кўзларига жойлашар, уларнинг ёруғини синдиришга ҳаракат қиларди. Жойлар солинди, ҳар ким кўрпага кириб, бошини ёстикқа кўйди. Мироҳўр ҳам чайлага, хотинининг ёнига ўтди. Тун зулмат сари чопар, самодан осилган минглаб қандиллар гўё унга йўл кўрсатгандай бўларди. Ҳамма ухлаб қолганди, фақат Сафарнинг кўзларига уйқу кўнмасди: Қамар билан Шохбоз ҳақидаги ўй унга тинчлик бермасди. Чалқанча етиб осмонга тикилар, само қаъридан Қамбар билан Шохбознинг кўзлари порлаб қараб тургандай кўринарди. Баъзан бу кўзларнинг орасида Теллининг чаросдай қора кўзлари уятчан бир ҳолатда қараб турар, соғинганини сездирмоқчидай бўларди. Сафар ўрнида тўлғанар, яна кўзларини юлдузларга қадар, қалбининг нолаларини, фарёдларини тинглай бошларди. Шу аснода оёқ товушлари эшитилди. Хаёлга чўмган Сафар бу товушларга аҳамият бермади. Уйғоқ кўзлари милтираб турган юлдузлар орасида тентирарди.

Лекин яқинлашиб келаётган тапир-тупур кулоғига чалинди – кимдир чайлага яқинлашиб келарди. Сафар кўзларини қисиб, қоронғиликни кузатди. Бир одам келиб, чайла ёнида тўхтади. Атрофни диққат билан кўздан кечириб, энгашди, ерда ниманидир ахтариб, ўзига қараб торта бошлади. Ичка-

¹ Мироҳўр – хонликларда сарой отхоналарига бошчилик қилган мансабдор шахс.

ридан бўғик, аччиқ бир фарёд таралди. Сафар кўлини болиши тагига тикиб ханжарини олди ва ётган ўрнидан қоплондай сакради, унинг хайқириғи чакмоқдай шарақлади. Чайла ёнидаги одам чангдай эриб, коронғиликда ғойиб бўлди. Сафар уни таъкиб қилмади. Қулоқларини чайла тўсиқларига кўйиб тинглади. Ичкаридан ғазабли овозлар эшитиларди. Мироҳўрнинг бўғик овози аста-секин ойдинлашди. Ингичка, кўнғирокдай жаранглаган аёл овози эса унга ўшқириб, маломат қиларди...

Сафар қайтиб келиб ўрнига чўзилди. Бир неча дақиқадан сўнг Мироҳўр чайласидан чиқиб келди, болишга ёнбошлаган Сафар томон энгашиб, охишта:

– Меҳмон, кўрдингми? – деди. – Ухлаётганимда томоғимга сиртмоқ солиб, мени бўғмоқчи бўлишди. Яхшиямки, сен уйғоқ экансан.

Мироҳўр ғазабидан гапини давом эттира олмади. Сафарнинг кўлидан тортиб четга етаклади. Ўтиришди. Мироҳўр муштугини ёндириб, дардини очди. Ёш хотинининг ўйнаши бор экан. Сезиб юраркан-у, ҳеч кўлга туширолмакан. Бир сафар хотинини ўлдирмоқчи ҳам бўлибди. Хотин тавбалар қилиб, шубҳалари бекор эканлигига ишонтирибди. Ниҳоят, Мироҳўрни ўлдириш пайига тушишибди.

– Меҳмон! – деди Мироҳўр. – Тангри сени аёл макридан узоқ айласин! “Эгри дўстдан дўст чиқмайди. Унинг бир илдизи эгри бўлади...” Аёлнинг бир илдизи ҳамаша қийшиқ бўлади!..

Мироҳўр ўзини босиб олиш учун тамакидан тортди. Уфқда тўпланган қора булутларга қаради, кўкрагини керди. Сафар қотиб қолганди.

Мироҳўр гапида давом этди:

– Сен менинг жонимга ора кирдинг, меҳмон. Энди айт, билай, нима иш билан юрибсан? Ўзинг кимсан? Биз беш оға-ини эдик, тўрттамиз урушларда ҳалок бўлдик. Энди мен ёлғиз қолдим. Сен менинг қиёматлик биродарим бўл. Айт, ўзингнинг дардинг нима? Боримни, жон-таннимни сендан аямайман!

Сафар Мироҳўрнинг овозида самимият, мардликни ҳис этди, қалбини очди, дардини айтди. Бошидан ўтказганларини бирма-бир гапириб берди, мақсадини ҳам яширмади.

Мироҳўр бироз жим қолди, кейин афсусланган бир овозда:

– Буларнинг ҳаммаси яхши. Бироқ... Афсуски, сен ҳам аёл сиртмоғига банди бўлибсан... Кел, кўй, энди бу тошларни этагингдан тўкиб ташла! Охири бефойда бунинг. Отларни сендан аямайман. Миниб кетамиз. Аразнинг у томонига ўтиб кетамиз. Карбало ерларига бориб, умримизни дуо-ниёз-ла ўтказамиз, мол-дунёга алданмайлик...

Сафар индамади. Уфқда чеккалари қизарган қора булутларни томоша қиларкан, у ерда маъсум қарашли Теллининг ол ёноғини, тарқоқ қора сочларини кўрди. Юрагини ғам босди.

Мироҳўр бироз ғазабли, бироз меҳрибон ва миннатдор овоз билан:

– Меҳмон, – деди, – хаёлингга ёмон фикр келмасин, арғумоқлар ҳам, жоним ҳам сендан айлансин, садағанг кетай, сендай мард йигитга жоним тасаддуқ. Аммо сенга раҳмим келаяпти. Ёшсан, ишқилиб, менга ўхшаб қариган чоғингда бошингга ташвиш тушмасин-да.

Сафар индамади. Теллининг ёноқлари тонг отар пайтининг қизаришидан ҳам порлоқ эди. Унинг кўзлари сўниб бораётган юлдузларга зиё берарди.

Мироҳўр ғазабли бир ҳаракат билан туриб кетди. Кўп ўтмай Қамар билан Шохбозни эгар-жабдуқлаб олиб келди.

– Меҳмон, – деди, – ҳозир кутиш вақти эмас, мин, кетдик!

Чаққон отланиб, йўлга тушишди. Яқиндаги дарёни кечиб ўтиб, бир толзор жойда тўхтадилар.

Мирохўр деди:

– Милтиғим эсимдан чиқибди. Сен шу ерда тура-тур, ҳозир бориб олиб келаман.

Мирохўр ўзининг отини ҳам Сафарга қолдириб кетди. У ўн дақиқаларда қайтиб келди. Сафар Қамарнинг тўлқинли ёлини силаркан, тулпорнинг нимқоронғида Дамашқ қиличи сингари ярим доира ҳосил қилган бўйнига, ғурур-ла қайрилган бошига қараб хайрон қолганди. У энди ўзини ерни ларзага солувчи олтин хўкиз белида ҳис қиларди: Қамар унга завқли ва энгилмас қудрат берганди.

Югурган оёқларнинг тапиллаши унинг диққатини тортди. Мирохўр ён томондан чопиб келаркан, жаҳл билан ерга бир нарсани улоқтирди:

– Бевафо аёлнинг оқибати шундай бўлади, – деди ва сакраб отга минди. – Хайда!

Қамар ерга улоқтирилган нарсага қараб хурқар, пишқирарди. Сафар ҳам диққат билан ўша ерга қаради: ўтлар орасида сочлари тўзғиган аёл боши ётарди.

16

Сафар билан Мирохўр Кура дарёси бўйигача бирга боришди, шу ерда хайр-хўшлашиб, ажралишди. Сафар Шушага қараб, Мирохўр эса Аразга томон кетди.

Йўлда Сафар тасодифан Ганжадан зафар билан қайтаётган Иброҳим хон қўшинига дуч келди. Кўзлари ўйилган Маммад хонни юзтубан эшакка боғлаган ҳолда олиб кетишарди. Оиласи ва укаси Раҳим бек ҳам шу ерда эди. Юк ортилган уловлар, хачирлар, отлар оғир-оғир одимлар эди. Ганжани ва барча қишлоқларни талаб кетишарди.

Сафарнинг остидаги тулпор ҳамманинг эътиборини тортди. Ҳали қўшин кетаётган йўлга етмай туриб, чопар юборилиб, отнинг кимники эканини суриштиришди.

Бир зумда Сафарнинг номи оғиздан-оғизга ўтиб, мингларча кўз унга кадалди.

Сафарни хоннинг ёнига олиб келишди. У отдан тушиб, бош эгди:

– Мен буюрганларини бажардим. Энди ихтиёр хонда! – деди бошини кўтармай.

Воқиф андишали бир тарзда хонга қаради; хоннинг ғазаб уфуриб турган юзида марҳамат аксини кўриб, севинди.

Хон амрона овозда:

– Бўлиб ўтганларни мардлигинг учун кечирдим, – деди, кулимсираб Воқифнинг юзига қаради. Унда розилик аломатини кўриб, янада марҳаматли бир товушда: – Қамарни мин, эҳтиёт бўл, уни сенга топшираман, – деди.

Сафар отининг жиловидан етаклаб, хон ва унинг аъёнларидан узоқлашди, саркардаларни ҳам олдинга ўтказиб, кейин отга минди. Энди у ўзини дунёнинг энг бахтиёр одами ҳисобларди, кечирилганди, ўзи ҳам Қамарнинг белида, Шушага, Теллининг ёнига бораётганди. Яна севги тўлқини уни чулғаб олди – унинг фақат қаноти йўқ эди. Лекин сўнгсиз йўл тугамасди, дақиқалар йиллар каби чўзиларди, соғинч олови водийнинг ёз куёшидан ҳам даҳшатли эди. Аммо ҳасрат сароб сингари алдоқчи бўлса-да, интиҳосиз эмасди – соатлар оғир бўлса-да, ўтиб борарди.

Ёндиргувчи куёш ғарбга қараб силжирди. Ниҳоят, тоғларнинг салқин эпкини эса бошлади, шаҳаргача бир-икки чақирим қолган.

Чопарлар хоннинг келаётганини олдиндан хабар берганди. Эр-как-аёл, ёш-қари оломон қалъа дарвозасининг кираверишидаги қир ёнбағирларини тўлдирганди.

Бизнинг дўстларимиз Козим, Оллоҳқули, Гулноз ва Телли ҳам шу ерда эди. Шуша дарасидан чанг кўтарилди. Бир-икки чопар хабар бериш учун от чоптириб келишди. Халқ кўзғалди, чуқурроқ жойда турганлар оёққа турмоқчи бўлишди.

Ҳаяжонли овозлар: “Ўтирсанглар-чи!” деб уларни чўккалашга мажбур қилди.

Гулноз шошиб:

– Ҳой, қиз, – деди, – Телли, бошингни сал четга ол, мен ҳеч нарса кўролмаёпман:

Телли кулиб:

– Ҳазил қилмаяпсанми? – деди. Қўлини чўзиб, Гулнознинг иягидан ушлади.

Ҳазиллаша бошлаган Телли бошини эгиб, Гулноз майна қиларди. Гулноз бўлса унинг боши устидан чўзилиб пастга, қабристон томон қарарди.

Бирдан кимдир бақирди:

– Келишаяпти, Худо ҳаққи, келишаяпти!

Телли шарт бурилди. Хон аъёнлари билан қияликдан чиқиб келарди. Атрофга жимлик чўкди. Ҳамманинг диққати ўша ёққа қаратилди. Қўшин ҳам кўрина бошлади.

Энди хон аъёнлари билан қизлар олдидан ўтиб борарди: офтобда қорайган юзларига қалин чанг қўнганди. Воқиф ўгирилиб, аёллар ўтирган қияликка қаради, унинг кўзи Теллига дуч келиб тўхтади.

Телли қизариб бошини ҳам қилди. Хон билан аъёнлари қалъа дарвозасидан ичкари кириб кўздан ғойиб бўлгач, Телли яна бошқаларни томоша қила бошлади.

Бир маҳал унинг кўзлари бир нуқтага тикилиб қолди: юзига қон югурди. Қўли билан Гулнозни туртди:

– Ҳой, қиз! Ҳой, қиз! – деди. – Қара, бизникига келган йигит ҳам шу ерда экан. Оти мунча чиройли унинг!..

Қамарнинг хушқаду хушрўйлиги оғиздан-оғизга ўтиб, ҳаммаёққа тарқалди. Ҳар тарафда: “Қани? Ким? Нима?” деган саволлар, сўраб-суриштиришлар бошланди. Ниҳоят, саволлардан унинг ким экани аниқланиб, теваракка ёйилди. Телли кулоқларига ишонмасди:

– Ҳой қиз! Гулноз! У қаёқдан Сафар бўлиб қолди? У Сафарнинг одами, Сафар эмас!

– Нима деяпсан, ҳой, қиз, демак, ҳамма ёлғон гапирётган экан-да. Қочоқ Сафар сизникига келиб, мен Сафарман, демайди-ку, ахир...

Телли кўзларини Сафардан узмай, у билан Қалъа дарвозаси орасидаги масофанинг яқинлигига афсусланди... Қамарнинг наҳалларидан учган товушлар Қалъа дарвозасининг токига урилиб акс садо берди... Телли орқадан келаётган асирлар тўдаларини, алвон рангли кийимли аскарларни, найза учларидаги қорайган одам каллаларини томоша қилишдан ожиз эди. Унинг хаёли, қора кўзлари ва типирчилаётган қалби Сафар томонда эди.

Ганжага қилинган юриш Иброҳим хоннинг нуфузини Озарбайжон хонликлари орасида анча ошириб юборди. Саройда катта шодиёна бўлиб ўтди. Тўн-мукофотлар улашилди. Шаҳарда чироқлар ёқилди, тўплар отилди. Лекин бу шодиёнани ўттиз йилдан бери вакил номи билан бошқариб келаётган Карим хон Занднинг вафоти ҳақидаги хабар бузди.

Саройни яна андишалар қоплади. Иброҳим хон бу хабарни олиши билан Воқифни ёнига чорлади. Саройнинг хоналаридан бирига кириб олишди. Бу ерда Шарқда тарқалган овоза тафсилоти хусусида гап борди. Воқиф ўзига хос совуққонлик-ла деди:

– Эрон ҳар йигирма-йигирма беш йилда бир тўс-тўполонни бошидан кечиради. Демак, Нодиршоҳнинг зуҳуридан аввалги вазият такрорланаяпти. Ҳар шаҳардан бир хон бош кўтаргуси, мусулмон қони сув бўлиб оққай...

Хон алам билан:

– Бунинг оқибати бизга ёмон бўлади-а? – деди ва диққат билан Воқифнинг юзига қаради.

Воқиф тасбеҳини ўғираркан:

– Албатта, – деди, – ўша харобанинг ғалваси қачон бизни оғир аҳволга солмаган ўзи? Нодир ўлкада талафот кўрмаган ер қолдирмади, ҳамма жой харобага айланди. Қорабоғ ва Ширвон аҳолисини ҳайдаб Хуросонга олиб бормадими? Қанча одам ҳалок бўлди...

Орага жимлик чўкди. Иккаласи ҳам яқин ўтмишдаги аччиқ воқеаларни ўйлаб қолишди. Уруш, қон, ёнғин, очлик, вабо... Фалокатнинг чек-чегараси йўқ эди...

Иброҳим хон турди, яна ўтирди, чордана қурди, ипак болишни чап тирсаги остига олиб суянди:

– Жаҳаннам, – деди, – ҳеч бўлмаса қандай ўйинлари бор бўлса, Аразнинг нариги томонида қилишавермайдими, хавф-хатари бизга тегмасди!

– Шундай бўлиши мумкинми? Биздан итоат этиш талаб қилинади; итоат қилсак – бир бало, қилмасак – икки бало.

Хон яна изтиробларини ифодалаш учун баъзи ҳаракатлар қилди, соқолини силаб, Воқифнинг юзига қаради. Воқиф кулимсираб:

– Ҳозирча эҳтиёт чорасининг кераги йўқ, – деди, – вазиятга қараб ҳаракат қиламиз. Техрон билан қўшничилигимиз бор, бекларбеги билан хат-хабар, алоқаларимизни кучайтирайлик, аҳволотдан хабардор бўлиб, тадбир кўрамиз.

Воқифнинг оҳиста, салмоқли гапириши хонга ҳам таъсир қилди, у бироз ўйлаб, қатъий оҳангда:

– Вакилнинг маслаҳат ҳамда таъсири туфайли Фатали хон бироз ҳаё қиларди, энди кўрқаманки, у ҳам исён кўтармаса.

Воқиф юзида жирканиш ифодаси билан таъкидлади:

– Фатали хон ҳамёнидан бошқа нарсани ўйламайди. У ким кўпроқ ашрафий¹ берса, ўшанинг ноғорасига ўйнайди. Бундан тўрт йил бурун рус кўшинини Дарбандга чақирмадими? Тобосарон ва Қозикулук томонларда руслар билан бирга босқинчилик қилмадими? Бу малъун дини исломнинг душманидир. Гап бор-ку, Дарбандга кофир қадам босса, исломнинг бели синади. Бу малъун исломнинг умуртқасини ўз қўли билан синдирди.

– Бир марта синдирган бошқа синдирмайдими?

Воқиф бироз юмшади:

– Фатали хондан беш вақт номоздан бўлак нима десанг топилади, – деди,

¹ Ашрафий – тилла пул.

– аммо рус кўшинининг ҳозирги пайтда кела олишига гумоним бор. Келган эди, чидай олмади. Демак, бирор тўсиқ борки, қололмади, қайтиб кетди. Усмонли давлати билан Екатерина орасида сулҳнома бор, яқин ораларда русларнинг бу ерга келишига ҳақлари йўқ. Агар бўлсайди, гумонимча, Дарбанддек бир қалъадан тўп-замбаракларини олиб кетмасди...

Хон билан Вокиф узоқ ўйлаб кўриб баъзи тадбирлар белгилашни лозим топишди. Маммадҳасан оға билан Алиммаддани Араз соҳилига юбориб, хон билан Вокифнинг ҳам Куба бўйига бориши, кўшин ва бошқа юмушлар тадоригини бошлашга қарор қилинди.

Хон осуда нафас олиб, сирланган чилимдаги сувни қуруллатаркан, яна Вокифга қаради, чехрасида миннатдорлик ифодаси бор эди. Дастурхончини чақирди:

– Чилимни олиб кет!

Дастурхончи чиққан эшикда Шохниса хоним кўринди.

– Ҳой, ошиқ, хон билан яна нималар устида бош қотирыпсизлар? – дея ичкари кирди.

Вокиф ўрнидан турди, хонимга жой бўшатди. Шохниса хоним оҳиста ўтирди:

– Карим хонга, афтидан, таъзия билдирмоқчига ўхшайсизлар, – дея кинояли кулди ва ўзини қўлга олиб, андиша билан сўради: – Охунд, бекларбегига ҳеч нарса бўлмас?

Вокиф жиддий оҳангда:

– Бекларбеги тахт-салтанат даввоси қилмаса, нима ҳам бўларди, – деди.

Шохниса хоним оҳ тортди ва дуррасининг учини ўйнай туриб:

– Қаёқдан билай, афтидан, Тангрининг қисмати шундай экан-да, – деди ва йиғламсиради.

Иброҳим хон очиқ деразадан ташқарига, шаҳарнинг кун ботар томонига қаради ва ниманидир ўйлаб қолди. Кўчарли маҳалласининг қаламчадан тўқилган уйлари, мўриларидан бурқситиб тутун чиқараётган қора томлари, таппи ёқаётган аёллар, нишон қўйиб, унга теккизиш учун ўқ отаётган болалар, дарахтлар остида чуғурлашаётган калта шимли ўйинқароқ жулдурвокилар бир-бир кўз ўнгидан ўтди. Ўнг томондаги текис минора ёнида Жавоншир ва Ўттиз икки улусига мансуб аскарларнинг замбарак атрофида машқ ўтказаяётганлари унинг диққатини тортди: тунд юзи бироз юмшади. Юкорида паст-баланд чўққили қоялар, уларнинг устидаги қора булутлар чулғаган осмон кўринарди... Хон бу манзарадан миясига бир ўй келди чоғи, орқага ўгирилиб:

– Охунд, – деди, – Иракий хонга хабар бериш керак, тайёр турсин. Бир нома ёз!

– Хўп бўлади, хон, кечкурун ёзиб тахт қиламан. Чопар қачон жўнайди?

– Эртагаёқ, – деди хон. – Вақт кутиб турмайди... Нима десанг, де, аммо Фатали хонга ишонч йўқ. – Хон ўйлаб туриб, кўшимча қилди: – Умар хонга ҳам битта нома ёз, майли, тайёр турсин.

– Хўп бўлади! – деб хоннинг юзига қаради ва яна нималар айтишини кутиб, сергакланди.

18

Вокиф соқолининг хинасини ювиб қуритди. Уйга чакирилган сартарош уни кутарди. Ўтириб, юзи ўйма нақшли кўзгуни тақдим этди. Вокиф кўзгуга қараб:

– Қани, бошла-чи, уста, – деди, – олиб ташланадиган жойим борми, ўзи?

Сартарош қизил матони Вокифнинг кўкрагига тортиб, учларини елкаларидан оширди, бошини сув билан ҳўллади. Сартарошлар кўп гапирадиган бўлганидай, бу уста ҳам оғзи бўш эди, лекин сўз халтасини очиш учун баҳона кидирарди.

Хина масаласи бир баҳона бўлди.

– Охунд, хина жуда қимматлашиб кетибди. Бунга хон нега бирор тадбир кўрмайди? – деди-да, Вокифнинг бошини ҳўллаб, эгилиб унинг юзига қаради.

Вокиф индамади. Сартарош жавоб олмагач, бироз гапни олиб қочмоқчи бўлди:

– Аммо, – деди, – одам ўлиши тайин экан, ростини айтган маъқул, қиммат бўлса ҳам, қўлга хина-да, ахир.

Вокиф яна индамади. Сартарош чўнтак бандидан энли устарасини чиқариб сочни ола бошлади. Бир-икки жойни қўли қалтираб кесиб олди, матонинг учи билан қонни артаркан, Вокифнинг эти жунжикди. Лекин яна индамади. Сартарош қонга бир мақол айтди:

– Кесилган жойдан қон чиқади, дейдилар. Оталаримиз жуда топиб айтишган-да.

Вокиф сартарошнинг бемаъни гапларига чидаб, бирор калима сўз айтмади, жавоб бермади. Сартарош унинг сочини кириб тугаллади, соқоли ва мўйловини тўғрилаб қўйди. Кейин матони ечиб, қирқилган соч, сокол, мўйловни тўкиб келишга турганда яна бир-икки мақол айтмоқчи бўлди. Лекин Вокиф оёққа турди, чўнтагидан бир нечта йигирма тийинлик танга чиқариб, сартарошга берди ва:

– Уста, – деди, – хинанинг нархи ошган, биламан, аълолиги ҳам билиниб турибди; кесилган жойдан қон чиқади, бу ҳам ўрнида айтилган. Фақат битта айтилган нарса ҳам бор, ўшани эсдан чиқардинг:

*Қўлингда бор кучинг, уста,
Қоним бўлсин тўйчинг¹, уста,
Бошимни кесганинг жойда
Синсайди улгучинг², уста!*

Вокиф сўзини тамомлаб, қўшни хонага ўтди. Қизхоним кичкинагина кўзгуни деразага қўйиб сочларини тўғрилади. Гулоб иси хонани тўлдириб юборганди.

– Қизхоним, чухамни олиб бер! – деди Вокиф катъий оҳангда.

Қизхоним ҳам ҳайрон бир овозда:

– Чухани нима қиласиз, яна сафарми? – деди.

– Ишим бор. Мирза Алиммамдани кўришим керак.

– Сизнинг ҳаммада ишингиз бор... Кайф-сафодан сира тушмайсиз...

Вокиф сўз оҳангини тушунди. Кайфияти яна бузилди:

– Эҳ, Қизхоним, – деди. – Худо ҳаққи, бусиз ҳам паришон қалбимни яна ғаш қилма! Чуха сўрадим, жанжал деганим йўқ-ку. Сен келинсалому юз очарингга бораяпсан, мен ҳеч нарса деганим йўқ-ку; сен менинг ишларимга аралашма. Сен хушрафтордан ўзга бир сўз талаб қилмайман.

Қизхоним айланиб ўрнидан турди, тоқчадаги ипак бўхчани ечиб, ичидан чухани олиб берди.

Вокиф кийиниб хонадан чиқди ва яна кўз кири билан хотинига қаради: қоп-қора оху кўзларда томчилар ялттирарди.

¹ Тўйчинг – пул ёки маҳсулот тарзида олинадиган солиқ.

² Улгуч – устара.

* * *

Теллига уч кун бурун тўй бўлганди, бугун юз очар маросими эди. Қизхоним келганида Телли дугоналари билан чимилдиқ орқасида эди. Чимилдиқнинг бу ёғида хотин меҳмонлари ўтиришарди. Қизхонимни хурмат билан тўрга ўтказдилар. Ўтирди. Юзида ҳамон паришонлик акс этарди.

* * *

Қизхоним дугоналари билан келин юзочарида ширин суҳбатлар куриб ўтираркан, Воқиф ҳам Мадинанинг суҳбатидан маст эди. Мадина саркардалардан бирининг хотини эди. Бу саркарда Иброҳим хоннинг Эронга юриши пайтида ўлдирилганди. Мадина эса бошқа эрга тегишни хоҳламай, бева яшарди, мўъжазгина мулкидан келадиган даромад билан кун кўрарди. Боласи бўлмагани учун бутун фикр-зикрини ўз оройишига қаратганди, хамиша кўркам кийиниб юрар, хушчақчақ ҳаёт кечирарди.

Ўттиз-ўттиз беш ёшларда бўлишига қарамай ёш ва завқли эди. Унинг меҳрибонлиги, дилкашлиги, меҳмоннавозлиги Воқифни мафтун этарди. Чехраси ҳам шоир қалбини маст қилар даражада гўзал эди. Тўладан келган, қирмиз лаблари, садаф тишлари, калта ва равон қошлари, тиниқ ва зийрак кўзлари, оқ ва тўлин юзи жуда ёқимли ва жозибали эди.

Мадина хамишадагидек Воқифни тўпхонага қараган безакли дераза олдида ўтқазди. Воқиф Мадинанинг табассум қилган юзига соғинч билан қараб:

– Нетай, сендан айрилиқ мени яна ўтга солди, севгилим... – деди, кўзларидан ўт чақнади. Деразанинг Мадинага томон очиқ табақасидан сариқ-яшилга, қизилга бурканган тўпхона ўрмонига қаради. Мовий ўрмон туман орасида ловуллаб тургандай кўринди.

Нашъали бир ғам Воқифнинг юзини қоплай бошлади.

– Мадина, – деди, – билсанг, бу рангин куз ўрмони менда қанчалик дард уйғотади, ҳар нарса ўчади ва ўча туриб табиатнинг ёрқин бир ифодасини намоиш қилади, сўнгги бор уни бутун оламга кўз-кўз қилади. Инсон табиатининг ҳар сўнгги ифодаси севгидир... Кел, гўзалим, бу дам ғаниматдир.

Воқифнинг ширин суҳбатларидан завқланган Мадина жингалак сочлар орасида жилваланаётган оппоқ гарданини бироз елкаси томон энгаштириб тинглар, асал лабларига кўнган қаймоқ табассуми билан шоирга илҳом бағишларди:

– Нима учун сўнгги ифодаси? – дея хуш бир адо билан сўради.

Воқиф ўзини йўқотди. Кўзларини ўрмон сайридан олиб, Мадинага қаратди.

Бахмал болишга ғурур билан суянган Мадина сарой гўзалларини лол қолдирадиган бир хусн-таровати-ла Воқифга қарар, киприкларининг учлари билан унинг қалбини ҳар он, ҳар дақиқа яраларди.

– Мадина, – деди шоир кулимсираб, – сўнгги ифода янада жўшқин, янада оташин бўлади. Ёшлиқнинг тароватини унутганман деб ўйлама. Йўқ! Ёшлиқ билан баҳор унутилмайди! Лекин инсон табиатининг сўнгги ифодаси куз сингари мевали, идрокли ва айни замонда ғам-ғуссали бўлади. Бу ранг-баранглиқнинг, дабдабанинг кейини оқ сочли қишдир, шафқатсиз ажалдир...

Мадина шарақлаб кулиб, шоирнинг сўзларини бўлди:

– Афв эт, бундай мудҳиш гапларни айтма! Сен шу ерда, Мадина шу ерда, умр ҳам шу ерда!..

Воқиф Мадинанинг гаплари қаршисида шошиб қолди. Сўз ахтаргандай атрофга қаради. Мадина эса нозик қўлларини бир-бирига уриб, ҳамон куларди.

Воқиф ҳам кулимсираб деди:

– Сўз чаҳ-чаҳлаган мисоли булбул, хуркитиб юборсанг, у сайрамай кўяди.

Мадина теран бир товуш-ла:

– Мен нимаманки, сенинг нутқ булбулинг мендан хуркса? – деди.

– Сен ўжар бир парисан, шоир боғини айланиб, оҳангини бузасан.

– Фақат бузаманми?

Воқиф Мадинанинг нозу адосидан завқланиб:

– Йўқ, – деди, – сен ўша илҳом боғига ора-сира паришон оҳанг, ширин бир қайғу, соғинч ҳам олиб келасан. Шоирга ҳам шу керак: оғриқли бир дард, кон сиркиратувчи бир қалб, самоларда чарх урувчи бир севги париси...

– Бу сени бахтиёр қиладими?

– Бахтиёрлик нима дегани? Хуш бир дақиқа, тугамас бир табассум, балоғатга етган ўсмирнинг ишқ туйғуси.

Мадина ҳайрат билан Воқифни тинглар, лекин хушнуд эмасди:

– Шоир, – деди, – бу гапларинг ҳақиқатга ўхшамайди: хонликнинг маслахатгўйи, давлатнинг устунни бўлган бир одамдан бу гапларни эшитиш...

Воқиф жиддий бир оҳангда унинг гапини бўлди:

– Мадина, давлат ишларининг бари бир вазифа. Қалб эса булардан чеккадаги оламдир. Унинг ҳам ўз талаблари бор; севгиси бор – номи севги эмас; шуҳрати бор – номи шуҳрат эмас; завқи бор ва бу завқ унинг моҳиятидир.

Мадина яна кулимсиради:

– Вазифа ким учун, қалб кимники?

– Вазифа давлат, оила, хотин, бола-чақа учун, қалб эса ёр учун.

Мадина мамнун бир табассум-ла ҳазиллашди:

– Эркакларга ишониб бўладими? Қалблари бир шарбат пиёласи сингари қўлма-қўл айланади, ҳеч ким тўйгунча ичмайди.

Воқиф изза бўлгандай:

– Мадина, тўйгунча нима дегани? – деди. – Ҳар нарса тўйгунча бўлса, завқ бўладими, ҳасрат соғинч бўладими, шеър бўладими?

Мадина яна қаҳ-қаҳ урди:

– Шоир, қишлоқдан менга олма, нок юборишганди, сенинг улушингни асраб кўйгандим. Бундоқ қарасам, буларнинг сенга кераги йўқ: тўйсанг, соғинчинг ҳам, завқинг ҳам ўлади.

Мадинанинг ҳазили Воқифга жуда маъқул келди, ғурурланиб:

– Йўқ, ширинликдан кечиб бўлмайди! – деди ва ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетаётган Мадинанинг орқасидан сирли бир қараш билан термилиб қолди.

Ол-яшилга бурканган Мадина алвон гиламлар, пардалар, токчалардаги ранг-баранг ашёлар орасида тонгги шабадада титраб турган чўл лоласини эслатарди.

(Давоми келгуси сонда)

МЕНАНДР

ОДАМОВИ

Пьеса¹

*Рус тилидан
Зоҳир АЪЛАМ таржимаси*

Иккинчи кўриниш

Дав Горгий билан бирга қайтмоқда.

Горгий

Бефарқлик офатдир, хушёрлик паноҳ,
Танбаллик этибсан бу ишда, э, воҳ.

Дав

Нега энди?

Горгий

О, Зевс! У ким бўлмасин, магар,
Уймалашса, жигар-бағрим ўртанар.
Қизнинг атрофида унга нима бор?
Кўчасига оёқ босмасин зинҳор.
Четда, бегонадек тургансан бефарқ.
Унга ҳам кўл келган бепарволик нак.
Қон-қардошликдан бўлмайди тониб,
Паноҳи бўламан, ҳифзимга олиб.
Синглимнинг шаънига доғ тушса агар,
Номусим топталар, орим кўзгалар.
Отам бегонадек тутсин ўзини,
Аямасин яхши-ёмон сўзини.
Майли, баттоллигин қўймасин кадар,
Дунёда кўрсликдан нима ортирар?
Барчасига етар сабр-бардошим,
Ғам-қайғу кўрмасин синглим, қондошим.
Кейин фойдаси йўқ, дўппи келар тор,
Фариштага айланади айбдор.

Дав

Ҳой, жигарим, рости ичимда ҳадик,
Қўрқувдан найзадек ҳар бир туким тик.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Эшикнинг олдида чол ушлаб олса,
 Не этаман бўғиб, дарахтга осса!
 Даҳанаки жангдан бирор фойда йўқ,
 Нотавонлар иши беҳуда, ур-дўқ!
 Бу йўл билан унинг баттоллигини
 Синдириб бўлмайди, манфурлигини.
 Қалтакласанг, конун ҳимояси бор,
 Ўз бошига аҳмоқ кимса тикар дор.
 Ўжарлик захрини тинч суҳбат кесар,
 Оқиллик умрлар биносин безар.

Далага кетмоқчи бўлар.

Д а в

Тўхта-чи, Горгий, ҳуда-беҳуда
 Тулки жон бермайди бўри инида.
 Билишимча, йигит келмоқда яна,
 Қораси кўринди, шу ерда, ана.

Сострат киради.

Г о р г и й
 (Давга)

Нафис жундан мурсак кийган шу йигит?

Д а в

Худди ўзи, ўралашар бемаврид.

Горгий ва Дав ўзларини четга олади.

С о с т р а т

Гетани уйидан топмадим, аттанг,
 Онам маросимга жўнатган экан.
 Онам маъбудларни йўқлаб ҳар куни
 Худойи беради, садақа жони.
 Мен қайтдим, маърака татирми ҳозир?
 Ғулу солар қалбга ланжлик, хавотир.
 Пайсалга солганим энди бас, етар,
 Совчилик менинг ҳам кўлимдан келар,
 Ҳозироқ қоқаман чолнинг эшигин,
 Чўрт кесиб айтаман гапнинг бўларин.

Г о р г и й

(Состратга яқинлашиб)

Рухсат берсанг, икки оғиз гапим бор.

С о с т р а т

Марҳамат, қулоғим сенда. Не даркор?

Г о р г и й

Ҳар одам ҳаёти мобайнида юз
 Ўзгаришлар билан келар юзма-юз.
 Чегара, бурилиш, депсинишлар бор,
 Омад, омадсизлик бундай пайт бекор.
 Бой одамни тақдир сийлайди аксар,
 Қалби эзгуликлар истаса агар.
 Феълида бўлмаса яхшилик оти,
 Ҳаловат топмайди умрлар токи.
 Ёмонликдан агар изласа нажот
 Давлати охири бўлади барбод.
 Ишлари жўнашмай, тескари кетиб,

Тирик мурда бўлар, тилини ютиб.
 Фақирлар ҳам шундай. Аямас тақдир,
 Бу дунё нотўқис азалдан ахир.
 Қаноатда мудом ишларнинг боши,
 Журъатли йигитнинг омад йўлдоши.
 Хуллас, бойлигингга кўпам суянма,
 Қашшоқ деб бизларни, кулма, талтайма.
 Бойлигингга лойиқ сиёқинг эмин
 Қиёфангдан маъно ёғилиб турсин.

С о с т р а т

Хўш, нима айбим бор? Очиқроқ гапир!

Г о р г и й

Сен эркин фуқаро, бокира кизни
 Аврамоқчи бўлиб, солдинг хавотир.
 Пайт пойлаганга ўхшайсан зимдан,
 Кўзингда жиноят шарпаси ётир.

С о с т р а т

О, Аполлон!

Г о р г и й

Кўнгилхушлигингнинг қурбони бўлиб,
 Азият чекмасак бўлгани бир кун.
 Меҳнатдан қўлимиз бўшамас бизнинг,
 Аммо ғазабимиз куйдирар бутун.
 Хўрланган қашшоқнинг аччиқланиши
 Ярадор арслон каби даҳшатли.
 Унинг қасоскорга осон дўниши
 Кўчкидек бир зумда, бўлар шиддатли.
 Йўлида деҳқонни куч тўхтатолмас,
 Ўқ кўчгач, фарёднинг фойдаси бўлмас.

С о с т р а т

Қандингни ур, йигит. Энди мендан эшит!

Д а в

(Горгийга)

Қойилман. Қолипдан ахир кўчди ғишт.

С о с т р а т

(Давга)

Жим бўл, эзма. Ҳадеб вайсама.

(Горгийга)

Чўғ ташлади бир киз ўксик кўксима.
 Севишни жиноят десанг агарда,
 Талашмайман ортиқ. Жиноятчиман.
 Бироқ ҳозир менинг ишим йўқ унда,
 Шу тобда отасини кўрмоқчиман.
 Озод фуқароман туғилганимдан,
 Камбағал эмасман. Ўзимга тўқман.
 Уни муҳаббатга кўмиб бир йўла,
 Куним битгунича яшамок дардим.
 Юрак орзуларга лиммо-лим тўла,
 Ичимда хийла йўқ, тирноқдек гардим.
 Бир нима яширсам илоҳлар урсин,
 Қўл-оёғимни Пан акашак этсин.

- Ишонмасанг йигит, хафа бўламан,
Ўзим озорлардан хумдек тўламан.
- Горгий
- Жаҳл устида ортиқ гап айтдим, кечир,
Барига ишондим, Яратган ҳозир.
Тўғрисини айтсам, ўзинг ҳам ёқдинг,
Ахири кўнглимга кирар йўл топдинг.
Қиз бегона эмас, ака-сингилмиз,
Бир она фарзанди бизлар иккимиз.
- Сострат
- Онт ичаман менга кераги сенсан.
- Горгий
- Не учун керакман? Тушунмадим? Хўп!
- Сострат
- Тўғриси, инсофли касга ўхшайсан.
- Горгий
- Мард мудом топилар. Бунга сабаб кўп,
Юз ўгирганчалик эмасдир, аммо.
Тўғри сўз айтиш ҳам оғир муаммо,
Қизнинг отаси – чол, топилмас мато.
Каззобликда, рости, оламда танҳо.
- Сострат
- Кўргани кўзи йўқ, отгани ўқи,
Биламан, ханжардек ботади сўзи.
- Горгий
- Ярамаснинг ярамаси у.
Бир парча ери бор, нархи фалон пул,
На одам ёллайди, на сақлайди қул.
Ёлғиз ўзи яшар, мисоли бойқуш,
Бировга буюрмас, ўлса ҳам юмуш.
Одам иси ёқмас, қизи иккови,
Сухбат қуриб бўлмас, жа одамови.
Қизи билан ишлаб сухбат қуради,
Ўзгани кўрганда бўйин буради.
Такрор айтар, икки жумла сўзи бор:
Маъқул бўлса куёв феъли-атвори,
Ўшаники эмиш қизи, йўқ-бори.
- Сострат
- Ҳеч ким ёқмас... Яъни, ҳеч қачон дегин?
- Горгий
- Беҳуда ўзингни қийнама ортиқ.
Унинг яқинлари, яъни бизларга
Қўйиб бер, чеккадан кузатгин интиқ.
- Сострат
- Наҳотки ҳеч кимни сен севмагансан?
Ҳижрон ўртамаган юрагингни ҳеч?
- Горгий
- Эҳ, биродар, нечун мени қийнайсан?
Дардлар карвонидан узокроқдан кеч.
- Сострат
- Нега? Ҳайратдаман, очикроқ гапир.

- Г о р г и й
Эсласам юрагим бўлар беҳузур,
Аччиқ қисматимни эслатма, оғир.
- С о с т р а т
Чекинишни бераркансан маслаҳат,
Модомики, ғўрсан, тортмабсан меҳнат.
Худо буюргани – мен учун роҳат.
- Г о р г и й
Демак, туташ экан тақдир йўллари,
Безарардир чин ошиқнинг ўйлари.
- С о с т р а т
Қай йўл билан севганимга етаман?
- Г о р г и й
Сени авраб, йигит, рости нетаман?
Уйланишинг гумон, борар йўл тикан.
Биз билан юр, ўзинг шоҳид бўласан,
Даласи узокмас, кўриб оласан.
- С о с т р а т
Нимадан бошлайман борганда гапни?
- Г о р г и й
Мен сўзлаб бошида, бераман кўмак,
Далда туйгач, руҳинг, этади эрмак.
Эрга тегиш хусусида гап очиб,
Синглимни созлайман, дарёдек тошиб.
Аммо иш охири аввалдан маълум,
Одамзод турмуши азал шундайким,
Олифта қиёфанг уйғотгач нафрат,
Лаънатлай бошлайди, сени у муртад.
Қутуртирар ичидаги бир йиртқич,
Сокинликлар ичра бермас у тутқич.
- С о с т р а т
(Кнемоннинг уйига ишора қилиб)
Ҳозир шу ердами у?
- Г о р г и й
Йўқ, боргунимизча қайтиб келар у.
- С о с т р а т
Қизи билан қурғур, биргами мудом?
- Г о р г и й
Баъзида биргалар, баъзида қайдам!
- С о с т р а т
Розиман. Борурман, ёрдам бер бироқ.
- Г о р г и й
Сени англамадим. Гапир очикроқ.
- С о с т р а т
Ҳаяллашдан не наф? Борайлик тезроқ.
Шахдни синдиради сусткашлик чаток.
- Д а в
Етиб боргач, бизлар билан ёнма-ён,
Биз ишлаймиз, сен зодагон, бир аён.
Агар шундай бўлса ўйлаган режанг,
Хит этади, феълин айлайди тажанг.

С о с т р а т

Нима бўпти?

Д а в

“Дангаса, бадбахт бу” деган сўзлар-ла,
Махв этади сени, чуқурроқ ўйла.
Кесакпаррон этиб, ҳақоратлар боз,
Баҳорлар кузакка, қишга дўнар ёз.
Яхшиси, кўшилиб, тер тўкиб, ер чоп,
Меҳнатинг ҳосилин кўргайсан шу тоб.
Эҳтимол, ўшанда гапингни тинглар,
Камбағал деб ўйлаб, юрагинг англар.
Меҳнати-ла емак топгувчи деҳқон,
Заҳмат билан идрок этади чандон.

С о с т р а т

Розиман барига, топилса имкон!

Г о р г и й

Жонингни қийнама, ниятингдан қайт.
Қуруқ жонбозликдан аримайди дард.
Сабот, матонатдан тикланада тахт,
Фаҳм-фаросатдан курилади бахт.

Д а в

(четга)

Уззукун ишласак бўлмасди ёмон,
Кучини сарфласа, бўлар бедармон.
Чираниб, чурраси тушганда, зора,
Қайтиб бу жойларда кўрсатмас қора.

С о с т р а т

Менга кетмон келтир. Сўйлама нақл.

Д а в

Ишлатмоқлик учун берилган ақл.
Фикр оқиллардан ажралмас қурол,
Менинг кетмонимни ушла, ола қол.
Мен кўра тортаман, ўтирмайман тек,
Четанни тиклайман, мисли қалъадек.

С о с т р а т

Минг бир вайсақидан бу кетмон аъло,
Буни ишлатолган сўзламас, илло.
Зарбида мужассам роҳат, фароғат,
Сирлашган топади қадр ва қиймат.

Д а в

Мен кетдим, хўжайин, ортимдан олға,
Бемаврид сайраса булбул ҳам қарға.

С о с т р а т

Ё ҳаёт, ё момот. Такдир насиба,
Худога таваккал этибда телба.

Г о р г и й

Чин кўнгилдан бўлса, айтганларинг гар,
Азмингда чўққилар, тоғлар бош эгар.
Бу йўлда матонат келтирар нажот,
Бўлмаса, юз тутмас ҳеч кимга ҳаёт.

Кетади.

С о с т р а т

(Кетайтган Горгийга қарата)

Кўнглим розларига Худолар гувоҳ,
 Чекинишга дуо беряпсанми? Оҳ!
 Аксинча, тобландим, ишқнинг ўтида,
 Бўридек собитман, азмим йўлида.
 Анъанадан хориж қиз тарбияси,
 Уни ўргатмаган амма, холаси.
 Қаттиққўл, талабчан отаси билан
 Биргаликда яшаб, шу жойга етган.
 Қалбида тиклаган покиза хилқат,
 Баҳоси йўқлиги, бу чин ҳақиқат!

Кетмонни олади.

Аммо кетмон, савил зилгина экан,
 Урганда, залвори қора ер экан.
 Аҳдга вафо азал мардларнинг иши,
 Мени чўчитолмас бунинг ташвиши.

*Кетади.**Шаҳар тарафдан елкасида кўза кўтарган ошпаз Сикон киради.*

С и к о н

Кўй бўлмай ўл!
 Кўрмагандим бунақасини.
 Ортмоқласанг кифтга, барг емоқ учун
 Новдани тишлайди, кўтариб бошин.
 Орқага оғасан кутилмаганда,
 Ерга қўйсанг, юрмас – кўзи елкангда.
 Ғирт даҳмаза, ўлгудек пишиқ,
 У мени пиширар, мулойим писмиқ.
 Ниҳоят етдик биз, шу манзил-макон,
 Гўрсўхтани энди этамиз қурбон.
 Панга мендан қуюқ саломлар бўлсин,
 Гета, қайда қолдинг, қурбонлик ўлсин.

Гета киради.

Г е т а

Нима қилай? Тўртта эшак юкини
 Хотинлар ортишди, шолни, ўтинни.
 Қутулиб бўлмас экан лаънатилардан,
 Бошингни чангаллаб қочганинг билан.

С и к о н

Кўзим чиқай деди юкингни кўриб,
 Қувватинг зўр экан, ўйловдим: ғариб.

Г е т а

Ҳартугул, тан олдинг. Билдингми, охир?

С и к о н

Мана бу ерга қўй, бунчалар оғир!

Г е т а

Уйкуда пеанлик Панни туш кўрса,
 Уйғонгач, қўй сўйиб қурбонлик берса.

С и к о н

Ким кўради бундай тушларни?

Г е т а
Э, бор-э!

С и к о н
Йўк, йўк, айт, ким у?

Г е т а
Хотин хўжамиз.

С и к о н
Нима кирибди тушига?

Г е т а
Жонга тегдинг-да!
Тушида гўёки Пан...

С и к о н
(Паннинг ҳайкалига ишора қилиб)
Анавими?

Г е т а
Ҳа, ўша.

С и к о н
Хўш, хўш?

Г е т а
Гўёки Состратни...

С и к о н
Ана у кўркам йигитни-я?!

Г е т а
Ҳа. Кишанлаб...

С и к о н
Ё, Аполлон!

Г е т а
Пўстин ёпиб устига,
Кетмон бериб қўлига,
Чопиқ қил, деб бир жойни,
Жўнатибди ёш бойни.

С и к о н
Бемаънилиқ бу!

Г е т а
Тушни яхшилиқка бурмоқлик учун
Қурбонлик берамиз бу ерда бугун.

С и к о н
Барини англадим, юкингни кўтар,
Бир йўла эҳромга киргизиб ағдар.
Бўйра, шолчаларни ёзгин, пешма-пеш,
Ҳар нарса ҳаддида бўлса, ишлар беш.
Худойи ҳам қойилмақом ўтади,
Кўнгил тўлса, мудом қорин тўяди.

Г е т а
Зўр ошпазлигингга ишончим комил,
Ўғрилигинг гумон, йўк менда далил.
Агар кўлинг эгри бўлмаса, инон,
Қабул бўлар, албат, берилган эҳсон.
Симон билан Гета эҳромга киришади.

Хор саҳнаси

Учинчи кўриниш

Кнемон ўз уйидан чиқади. Эҳром олдига Состратнинг онаси бошчилигида бир тўда одам яқинлашиб келмоқда.

Кнемон

(Ичкарида қолган Симиҳага қарата)

Эшикни қулфлаб ол, эшит, ҳой, кампир,
Қайтгунимча ҳаргиз ҳеч кимга очма.
Қоронғи тушгунча бўламан ҳозир.

Состратнинг онаси

Ҳой, Планго, чаққон-чаққон қимирла,
Бошлашимиз керак эди бу палла.

Кнемон

(четга қараб)

Бу худойими? Бўлди бир офат!
Келмоқдадир гала-гала касофат.

Состратнинг онаси

Парфенида! Қамишсурнайингни чал,
Панга атаб созла, нафаси амал.
Қошига яқинлаб қолганинг маҳал,
Барчаси бир “пуф” да, топмасин завол.

Эҳромдан Гета чиқади.

Гета

Ана, келишди.

Кнемон

(четга қараб)

Песлар келди, моховлар келди.

Гета

Кўзларимиз йўлларда толди.

Состратнинг онаси

Тайёргарлик тўкис бўлдими, Гета?

Гета

Албатта! Қўйни базўр тирик сақладик.

Состратнинг онаси

Жониворни адо айлабди ҳадик.

Гета

Кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда шўрлик.

Состратнинг онаси

Сувни, саватларни, қани, олинглар,
Эгасига тегсин, назри-ниёзлар.

Келганларнинг ҳаммаси эҳром томон кетишади.

Гета

(қулларнинг бирига)

Тураверма оғзингни очиб, аҳмоқ?

Кнемон

Сенларнинг турган-битганларинг тузоқ.
Ишларимдан қолдирдиларинг бугун,
Бекорлик томирга солади тугун.
Ташлаб кетолмайман, шунчаки уйни,
Илоҳларга қўшни бўлиш ҳам бало.
Уй-жойимни бузиб, кўчирсам кўчни,

Шунда кайфиятим бўлади аъло.
 Бу муттаҳамларнинг ишини қара,
 Қадах кўтаришда бошланди марра.
 Номига барчаси худолар учун.
 Хом-хатала гўштни ютарлар бутун.
 Худоларга қолар гўштсиз устихон,
 Неъматларни ямлаб ютарлар чандон.
 Ҳой, кампир, эшикни очсанг-чи шу кез,
 Қақир-қуқурларни йиғиштирай тез.
 Илиб кетмасин-да, деган бир ҳадик,
 Юрагим остида ётар бўридек.

Уйга кириб кетади.

Зиёратгоҳдан Гета чиқади.

Г е т а

Эсларингдан қозон чиқибди тағин,
 Тузалиш ўрнига бебошлик тайин.
 Қўшни худолардан сўраймиз қозон,
 Аммо бу иш битмас ҳеч қачон осон.

(Кнемоннинг эшигини тақиллатади.)

Бирор кимса борми, тирик жон ақал,
 Қасамлар ичаман, сизлар бу маҳал
 Тўшакда ётибсиз, сўйлаб галма-гал.
 Дунёда сизлардан ярамас кимса,
 Шодмон бўлар эдим, биров топилса.
 Қулвачча, жимликнинг боиси нима?
 Орқасига қайтиб кетади, дема.
 Бу қандай бадбахтлик, қул ҳам одамми?
 Аламдан юрагим ёниб бормоқда,
 Ниҳоят қадамлар саси, кимдир келмоқда?

Кнемон чиқади

К н е м о н

Эшигим олдига не учун келдинг,
 Англамадим, галварс, нималар дединг?

Г е т а

Важоҳатинг ёмон, қопмагин, суллоҳ.

К н е м о н

Тириклай ютаман, худолар гувоҳ.

Г е т а

О, Зевс, ўзингдан тилайман паноҳ.

К н е м о н

Қани, айт, фирибгар, бизнинг муштарак
 Бирон-бир ишимиз бўлмаса керак?

Г е т а

Умумий ишимиз йўқлиги аниқ,
 Қарз ундирмоққа ҳам эмасман интиқ.
 Мени бир азобдан айлагин халос,
 Муддаом чоғроқ бир қозонча, холос.

К н е м о н

Нима? Қозонча?

Г е т а

Ҳа, қозонча!

К н е м о н

Ҳой, мараз! Кимларга ўхшатдинг мени?
Кўрдингми сиймомда ёки ўзингни?
Сенлардек буқани кундага қўйиб,
Пичоқ ҳам тортарман ҳалқуминг ўйиб.

Г е т а

Кундага чиғаноқ кўрмайсан раво,
Буқадан сўйлашинг ғалати аммо.
Бир аёл қозонни йўқлатганди бас,
Йўқ бўлса, машмаша, ортиқ гап абас.
Ҳовлида мўйсафид эмас, бир илон
Яшаркан деб айтмоқ қийинмас, инон!

Ибодатхонага кириб кетади.

К н е м о н

Одамхўр йиртқичлар!
Эшикни худди ота уйидек қоқар.
Яна битгасини ушламас, илло,
Пўстагин қоқмасдан қўймайман асло!
Ўрнак бўлсин учун шундай қилмасам,
Ўшаларга ўхшаб қоламан мен ҳам.
Бунисини нечук омон қолдирдим,
Нокасга оғзимдан лукма олдирдим.

*Уйга кириб кетади.**Зиёратгоҳдан Сикон чиқиб, ичкаридаги Гетага гапиради.*

С и к о н

Ҳақоратга ўзинг мойилсан обдан,
Сўролмагансан-да, аслида, нодон.
Ҳамманинг қўлидан келмас илтимос,
Ҳар ишда ҳам жоиз бўлади ихлос.
Қуруқ гап-сўз тафтсиз оловдир, аммо
Орттиради бошга турли муаммо.
Мен боплайман бундай ишларни, ростим,
Ҳамма жойга етиб боради дастим.
Ҳожатбарорликни этганман пеша,
Довруғим ёйилган шаҳарлар оша.
Сўрасам бирор бир буюмни аввал,
Қуёндек мулойим тортаман хиёл.
Эшикни чол очса, “отахон”, дейман,
Кампир очса, “она”, дея ияман.
Онажоним, дея пахта қўяман.
Чикса, қулваччага ширин жон қурбон,
Юракдан чиқмоғи керак-да ёлғон.
Сендақа қўполни арқонга тортиб,
Ўлдирган шоҳ бўлар, савоби ортиб.

Бақиради.

Отахон, илтимос, бу ёққа чиққин!

Кнемон чиқади.

К н е м о н

(Сиконга қарамай)

Яна келдингми?

- С и к о н
Ие, қанақасига яна?
- К н е м о н
Мазах қиялсанми мени, энагар?
Эшитдингми, кампир, камчинни чиқар!
Остонамга қадам қўйма, деб эдим,
Қуюшқондан чиқдим, ғазабга етдим!
- Сиконни ушлаб олади.*
- С и к о н
Йўқ, йўқ. Қўйвор!
- К н е м о н
Қўйвор! Қўйвориб бўпман!
- С и к о н
Ўтинаман сендан!..
- К н е м о н
(уни қўйвориб)
Яна келгин-чи!
- С и к о н
Посейдон ҳаққи...
- К н е м о н
Ўчир овозингни!
- С и к о н
Кўвача сўрамоқчийдим.
- К н е м о н
Овора бўлибсан, лакма эмасман,
Болта, сирка, туз ҳам сўрама мендан.
Уймалашиб юрган ҳар битта нодон
Сўрайвераркан-да, истагани он.
Ҳеч вақом йўқ менда, тинч қўйинг, етар,
Яқинлашманг бошқа, қалб ором истар!
- С и к о н
Бундай демагансан, тан ол, муқаддам.
- К н е м о н
Бўлмаса, айтяпман. Эшит, дамо-дам.
- С и к о н
Юмшокроқ гапирсанг, кетмас асаканг,
Кимдан олиш мумкинлигини айтсанг?
- К н е м о н
Йўқ!
Энди овозингни ўчирасанми?
- С и к о н
Хўп, соғ бўл.
- К н е м о н
Барига тупурдим, ҳиқилламай ўл.
Тилагинг не бўлар, ўзинг бўлсанг гўл.
- С и к о н
Ҳа, майли, соғ бўлма унда.
- К н е м о н
Оҳ, кулфат, кулфат, кулфат!

Уйга киради.

С и к о н

Боплади бу занғар, тузлади лекин.
Мулойим гапларим кетди сувтекин.
Бекорга шунча гап айтганим қолди,
Баҳоримни қишнинг шамоли олди.
Бошқа бир эшикни жоиздир қоқмоқ,
Бу ер одамлари бадфеъл, урушқоқ.
Балога қоласан, билмай бош тикиб,
Бўралатадилар, итдек тутақиб.
Ундан кўра гўштни оловга тоблаб,
Пиширсам бўлмасми шошмасдан, боплаб.
Тузуги шу энди, коса, товоқ бор,
Филаликлар оёқ узатмас бекор.

Сикон билан Гета зиёратгоҳга кириб кетади. Дала томондан Сострат киради.

С о с т р а т

Филага келганлар, мени тингланглар,
Сўзимнинг замирин тубдан англанглар.
Балога учрайди бу ерга келган,
Тилини тишламай, ростини деган.
Биқинларим, белим, бўйним ва ансам,
Менга бош бермайди майлига кирсам.
Аниқроғи, бутун вужудим айри,
Бари тиш қайрайди, жонимга ғайри.
Бунчалар хомушсан, оҳ, ҳушинг қани?
Суягинг қолибдир, ёғ-гўштинг қани?
Демак-ла, оҳ-воҳлар тортаман афсус,
Муродга етмадим, мен алалхусус.
Гўрковдек зарб билан урдим чўкични,
Ўзи ҳам берди-да, ёғдириб кучни.
Бироқ иштиёким сўнди кўп ўтмай,
Кўнгилининг шайдоси, қулман, ҳар қалай.
Орқамга қарайман, ўнгга ва сўлга,
Ёрим хаёлимда, менгзайди гулга.
Қора кўрсатмагач, чол билан қизи,
Сийнамга ўрнади айрилиқ изи.
Биқиним силадим, жигарим санчиб,
Вақт жаллодга дўнди, қонимни ичиб.
Хуллас, охирида қаддим букчайди,
Баданим қақшади, оғриқ кучайди.
Яхшиямки, Горгий мен томон боқиб,
Қаддимни тиклади камондек тортиб.
Дардимнинг дармонин сўрадим шу чоқ,
У деди: “Тикланиб, кўзларимга боқ!
Изласанг, ҳар ишга топилар чора,
Йўлини пойлаймиз, чол келса, зора.
Бугунликча, ишни тўхтатамиз, бас,

Бизга сабоқ бўлди, етарли шу дарс!”
 Шундай якун топди биринчи хужум,
 Толдайин букчайдим, мен эдим гужум.
 Ҳар айтган сўзимга худолар шоҳид,
 Тиғ кўтариб севгим этади таҳдид.

Зиёратгоҳдан Гета чиқиб келади.

Г е т а

(Ичкарида қолган Сиконга)

Юзта қўлим борми? Бу қандай зулм!
 Сикон янглиш ўйлаб, қувлик қилма, шум.
 Гоҳ кўмирни пуфла, гоҳ гўшт юв, дейсан.
 Кўзларимни тутун еб қўйди, ахир,
 Яна байрам эмиш, яхши бир тадбир.
 Бунақанги байрам кароматидан
 Оғзингга туз солмай, тўясан жондан.

С о с т р а т

Ҳой, Гета, сенмисан ўзи?

Г е т а

(атрофга аланглаб)

Ким у мени чақираётган?

С о с т р а т

Мен.

Гета устига пўстак ташланган, букчайиб қолган Состратни кўради.

Г е т а

Кимсан ўзи?

С о с т р а т

Кўрмаяпсанми?

Г е т а

Ие! Хўжайин!

С о с т р а т

Бу ерда нима қилиб юрибсизлар?

Г е т а

Э, нима қилиб, деганинг нимаси?
 Бизлар яхши тилакларнинг адоси.
 Ҳозир қурбонликка қўй сўйдик. Энди
 Овқат тайёрлашнинг навбати етди.

С о с т р а т

Онам шу ердами?

Г е т а

Анчадан бери шу ерда.

С о с т р а т

Отам-чи?

Г е т а

Келиб қоладилар. Ғорга кир.

С о с т р а т

Бир ишим бор, кейин кираман.

(Овоз чиқариб ўйлайди)

Шундай бўлганлиги балким яхшидир,

Оғзи бирлик мудом ишнинг бошидир.
У йигитни тезда чақириб келай,
Қўлига ҳам ҳиммат камарин тутай.
Дастурхон тўрида бўлсинлар меҳмон,
Совчилик ишида турарлар чакқон.

Г е т а

Меҳмон чақирмоққа қулай бу палла,
Майлига уч минглаб одамни чорла.
Каминага тегмас тадбирда урвоқ,
Аввалдан сезгандим тортмагач оёқ.
Таомдан қўзингни узолмайсан, нақд,
Ҳил-ҳил гўштнинг таъми, гўё асал-қанд.
Аммо хотинлар бор, берадилар панд,
Манзиратни бошлаб, қўядилар банд.
Чимдим тузни раво кўрмайдилар, рост,
Деметра номи-ла, соламан уввос.

С о с т р а т

Бу кун
Гета, бугун бизга омадли келар.
Муборак пайғомни юрагим сезар.
О, Пан, эшит, тилимда ҳамд-санолар,
Нигоҳимда сўзсиз илтижолар.

*Дала томон кетади.**Кнемоннинг уйдан Симиха кампир югуриб чиқади.*

С и м и х а

Вой, шўргинам курсин, балога қолдим.

Г е т а

Туф-э, лаънати!
Чолнинг ҳовлисидан бир кампир чикди.

С и м и х а

Пешонам шўр экан балога қолдим,
Хўжамга билдирмай олмоқчи эдим.
Челак курсин, ташвишимни орттирди,
Кунимни кудукка кетмон ботирди.
Қурғурга ип боғлаб, ташлаган эдим,
Сабил тушиб кетди, таъзим едим.
Челакнинг тушгани етмаганидек,
Кетмон ҳам ёнига чўккалади мук.
Шўримга шўрвалар тўкилди, нетай?

Г е т а

Челагу кетмонга бош қўй, лаънати,
Қилмаганинг фақат шу иш қолипти.

С и м и х а

Аксига олади шундай пайт аксар,
Кетмонни қидириб хўжам дардисар,
Гўнгни ҳовлисидан чиқармоқ учун,
Кетмон изламоққа сарф этар кучин.

(Уйга қулоқ солиб)

Тарақлатиб ёпти эшикни, алҳол,

- Энди тинчимоғи маҳолдир, маҳол.
- Г е т а
- Қочгин, қари қарға, сени ўлдирар,
Агар уддаласанг, сен уни ўлдир.
- Кнемон чиқиб келади.*
- К н е м о н
- Қани анави ярамас?
- С и м и х а
- Билмасдан туширдим, кечиринг, хўжам.
- К н е м о н
- Уйга кир! Тезроқ!
- С и м и х а
- Нима қиласан мени?
- К н е м о н
- Нима қиламан?
Қудукқа тушираман.
- С и м и х а
- Раҳмингиз келсин!
- К н е м о н
- Худо шоҳид, ўзинг ишлатган арқон,
Ўзингга охирда бўлади қопқон.
- Г е т а
- Ундан чурукроғи йўқмикан, ахир,
Уни сийласа-чи, омадсиз тақдир?
- С и м и х а
- Қўшним Давни чақираман кўмакка.
- К н е м о н
- Ҳа-а, жодугар, чақир, Давни эрмакка,
Уйга кир! Келади сени осмакка.
- Симиха уйга киради.*
- Бошимда бормиди бу кўргилик ҳам,
Уни чақирмайман агар ўлсам ҳам.
Енгимни шимариб, ўзим тушаман,
Бошқа иложим йўқ, шунга мажбурман.
- Г е т а
- Арқон зарур бўлса, биздан олақол,
“Қўшни – бозор”, деган бор қадим мақол.
- К н е м о н
- Агар менга яна бирор сўз десанг,
Худолар бошингга ағдарсин харсанг.
- Уйга кириб кетади.*
- Г е т а
- Яна кириб кетди. Баттар бўл, каззоб,
Ҳаётининг турган-битгани азоб.
Чақиртиканақдан бошқа бирор-бир
Ўсимлик ўсмайди, ери шўрлаган.
Аттикани шунга боғлаган тақдир,
Қачон қутуларкан бечора бундан?

Ҳақиқий чопиқчи қизгина шўрлик,
Бахтни танимаган умрлар ўлик.
Ие, хўжайин-ку. Ёнида меҳмон,
Танишишга улар улгурган қачон?
Дехқонга ўхшайди меҳмонлар ҳамин
Қадам ташлашлари маъноли, вазмин.

Зиёратгоҳга кириб кетади.

Дала тарафдан Сострат, Горгий, Дав кириб келадилар.

С о с т р а т
(Горгийга)

Ундай қилма, баҳонага ўрин йўқ,
Тўкин-сочин дастурхондан кўнглим тўқ.
Яхшироқ танишиш учун чақирдим,
Бундай пайт бош тортар, айт-чи, дўстим, ким?
Яқинда танишган эски дўстлармиз,
Танишмасдан аввал, таниш бўлганмиз.
Ҳар ҳолда юрагим шундай деб урар,
Меҳр-муҳаббатни яратган берар.

(Кетмон билан пўстинга ишора қилиб)

Дав, мана буларни уйингга ташлаб,
Ортингга қайт дарров. Қолма ҳаяллаб.

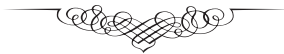
Г о р г и й

Боргин, Дав, онамни ёлғиз қолдирма,
Хизматида бўлгин, асло толдирма.
Бирор нарса сўрса, дарров этгил жам,
Бирпас туриб бунда, қайтаман мен ҳам.

Сострат билан Горгий зиёратгоҳга, Дав Горгийнинг уйига кириб кетади.

Хор сахнаси.

(Охири келгуси сонда)

Жорж САНД

(1804–1876)

ИНДИАНАРоман¹

*Француз тилидан
Юсуф ХУШВАҚТОВ
таржимаси*

12-боб

Раймон меҳмонхонага соат иккиларда қайтди. Қўшни хонадан Дельмар хонимнинг майин ва хаста овози келарди. Ёзувчи ўз сюжети устида бош қотираётгандек ёки адвокат кўрилаётган ишни қандай ҳимоя қилишни ўйлаётгандек, у ўз режаларини обдан ўйлаб чиқди. Раймон Индиананинг олдида ролга кираётган ва бор маҳоратини намоёниш этиш учун тайёргарлик кўраётгандек ҳаяжонда эди.

Дельмар хоним руҳий азобдан жуда қаттиқ ўзгариб кетганди. Раймон унга чин кўнгилдан ачинди. Ғам ва дард жувоннинг юзида чуқур из қолдирган, бурунги латофати сўлгандек эди. Раймон бу аёлга бахтини қайтариш ўзининг бурчи эканлигини тушуниб етди.

Ундаги ғам ва дилхираликни кўриб, энди қаршилик қилмаса керак, деб ўйлади: бундай кўнгли нозик аёл кучли иродага бардош бера олмаслигини англади.

Авалло аёлга оғир бетоблигини, аҳволи ёмонлигини айтиб қўрқитиш, сўнг қалбида келажакка умид ва ишонч уйғотиш лозим деб ҳисоблади.

– Жуда қаттиқ ўзгарибсиз, Индиана! – деди у чин кўнгилдан ачинаётгандай қилиб. – Сизни ушбу дақиқагача кутиб яшадим, лекин охири бунақа аянчли аҳволда кўраман деб ўйламагандим!

Дельмар хоним бундай илтифотни кутмаганди. У Раймон айбини бўйнига олиб, довдираб, ўзини йўқотиб қўяди, деб ўйловди, бунинг ўрнига эса ҳамдардлик билдириб, ачинапти. Шунчалик эзилиб, адои тамом бўлган эканман, келиб мендан кечирим сўраши керак эди-ку?

Олий табақали француз аёли бундай чигал аҳволга тушиб қолганида ўзини йўқотиб қўймаган бўларди, аммо Индиана ожиз эди, унга тажриба етишмас, дардларини мудом ичига ютиб келгани учун ҳозиржавоб эмасди. Раймоннинг сўзлари қайтанга чеккан азобларини ёдига солиб юборди, киприклари намланди.

– Ростдан ҳам тобим йўқ, – деди у Раймон сурган ўриндикка ўзини ҳолсиз ташлар экан, – ўзимни жуда ёмон ҳис этаяпман, мухтарам афандим, ташвишингиз ўринли.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

Раймон бунчалик тез омади келишини кутмаганди. Энди вазиятдан унумлироқ фойдаланиб қолиш керак. У аёлнинг совуқ ва озгин кўлидан тутиб, деди:

– Индиана, азобларингизга мени сабабчи деб билманг, зинҳор бундай ўйламанг, йўкса, ғам ва қувончдан телба бўламан.

– Қувончдан дейсизми?! – такрорлади хоним ҳайрат тўла маъюс кўзларини катта-катта очиб.

– Йўк-йўк, умиддан демокчи эдим, умидим оқланса, кўнглим қувончга тўларди, борди-ю, азобларингиз сабабчиси мен бўлсам, дардингизга малҳамниям мендан кидиринг, буюрсангиз кифоя, – давом этди Раймон хонимнинг тиззалари узра бош эгиб, – сизга қонимниям, жонимниям беришга тайёрман!

– Оҳ, жим бўлинг! – Индиана тутакиб ундан қўлини тортиб олди. – Сиз виждонсизларча ваъдангизни буздингиз, энди бу гуноҳингизни юволмайсиз!

– Лекин мен уни ювмоқчиман, юваман ҳам! – хитоб қилди Раймон Индиананинг қўлини қайта тутишга уриниб.

– Жуда кеч бўлди, – деди Индиана. – Менинг дугонамни топиб беринг, сингилжонимни, менинг ёлғиз дугонам Нунни топиб беринг!

Раймоннинг томирларидаги қон қотиб қолди гўё. Ҳозир ўзини хаяжонланаётгандек қилиб кўрсатмасаям бўлаверарди. Ваҳимали хиссиётлар кўнгилга кутку солганда, уларни сунъий ифодалашга уриниш на даркор?

“Индиана ҳаммасидан хабардор, – ўйлади у, – устимдан ҳукм чиқараяпти”.

Энг ёмони, беихтиёр Раймонга шерик бўлган Индиананинг ўзи энди уни жиноятда айбламоқда эди. Ундан-да ёмони, Нуннинг рақиби уни йўқлаб йиғламоқда эди.

– Ҳа, – давом этди Индиана ёш тўла кўзлари билан унга боқиб, – сиз айбдорсиз...

Раймоннинг кути ўчганини кўриб, хоним гапиришдан тўхтади. Мурдадек оқариб кетган Раймон ҳеч қачон бундай аросатда қолмаганди.

Бироқ бу одамнинг ўзига чин юракдан қилаётган меҳрибончилиги, самимий муносабати Дельмар хонимнинг кўнглини юмшатди.

– Кечирасиз, – деди Индиана унинг абгор аҳволини кўриб, – сизни қийнаб қўйдим, шекилли. Мен куя-куя адоий тамом бўлдим. Ўтиринг, яхшиси, бошқа нарсалардан гаплашайлик.

Энди Индиана кўрсатган илтифот ва олийжаноблик Раймонни хангманг қилиб қўйди. У Индиананинг кўлларини лабларига босди, уларни кўз ёшлари билан ювди. Шунгача у йиғлаш нималигини билмасди, Нуннинг ўлиmidан сўнг бу унинг илк бор кўз ёш тўкиши эди. Такдир тақозоси билан Индиана Раймоннинг қалбини кемираётган виждон азобидан уни халос этмоқда эди.

– Оҳ, Нунни деб шунча кўз ёши тўкаяпсиз, – деди Индиана, – уни яхши билмасангиз-да, менинг қалбимни яралаганингизга ачинаяпсиз, сизга бошқа таъна қилмайман. Ўтириб бирга йиғлайлик, майли, у бизни осмондан кўриб турсин ва кечирсин.

Раймоннинг пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди. “Уни яхши билмасангиз-да...” деган сўзлар йигитни қийнаётган шубҳаларни тарқатиб юборган эса-да, аммо Индиана у туфайли нобуд бўлган қиз хотирасини ёд этаётгани Раймонни ваҳимага солди. Раймон оёқлари шалвираб, дераза

ёнига базўр ўтди-ю, салкинроқ ҳаводан нафас олиш илинжида дераза рахига бориб ўтирди. Индиана жимиб қолди, у қаттиқ ҳаяжонга берилганди. Раймоннинг ёш боладек йиғлаб, ўзини йўқотиб қўйганини кўриб, ожиза аёл ич-ичидан суюнди.

“У жуда раҳмдил йигит, – ўйлади Индиана, – Раймон мени севади. Унинг қалби тоза ва чўғли. У гуноҳкор, лекин гуноҳини кечиришга арзирли иш қилапти, уни аввалроқ кечиришим лозим эди”.

Индиана Раймонга самимият ва ишонч билан боқди, ўз севгилисини ранжитганидан виждони қийнала бошлади.

– Йиғламанг! – деди Индиана ўрнидан туриб, унга яқин келаркан. – Нунни мен ўлдирдим, бунда ёлғиз ўзим айбдорман. Умр бўйи виждон азобидан қийналиб ўтаман энди, шайтонга ҳай бермай, уни ҳақорат қилдим, юрагини яраладим. Сизга бўлган араз ўчини ундан олдим. Сиз мени ҳақоратлаганингиздан сўнг, бечора дугонамни мен жазоладим. Мен ҳаддимдан ошиб кетдим!

– Менга ҳам қўпол муомала қилгандингиз, – деди Раймон дарров ўтмишдан бугунга қайтиб.

Индиана қизариб кетди.

– Ўша тундаги оғир жудоликда сизни айблаганим ноҳақликдир балки, – деди у. – Аммо беҳаё қилиқларингизни ҳам унута олмайман. Ҳавойи ва ноўрин шўхлигингиз мени қаттиқ хафа қилди. Ўшанда мени севасиз деб юрардим, сиз эса лоақал ҳурматимни жойига қўёлмадингиз!

Раймоннинг юраги куч, ирода, севги ва умидга тўлди. Дилхиралиги босинқирашдек бир зумда тарқалди. У эс-хушини йиғиб, ўзини ҳар доимгидек жўшқин эҳтирос ва орзу-умидлар кучоғида ҳис этди.

– Агар мени кўрарга кўзингиз йўқ бўлса ҳам ўзимни айбдор санамайман, – деди Раймон жувоннинг оёқларига бош уриб, – мени севсангизда айбдор эмасман, сира айбдор эмасман. Индиана, айтинг-чи, мени севасизми?

– Сиз менинг севгимга лойиқмисиз? – сўради Индиана ҳам.

– Севгингизга лойиқ бўлишим учун сизга сажда қилмоғим лозим.

– Менга қаранг, – Индиана Раймонга ёшланган маънос шаҳло кўзларини қадади-ю, бу сафар қўлини тортиб олмади, – менга ўхшаган аёлни севиш қандай маъно англатишини биласизми?.. Йўқ, билмайсиз! Сиз бир-икки дақиқалик лаззатингизни деб, қисқа ташрифингиз чоғида менинг қалбимни мажруҳга, толиққанга чиқардингиз ва севги даъво қилдингиз. Биласизми, мен ҳеч қачон, ҳеч кимни севмаганман ва шу сабабли ўзимнинг бокира юрагимни тўғри келган совук, муз юракларга, бокира муҳаббатимни бир кунлик ўткинчи ҳою ҳавасга алмашолмайман.

– Индиана, мен сизни чин дилдан севаман! Балки содда ва оташин қалбим сизнинг қалбингизга муносиб эмасдир, аммо кимнингдир қалби кўнглингизга мос тушиши керак-ку. Сизни қандай севишни биламан. Буни энди англаб турганим йўқ. Илк бора сиз билан балда суҳбатлашганимизда ҳаётингиз тарихини ўзингизга сўзлаб бермаганмидим? Бир бора боққанингиздаёқ менга ташлаган нигоҳингиздан юрагингиз тарихини ўқиб олмаганмидим? Фақат ҳуснингиз шайдосиманми? Ҳа, шубҳасиз, сиз ҳар қандай кишининг кўнглини ўғирлаб, ҳаётини остин-устун қиладиган даражада гўзалсиз. Лекин мен бу бетакрор малоҳат ортида гард юкмаган, пок юрак борлигини яхши биламан, шу юракка сажда қиламан.

13-боб

Эртаси куни эрталаб ов сафарига жўнашдан аввал Ральф Раймоннинг хонасига кирди. Ўзини одатдагидан ҳам кўра расмиятчи қилиб кўрсатдики, Раймоннинг юраги тарс ёрилаёзди. У қандайдир таҳдидни кутганди. Бирок гап фақат Раймон Бельривега миниб келган ва сотишни режалаштирган от хусусида кетди. Савдо атиги беш дақиқа вақтни олди. Сэр Ральф нарх устида тортишиб ўтирмадиям, чўнтагидан бир халта тилла танга чиқариб, Раймонни лол қолдирганча совуққонлик билан санаб берди.

Совғани қабул қилгач, Индиана сэр Ральфнинг кучоғига ўзини отиб, миннатдорлик билдирди, сўнгра отга миниб, уни бемалол гижинглатиб ўйнатди.

Бу оилавий сахна Раймоннинг кўз олдида, ҳовлида рўй берди. Бу одамларнинг бир-бирига беғараз ва чин қалб ила боғланганини кўриш унга оғир ботди, кизгин эҳтиросларга тўлиб-тошар экан, Индиана билан ёлғиз қола олмаётганидан хўрсинар эди.

– Қанчалар бахтиёрман! – деди Индиана Раймон иккови йўлакка ўтишганда. – Қадрдоним Ральф менга ажойиб совға ўйлаб топганини қаранг. Раймон, сиз-чи, энг суюкли тулпорингиз меники бўлганидан хурсанд эмасмисиз? У энди менинг суюкли отим бўлади. Номи нимаиди? Айта қолинг, сиз қўйган ном билан аташни истайман.

– Бу ерда энг бахтиёр одам – холаваччангиз. У сизга совға берди, бунга жавобан сиз уни мириқиб ўпдингиз, – деди Раймон.

– Наҳотки бизнинг дўстлигимиз рашкингизни келтирган бўлса? – сўради Индиана жилмайиб.

– Рашки? Эҳтимол шундайдир, Индиана, тагин ҳам билмадим. Сизнинг ёш ва қизил юзли қариндошингиз мендан сотиб олган отини сизга совға қилаётганда, бўса олаётганда ва сизни бағрига босаётганда азобимнинг чеки йўқ эди. Йўқ, суюкли тулпоримнинг эгаси бўлганингиздан шодланаётганим йўқ. Уни сизга совға қилиш бахт эканини яхши тушуниб турибман. Аммо сотувчи бўлиб, ўзгага имкон яратганимдан юрагим ўтдай ёнаяпти.

– Рашк сизга ярашмайди! Наҳотки бизнинг қариндош эканимизни тушунмасангиз? Ҳозир сиз билан иккимиз тушунарсиз аҳволдамиз. Сиз мен учун бахтга тўла янги сеҳрли оламга йўл очмоғингиз лозим ахир. Сиздан ранжидим, Раймон. Холаваччамдан бекорга хафа бўлаяпсиз, менинг унга дўстона муносабатимни сиз нотўғри тушундингиз.

– Мени кечир. Мени кечир, Индиана, мен ноҳақман, сенга лойиқ эмасман, беозор, меҳрибон фариштам, аммо бу одам сенинг эркингни ўз қўлига олаётганидан ич-этимни еяпман.

– Ўзиники қилиб олаяптими? Ральф-а? Раймон, сиз билмайсиз, мен ундан қарздорман. У онамнинг туғишган опасининг ўғли, биз бир юртда туғилганмиз, у мени опичлаб катта қилган, Бурбон оролида ягона суянчим, устозим ва дўстим бўлганидан беҳабарсиз. У қаерга йўл олмайин, ортимдан боради. Мен ватанни тарк этганимда, у ҳам шундай қилди, қаерда қўним топсам ҳам соядай эргашиб юраверади. Бу дунёда менинг ягона ҳимоячим ва таянчим фақат у.

– Худойим! Бу гапларингиз билан ярамга туз сепаяпсиз, Индиана. Демак, ўша инглиз сизни қаттиқ севар экан. Аммо мен сизни қанчалик севишимни биласизми?

– Вой, таққосламай қўя қолайлик. Агар ҳар иккинги мени бирдек сев-

сангиз, бир-бирингизга ракиб бўлиб қоласизлар – у ҳолда мен Ральфни танлаган бўлардим. Бироқ, сиз хавотирланманг, мени Ральфдек яхши кўришни сиздан ҳеч қачон илтимос қилмайман.

– У қандай одамлигини менга таърифлаб беринг, ўтиниб сўрайман, бу тош қотган кимсани тушуниш қийин бўлаяпти.

– Сиз холаваччамнинг хислатларини таърифлашимни истайсизми?! – жилмайиб сўради Индиана. – Очиғини айтмай, у ҳақида лоқайд гапиролмайман, чунки Ральфни жуда яхши кўраман ва у билан фахрланаман. Ральфни мактасам, сизга ёқмайди деб кўркаман. Ўзингизнинг таърифингизни эшитмоқчи эдим. У сизда қандай таассурот қолдираяпти?

– Ташки кўринишидан бориб турган тўнка. Хафа қилиб қўйган бўлсам узр, тўғри гапларидан фикри кенглиги, тарбия кўргани, ўқимишлилиги сезилиб турибди. Лекин қариндошингиз лоқайд ва эринчоқ, шу боис билими ҳеч кимга наф келтирмаса керак, деб ўйлайман. Унинг сўлғин ҳаракатлари кишини толиктириб қўяди. Бундан ташқари, фикрларини ноаниқ, тўмтоқ қилиб ифодалайди. Оқсуяклар бундайларни негадир сермулоҳаза кишилар тоифасига қўшади. Тўғри, у оғир-босиқ, сабр-бардошли, аммо мен ақлли демаган бўлардим. Яна ўзингиздан қолар гап йўқ.

– Сизнинг таърифингизда оз бўлса-да ҳақиқат бор, – деди Индиана, – аммо ноҳолис фикрлар ҳам йўқ эмас. Сиз барча гумону тахминларингизни изҳор этдингиз, мен эса Ральфни туғилганимдан бери биламан, унга юзак баҳо бера олмайман. Тўғри, у кўп нарсага лоқайд қарайди, бунда сиз ҳақсиз, бу унинг нуқсони. Аммо лоқайдлигига сабаб унинг бир қолипда қотиб қолганида эмас, ҳамма гап тарбиясида. Сиз агар Ральф тарбия кўрмаганида ғирт тўнка бўларди, демоқчисиз. Мен эса айнан тарбия уни тепса тебранмас қилиб қўйган деб ўйлайман. Ральфнинг ҳаётидан бир тафсилотни айтсам, балки унинг феълини тушунишингизга ёрдам берар. Ральфнинг бир акаси бўлиб, ота-онаси уни Ральфдан устун қўйишарди, чунки акасининг Худо берган кўп яхши фазилатлари бор эди. У хотираси ўткир, барча санъат турларига қобилятли, жудаям зукко эди. Қиёфаси Ральфга қараганда жозибалироқ, истараси иссиқ, хушмуомала, хуллас, дилбар йигит эди. Ральф эса, аксинча, кўпол, маънос, одамови бўлиб ўсди. У ёлғизликни ёқтирар, ўзининг билимини ҳеч намоён қилмасди. Ака-укани таққослаган ота-она, албатта, Ральфнинг шаънига аччиқ гаплар айтишар, энг ёмони, уни ерга уришарди. Оқибатда ўсиб-улғаяётган бола ўзига қилинган қулларча муомала туфайли бефарқликка гирифтор бўлиб, ҳаётдан кўнгли совиди. Ун беш ёшида Бурбон оролида гулдай очилиб юрган бола Англиянинг туманли осмонида бирдан сўлди. Кейинчалик ўзининг менга ҳикоя қилиб беришича, уйдан қочиб кетиб, денгизда чўкиб ўлмоқчи бўлган, аммо қумлоқ соҳилда ҳабаш энага мени кўлида кўтариб унга яқин боради. Ральф мени кўриб қолади. Ўшанда мен беш яшар эканман. Биз бир-биримизга икки томчи сувдек ўхшар эдик. У менга меҳрибончилик қиларди, дилкаш эди, ўз уйимда бундай муомалани кўрмагандим. Ҳар иккимиз бахтсиз эдик, шу боис бир-биримизни яхши тушунардик. У мени ўз она тилига ўргатди, мен испан ва инглиз тилларини қориштириб юборардим. Ральфнинг феъл-атвори ўзгаришига асосан мен сабабчи бўлгандим. Унинг йиғлаганини кўрсам, сабабини билмай бўйнига осилиб олиб, мен ҳам йиғлардим. У мени бағрига қаттиқ босар, ҳеч ким қайғурмайдиган мендек қизалоқни деб яшашга онт ичарди. Шундан бери биз бир-биримизга суяниб келамиз. Унинг ғамгин ҳаётига эш бўлганим – ўша кундан буён биз ажралмаймиз. Болалигимиз ҳақида сўзлаб, сизни

зериктириб қўймадимми? Отларни елдириб, овчиларни қувиб етамизми?
– Бўлмаса-чи! – деди Раймон Дельмар хонимнинг оти жиловидан тор-тар экан.

– Унда хикоямни давом эттираман, – деди Индиана. – Эдмон Браун – Ральфнинг акаси йигирма ёшида оламдан ўтди. Онаси ўғлининг эрта нобуд бўлганига чидолмай вафот этиб кетди. Отасининг кўнглини билиб бўлмас эди. Ральф унинг қайғусини енгиллаштиришга, уни бирор нарса билан овутишга уриниб кўрди, бироқ сэр Браун ўзининг совуққонлиги туфайли ўғли билан муносабатларини тиклашга уринмади. Ральф азадор қариянинг хузурида соатлаб тиз чўкиб турди. У эса ўғлига бирор марта одамдай муомала қилмади. Уни юпатиб бўлмаслигига ўғилнинг кўзи етди. Ота эса уни қаҳри қаттиқликда айблади. Эдмоннинг ўлимидан сўнг Ральф ўзини аввалгидан ҳам бахтсиз ҳис қила бошлади. У ёлғизланиб қолди. Фақат менгина унинг суянчиғи эдим.

– Ральфнинг кўнглини ол деганингизда ҳам, мен бундай қила олмасдим, – Индиананинг сўзини бўлди Раймон, – икковингизнинг ҳаётингиз қандай кечганини билмадим-у, аммо нега у сизга уйланмади?

– Ҳозир тушунтираман. Мен турмуш қуриш ёшига етганимда, Ральф мендан ўн ёш катта эди, у уйланганди.

– Сэр Ральф бевами? Унинг хотини борлигини эшитмаган эканман.

– Ўзидан бу ҳақда сўраманг. Ральфнинг хотини аслида Эдмоннинг қайлиғи эди, у ёш, гўзал ва бой аёл бўлган. Тақдир тақозосини қарангки, Эдмон вафот этгач, оиланинг урф-одатларига кўра, уни Ральфга зўрлаб унаштиришган. Улар Англияга кўчиб кетишди. Хотини ўша ерда вафот этиб, Ральф Бурбон оролига қайтиб келганида мен жаноб Дельмарга турмушга чиққандим, биз Европага жўнаб кетдик. Ральф бир қанча вақт ёлғизланиб қолди. У ўша давр ҳақида гапирмаган эса-да, болалигидаги каби бахтсиз эди дейишга асосим бор, чунки у яна ҳам маънос тортиб қолганди. Ана ўшандан сўнг у қаҳва плантациясини сотиб, Францияга кўчиб ўтди. Кейин эрим билан учрашиб, очиқчасига бундай деди: “Тақсир, сизнинг хотинингизни яхши кўраман. Уни тарбияладим, уни ўз синглимдек, тўғрироғи, қизимдек кўраман. У бу дунёда менинг ёлғиз қариндошим, ёлғиз суянчиғим. Агар мен сиз билан қўшни бўлиб яшасам, розимисиз? Сизни рашкчи, лекин мард ва виждонли одам дейишади. Хотинингизни бегона аёлни севгандек севмаслигимга сўз берсам, ишонасизми? Унинг туғишган акасидай бўламан, бу ёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин.

– Сэр Ральф ўзини ўзи алдаганига ва сизни бир аёлни севгандек севмаганига ишонасизми, Индиана? – сўради Раймон.

– У қаллиғи билан Англияга кетганида ўн икки ёшда эдим. Англиядан қайтиб келганида ўн олтига тўлиб, турмушга чиққанимдан хафалигини сезмадим, аксинча, хурсанд эканини айтганди. Ҳозир Ральфни қария деса ҳам бўлади.

– Йигирма тўққиз ёшида-я?

– Қулманг, унинг кўриниши ёш, қалбини эса азоб қаритган. У энди ҳеч кимни севмайди ва ҳеч кимни деб қуймайди.

– Ҳатто сизни ҳамми?

– Ҳатто мени ҳам. Унинг дўстлиги одатий тус олган, авваллари болалигимда у мени тарбиялаган, ўз паноҳига олганди, унинг дўстлиги фидойиликдан иборат эди. Ўшанда ҳам уни ҳозиргидек яхши кўрардим, бунга эҳтиёж бор эди. Ҳозир эса ўз бурчимни бажараяпман. Унинг ҳаётини ёрқинроқ ва тўлароқ қилишга ҳаракат қиляпман. Ёшлигимда уни

болаларча беғубор қалб билан севганман. Ҳозир ҳам уни ўшандай яхши кўраман. Унга керакман, чунки уни эъзозлайдиган бошқа киши йўқ. Дельмар жаноблари ҳам унга боғланиб қолган, у ҳам Ральфни мендек яхши кўради. Бир пайтлар Ральф отамнинг зуғумидан мени ҳимоя қиларди, лекин эрим билан муносабатимизга эҳтиёткорлик билан аралашади. Аслида менинг қийналганларимни кўрса ҳам, Ральф унча қайғурмайди. Муҳими, унинг ёнида бўлсам, бас. Бахтлиманми, йўқми, у мендан буни сўрамайди. Менинг бу дунёда ҳаёт эканлигим унга кифоя. Оилавий жанжалларда менинг ёнимни олмайди, чунки Дельмар жаноблари билан жанжаллашиб қолишни, унинг тинчини бузишни истамайди. Эримнинг бағритошлигини билган ҳолда ўзи ҳам бунга кўникаб кетган, ростдан ҳам кўникаб, лоқайд бўлиб қолган. Атрофдагиларнинг қувончини баҳам кўриб, кўнглини шодлаб юра олмайди, бундан ҳам бенасиб. Ральфга беташвиш осуда ҳаёт бўлса, бас. У ҳеч кимдан ғамхўрлик кутмайди, бировга ҳам ғамхўрлик қилмайди. Ральф – худбин.

– Қандай соз, – деди Раймон. – Ундан кўркмасам ҳам бўларкан. Хоҳласангиз, ҳатто, уни ҳурмат қилишим ҳам мумкин.

– Ҳа, Ральф билан дўстлашинг, Раймон, – жилмайди Индиана. – Унинг боши кўкка етади: энг муҳими, кўнгилдаги туйғунинг самимийлигида. Бир-бирини чин кўнгилдан ҳурмат қилган инсонлар – бахтли инсонлар.

– Сизнинг сўзларингиз қалбнинг нидосидан бошқа нарса эмас, – деди Раймон эътироз билдириб ва қўлларини Индиананинг хипча белидан ўтказиб. – Лекин мен сизни нега севишимни билишингизни истайман.

– Хўш, нега? Сезишимча, сиз менга бахт ато қилмоқчисиз, шундай эмасми? – деди Индиана унга ғамгин ва эҳтирос тўла кўзлари билан боқиб.

– Чунки сенга ҳаётимни қурбон қилмоқчиман! – деди Раймон аёлнинг силкиниб турган сочларига лабларини теккизар экан.

Яқин орадан таралаётган мугуз садоси уларни эҳтиёткорроқ бўлишга чақирарди. Мугузни сэр Ральф адашганлар уларни топиб олишлари учун чалаётган эди.

14-боб

Итлар бўшатилиб, ов бошланганда Раймон Индиананинг бирдан ўзгарганини кўриб, лол қолди. Чехраси гулгун ёниб, кўзлари чакнаб, ёноқларига қон югуриб қизарди. Аёл ҳузурланиб, бир текис нафас оларди. Кейин зумда отга қамчи босиб Ральфнинг ортидан елиб кетди. Раймон Ральф ва Индиананинг бир нарсага – овга қаттиқ қизиқишини билмасди. У бундай нозик, хипчабел аёлда эркакларга хос ғайрат-шижоат борлигига ҳам ишонмаганди. Бу руҳий кўтаринкиликдан сўнг энг заиф одамларда пайдо бўладиган шижоат эди. Аёллар азоб ва хатарларга чидамсиз бўлишади, лекин баъзан улар ҳам ажабтовур матонат кўрсатиб қўядилар. Кўнгилчан Индиана атрофидаги қичқириқларга, от қўйишларга, овга бутун вужуди билан киришиб кетди. Унинг бугунги от суришини кўрган киши чинакам жанг майдонини беихтиёр тасаввур қиларди. Жувон бир хил зерикарли ҳаёт гирдобига тушиб қолиб, бу каби ҳиссиётлардан бегоналашиб кетганди. Узок уйқудан сўнг йиғилиб қолган қувватини бирваракайига сарфлаётгандек эди.

Раймон унинг биринчи марта отга миниб, қамчи босиб, баҳодирларча от суришига анграйиб қараб қолди. Индиана ўрмоннинг энг қуюқ қисмига эгилиб, шох-шаббаларга моҳирона чап бериб, дадил кириб борди, ариқлардан сакраганда отдан мункиб тушиб қолишидан ҳам кўркмаётганди. Қобоннинг ҳозиргина қолдирган изини топиш иштиёқида олға интиларди. Раймоннинг

эса бундай жасорат намунасини кўрсатишга журъати етмаётганди. Эрка-клар одатда ўзлари севган заиф аёлни ҳимоя қилишга мойил, аёллардаги жасурлик уларни чўчитади.

Бу қадар кўркмас жувоннинг муҳаббати ҳақида ўйларкан, Раймон ҳатто бироз саросималаниб қолди. У бечора Нуннинг вафодорлигини эслади – шўрлик бахтсизлик билан курашиш ўрнига сувга чўкишни афзал билганди.

“Агар унинг ҳозирги машғулоти каби севгиси ҳам кизгин ва эҳтиросга тўла бўлса, – ўйлади Раймон, – агар у ҳозир қобонни таъқиб қилаётгандек мени ишонч билан севса, ҳеч қандай қонун, ҳеч қандай жамият уни тўхтатиб қололмайди, унинг севгисини деб ўз келажагимни унга қурбон қилишимга тўғри келади”.

Ваҳимали қийқириқлар орасида Дельмар хонимнинг ҳам овози қулоққа чалинди-ю, Раймонни ҳушига келтирди, у безовталиқ билан отини елдириб кетди, йўлда унга сэр Ральф келиб қўшилди ва:

– Ёрдам сўраб кичкирганларни эшитдингизми? – деб сўради.

Ушбу дақиқаларда кўркиб кетган боғбонларнинг огоҳлантирувчи овозлари келаётганди. Улар Дельмар хонимга қобон ҳужум қилиб, уни отидан ағдариб юборгани ҳақидаги хабарни етказишаётганди. Юраклари така-пука овчилар ҳам сэр Ральфни қидириб от елдиришарди.

– Умид йўқ, – деди бир чавандоз етиб келиб, – ёрдамингиз бефойда.

Раймон Браун жанобларига қаради. Ральфнинг юзи докадек оқариб кетганди. У кичкириб ҳам ўтирмади, бировни айбламади ҳам, талвасага ҳам тушмади, фақат инглизча совуққонлик билан ёнидан ов пичоғини чиқариб ўз бўғзига пичоқ тортишга шайланди. Раймон унинг қўлидан пичоқни тортиб олди ва ёрдам сўраётганлар томонга етаклаб кетди.

Ральф Дельмар хонимни кўриб, каттиқ уйқудан уйғонгандек бўлди, Ральфни кўрган ҳамоноқ Дельмар хоним югуриб келиб ўзини унинг кучоғига отди. Ерда беҳуш ётган эрига ёрдам беришларини сўраб ёлвораётган эди у. Полковникда ҳали ҳаёт нишоналарининг борлигини сезган Ральф унга дарҳол ёрдам бера бошлади. Аммо Дельмар жанобларининг сон суяги шишиб кетган, уни тезлик билан уйга элтиш лозим эди.

Шу воқеа сабаб, полковник аста-секин Раймон билан дўстлаша борди. Соддадил жаноб Дельмар қўшним менинг соғлигимга қайғураяпти деб ўйларди ва унга меҳри ортмоқда эди. Де Рамьер хоним ҳам баъзан улардан ҳол-аҳвол сўраб келиб қоларди, Индиана Раймоннинг онасига яқин дўстлардек боғланиб бораётганди. Ниҳоят, унинг эри ва севгилиси ўртасида дўстлик қарор топди.

Доимий учрашувлар туфайли Раймон ва Ральф ўртасида ҳам дўстлик ришталари кўрина бошлади, улар энди бир-бирига “кадрдон дўстим” деб мурожаат эта бошлашди. Эрталаб ва кечқурунлари қўл сиқишиб кўришишар, агар иккаласи ўртасида арзимаган хизмат чиқиб қолгудек бўлса, “дўстлигимиз ҳурмати” деган ибора билан мурожаат қилишга жазм этишарди, бир-бирининг ҳузурда эса “дўстим” ёки кўзи паноҳ пайтларида “ўша менинг дўстим” деб гап бошлашарди.

Бироқ уларнинг дўстлиги ҳар қанча қалин бўлса-да, ўзига хос хусусиятга эга эди. Ҳар иккисининг дунёқарашини ва диди бошқа-бошқа, ҳатто Дельмар хонимга бўлган туйғулари ҳам икки хил бўлиб, бу ҳиссиёт уларни яқинлаштириш ўрнига, аксинча, йироқлаштирарди. Натижада уларда икки хил кайфият пайдо бўлардики, бир-бирлари билан тез-тез аразлашиб қолар, ўпка-гина авж олар, баҳс-мунозаралар юзага келарди.

15-боб

Бу орада кутилмаган воқеа рўй берди, бу ҳодиса полковник ва унинг хотини келажагига тааллуқли эди. Дельмарларнинг корхонаси таъминоти Бельгия савдо уйига боғлиқ бўлиб, бу ташкилот тўсатдан ёпилгач, полковник ҳали соғлигини тўла тиклаб улгурмай, Антверпенга шошилишч жўнаб кетди.

Хотини касалманд, ҳолсиз эри билан бирга бормоқчи эди, аммо Дельмар жаноблари корхонаси синиб, хонавайрон бўлишдан хавфсираб, зиммасидаги қарзлардан тезроқ кутулмоқчи бўлди ва элу юрт олдида қочоқ деган ном чиқаришдан кўрқиб, хотинини гаровга қўйгандек Ланьида қолдириб, Антверпенга ёлғиз кетди. Дельмар хонимга қарашиб туриши ва баъзи талабчан қарз берувчилардан ҳимоя қилиши учун сэр Ральфни ҳам шу ерда қолишга кўндирди.

Ана шу оғир дамда Индианани кутилмаганда Ланьидан жўнаб кетиб, Раймондан ажралиб қолиш хавфи чўчитар, у полковникнинг ҳар қандай ҳолатда Парижга кўчиб ўтишини айтиб, севгилисини тинчлантирарди. Раймон қаерда бўлмасин, унинг ортидан етиб боришга сўз берганда, содда хоним оиласининг бошига тушаётган кулфатлардан ҳатто қувонди ҳам: энди севги-муҳаббатга имкон яралар эди-да!

Бу хабарни эшитибок Раймоннинг юраги ҳаприқиб кетди, ўтган ярим йил ичида Индиана билан ниҳоят илк бор ёлғиз қолишини тушунди. Индиана ундан ўзини олиб қочмаса-да, ҳали Дельмар хоним билан севги лаззатини тотиб кўрмаган Раймон бошлаган ишини охирига етказишини ўзининг эркаклик бурчи деб ҳисобларди. У доимо таниш-билишларини хоним билан ўрталаридаги яқинлик ўзаро хурматга асосланган дўстлик эканига зўр бериб ишонтирар, ҳатто энг яқин дўстига ҳам ишқ-муҳаббат ҳақида лом-мим демасди.

Сэр Ральфнинг Дельмар жанобларининг ўрнида бўлиб туришини билгач, Раймоннинг нияти амалга ошмайдигандек туюлди. Ральф Ланьига эрталаблари келар, уйи Бельривега қош қорайганда қайтарди. Бундан ташқари улар уйларига битта йўлдан ва бирга қайтишарди. Ральф атайлаб Индиана билан ёлғиз қолишига тўсқинлик қилаётганидан Раймоннинг юраги тарс ёрилай дерди. Дельмар хоним ҳам холаваччам эркимга тажовуз қилаётир, деб ҳисобларди.

Раймон аёлни пинҳона учрашувга ундай олмаётганди, ҳар сафар бу ҳақда гап очса, Индиана ўрталаридаги аҳдни эслатарди. Бироқ полковникнинг жўнаб кетганига бир ҳафта бўлган, у қайтгунча имкониятни қўлдан бермаслик керак эди. Ральфнинг тантана қилишига йўл қўйиб бериш Раймон учун шармандалик эди.

Раймон бир куни Дельмар хонимнинг қўлига қуйидаги мазмундаги хатни кистирди:

“Индиана! Демак сиз мени, мен сизни севганчалик севмас экансиз. Фа-риштам, менинг бахтсиз эканимга эътибор ҳам бермайсиз. Ўзимнинг эмас, сизнинг келажагингиз учун қайғураяпман. Ортингиздан соядек эргашиб юрибман, сиз қаерда дунёдан ўтсангиз, мен ҳам ўша ерда ўламан. Мен келажакда шип-шийдам бўлиб қолишингиздан чўчийман, бечорагинам, сиз жуда заиф ва нотавонсиз! Олдинда турган ночорликка қандай чидайсиз? Сизнинг бой-бадавлат ва очикқўл холаваччангиз бор. Эрингиз мендан сўрашга ийманган қарзни Ральфдан олиб туришга рози бўлади. Ральф сизни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаши турган гап, мен эса – йўқ.

Азиз дўстим, кўнгилни ғашлайдиган бундай гапларни нима сабабдан ёзаётганимни яхши биласиз. Сиз мард аёлсиз, ҳеч нимадан қўркмайсиз, сизни деб изтироб чекишимни истамайсиз. Оҳ, эркаловчи сўзларингизга, менга куч-қувват берувчи нигоҳларингизга қанчалик муштоқлигимни билсангиз эди! Шу кунларда қандайдир бўлмағур сабаблар боис оғир азобларга дош беришимга тўғри келаяпти, чунки хузурингизда бўлиб, оёғингизга бош қўйиш бахтидан бенасибман.

Индиана, атиги бир соатгина сиз билан ёлғиз қолишимга рухсат бера-сизми? Оппоқ қўлларингизни кўз ёшим билан ювсам, дардимни изҳор қилганимда оғзингиздан юпанч сўзларини эшитсам дейман. Кўнгилни хижрон азоби кул қилмоқда. Индиана, ошиқнинг кўнгли – боланинг кўнгли, хобгоҳингизга киришимга рухсат берсангиз. О, қўркманг, бир гал лақмалигимдан панд еганман, ҳозир сизни нафақат хурмат қиламан, ҳатто қўрқаман ҳам. Хобгоҳингизга кирсам, сизнинг ғазабнок ҳолингизда тиззаларингизга бош урсам. Дадил бўлишимга қарамай, сизга қарашга ҳам журъат қила олмасман. Пойингизга бош уриб, сурурли сукут ичи-да ўзимни бахтиёр ҳис этсам. Мурувватингизни мендан дариғ тутманг, Индиана, қўлингизни кўксимга қўйиб, юрагимни ғам-аламдан тозаланг, агар уриши тезлашган бўлса, тинчлантиринг, агар сизга муносиб бўлсам, ишончингизни менга қайтаринг. Оҳ, сизнинг ишончингизни оклашга тайёр эканлигимни қандай исботласам экан? Сизни тушунаман, олдингизда тиз чўкиб, Биби Марямни қандай улуғласалар, сизни шундай улуғлайман! Ишончим комилки, сиз мендан энди қўркмайсиз, сизга сажда қилганим учун мени хурмат қиласиз. Бир соат юрагингизга юрагимни босиб, фаришталар умрини яшасам, Индиана, айтинг, шунга розимисиз? Фақат бир соат – биринчи ва балки сўнгги соат!

Индиана, менга ишонч билдиришингизнинг айна вақти. Раҳмингиз келсин менга, гуноҳим бўлса кечиринг, ё менга ишонмайсизми? Сизни деб уйингизда ярим йилдан бери юрибман, сиз иш билан машғул бўлганингизда қоп-қора зулфингиз, чўғдек дудокларингизни деб умримни хазон қилаяпман. Дераза қаршисига келиб ўтирганингизда енгил шабада олиб келаётган атир-анбар ҳидларингиздан маст бўламан. Наҳотки шунчалик вафодорлигим бир соатлик висолингизга арзимаса? Илк ўпичингизни мендан дариғ тутманг, сингиллик ўпичингизни, пешонангиздан бўлса ҳам майли! Аҳдимизни унутмасликка қасам ичаман! Бошқа ҳеч нима сўрамайман... Аммо, сиз бағритошсиз, менга ҳеч нарса инъом қилмайсиз! Ёки қўрқаётибсизми?"

Дельмар хоним хатни ўқиш учун хобгоҳига чиқиб кетди. Ўша заҳотиёк жавоб мактубини ёзди ва чорбоғга элтувчи орқа эшик калитига қўшиб, ҳеч кимга сездирмай унга тутқазди. Хатда шундай сўзлар битилганди:

“Йўқ, Раймон, сиздан энди қўркмайман. Мени қанчалик севишингизни биламан ва номаълум сабабларга кўра сизга ишонаман. Майли, кела қолинг! Сизни нечун бу қадар севганимни, тинчимнинг бузилишига йўл қўйганимни ўзим ҳам тушунмайман... Ральф шубҳаланмаслиги учун барвақтроқ уйингизга кетиб, ярим тунда қайтинг, чорбоғ ва уйни яхши биласиз, мана эшикнинг калити, ортингиздан кулфлаб келинг!”

Соддадиллик билан мардларча билдирилган бу ишончни Раймон аввалдан тахмин қилган бўлса-да, ўйланиб қолди. У тунги зулмат пардасидан қандай фойдаланишни мушоҳада қиларди. Агарда Индиана ваҳимага тушса, ўзини нобуд қилиши ҳам мумкин, аммо жувон хотиржам эди. Индиананинг бир сўзлигини Раймон биларди, аёл уни ноумид қилмасликка сўз

берганди. Энг муҳими, у тунни севганининг тўшагида ўтказиши, алданиб қолмаслиги, Ральфга чап бериб, унинг устидан бошлаб кулиши керак эди. Раймоннинг аввалдан ўйлаб қўйган режаси шу эди.

16-боб

Ўша куни кечқурун сэр Ральф ўзига ўхшамай қолди. У ҳеч қачон бу қадар жиззаки, беҳафсала бўлмаган. Гаплари қовушмас, сўзлари пойинтар-сойинтар, ҳаммасидан ёмони – вақт алламаҳал бўлсаям у уйига кетишга сира шошилмасди. Дельмар хоним игна устида ўтирарди гўё. У гоҳ девордаги соатга қарар (соат ўн бир бўлганди), гоҳ шамолда ғичирлаётган эшикка нигоҳ ташлар, гоҳ жўртгага холаваччасининг ёнига келиб, кўзини унга қадарди.

Бироқ Ральфнинг тош қотиб ўтириши замирида серғалва, азобли ва кучли ғалаён яширинганди. У совуққонлик билан барчасини кузатиб турар, ҳеч нимани эътиборидан четда қолдирмасди. Ральф Раймоннинг уйига эрта жўнаб кетиши тагида бир гап борлигини билиб турарди. Дельмар хонимнинг нотинч экани ҳам унга кундай равшан эди. Аслида унинг ўзи Индианадан-да кўпроқ безовталанар, ич-этини еб, жойида илондай тўлғониб ўтирарди. Ниҳоят, Ральф фикрини бир жойга жамлаб, сукутни бузди:

– Бир йил муқаддам ҳаммамиз шу оташ ўчоқ олдида ўтирганимизни эслайсанми? Ўшанда ҳам бугунгидай изғиринли оқшом эди. Сен бетоб эдинг, оғир ўйлардан эзилаётгандинг, ўша кунни эслаб, инсонда олдиндан сезиш қобилияти бўлишига энди ишондим.

“Нимага шама қилаяпти?” – ўйлади Дельмар хоним ажабланиб холаваччасига қараб қўяркан.

– Эсингдами, Индиана, – давом этди холаваччаси, – сен ўзингни ҳар доимгидан ҳам ёмон ҳис қилгандинг. Сўзларинг ҳозиргача қулоғимда қолган: “Мени ақлдан озибди, деб ўйлашинглар мумкин, – деган эдинг, – лекин бизни қандайдир бахтсизлик таъқиб этмоқда, бу хавф кимнингдир бошига тушиши тайин. Балки, менинг бошимга тушар. Шунчалар ҳаяжондаманки, тақдиримда қандайдир ўзгариш бўладигандек қўрқиб кетаяпман...” Бу сенинг сўзларинг, Индиана.

– Ҳозир аҳволим тузук, – жавоб берди Индиана худди сэр Ральф эслатган ўша оқшомдагидек ранги бўзариб, – энди бунақа ваҳималарга ишонмайман.

– Мен эса ишонаман, – эътироз билдирди холаваччаси, – ўша башоратинг тўғри чиқди, бизни ростдан ҳам хавф таъқиб қилаётган эди, тинч ҳаётимиз бошида ваҳимали шарпалар айланаётганди.

– Эй, Худойим, сизни тушунмаяпман!..

– Ҳозир тушуниб оласан, шўрлик дўстим. Ўша оқшом уйимизда тўсатдан Раймон де Рамьер пайдо бўлганди... Унинг қай аҳволдалиги эсингдами?

Ральф кўзини бошқа ёққа тикканча бир зум жавоб кутди, Индиана ҳеч нима демагач, давом этди:

– Мен уни ҳушига келтирдим, бир томондан, сенинг истагинг туфайли, иккинчи томондан, одамгарчилик юзасидан унга ёрдам бердим. Индиана, тўғриси айтсам, бу одамнинг ҳаётини сақлаб қолиб катта хатоликка йўл қўйганман, оиламизга келган мусибатнинг сабабчиси ўзимман.

– Қандай мусибат ҳақида гапираётганингизни биламан, – деди Индиана куруққина қилиб.

– Бечора Нуннинг ўлими тўғрисида гапираётиман, – деди Ральф. – Агар

Раймон бу ерда бўлмаганида, Нун ҳозир ёнимизда ўтирарди. У қандай гўзал ва беғубор инсон эди, сени жуда яхши кўрарди.

Дельмар хоним ҳалиям холаваччаси нимага шама қилаётганини яхши тушунмади ва де Рамьер жаноблари билан муносабатимни маломат қилаяпти, деб ўйлади.

– Бас! – деди хоним ўрнидан шартта туриб.

Аммо Ральф унинг хитобига сира эътибор бермади.

– Мени бир нарса мудом ўйлантиради, – гапида давом этди у, – ўшанда де Рамьер жанобларининг нега девор ошиб келгани ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисан?

Миясига келиб урилган шубҳадан Индиананинг боши айланиб, жойига ўтириб қолди.

Ральфнинг бу гаплари унинг қоқ юрагига санчилган эди. Айни пайтда Ральф таънани ҳаддан ошириб юбормадимми, дея қўриб кетди. Бу дунёда энг севган кишиси қалбини ярадор қилганидан афсусланди, кўкси оғриқдан ёрилиб кетаёзди. У йиғлашни билганида, аччиқ-аччиқ йиғлаган бўларди. Бечора Ральф бундай қобилиятдан маҳрум эди, ўз ҳиссиётларини хаспўшлашни билмасди. Унинг совуқ тус олган башараси Индиананинг кўзига азроилдай кўриниб кетди.

– Де Рамьер жаноблари билан чиқишолмаслигингизни бунақа гаплар билан изҳор этасиз деб ҳеч ўйламагандим, – деди у қизишиб. – Мен учун азиз марҳум синглимнинг номини маломатларингизга нега қўшаяпсиз, ҳайронман. Сизга ўша мусибатни эслатинг демагандим, шекилли, сэр Ральф? Нимага шама қилаётганингизни тушунмадим.

Индиана ўрнидан турди ва сэр Брауннинг юрагини ғашлаб, чиқиб кетди.

Ральф Дельмар хоним билан бўлган мунозаралари уларни ўзаро низога олиб келишини тушуниб турарди. Виждон овози эса нима бўлганда ҳам Индианани оғоҳ этишни буюраётган эди, у бу овозга уқувсизлик билан кулоқ тутди-ю, аммо ҳақиқатнинг аста-секин таъсир қилувчи кучини ҳисобга олмади.

Ральф юраги сиқилиб, Ланьини ноилож тарк этди, лекин узоққа кетолмай, ўрмон ичида тентираб юрди.

Учинчи қисм

17-боб

Хонасида Раймонни кутаётган Индиананинг хаёлига ғалати бир фикр келди. Раймонни кутилмаган бир усул билан синаб кўришга қарор қилди. Фикрларини миясида пишитиб, тайёрланиб улгурмасдан хуфия пиллапоядан юриб келаётган Раймоннинг қадам товушини эшитди. Эшикни дарров очди-да, жойига қайтишга шошилди, Индиана ҳаяжонланганидан оёқлари қалтирарди, аммо ҳал қилувчи дақиқаларда у сира ўзини йўқотиб қўймас, ҳар доим равшан фикрлар, руҳан тетик бўларди.

Раймон ёруғликка интилиб, ичкарига шошиб кириб келди, у баттар оқариб кетган ва зўрға нафас оларди. Индиана чарм пўстинига ўраниб унга орқа қилиб ўтириб олганди. Ажабланарлиси, бир пайтлар Раймонни чорбоғда кутиб олган Нун ҳам айнан шу пўстинни кийганди. Ҳозир ҳам чирок ёруғида худди ўша хонада ўша кийимдаги аёл қоматига йигитнинг кўзи тушди. Раймон бу ерга ўша машъум тундан буён оёқ босмаганди. Хонадаги барча ашёлар унга ўтмишни эслатиб турар, уларни кўриб, алла-

нечук бўлиб кетди, беихтиёр орқага тисарилди ва остонада тўхтаб қолди. У кимир этмай ўтирган аёлдан кўзини узолмасди, ашаддий гуноҳкор каби титраб, гўё чўкаётган Нунга рўпара келгандек довдираб қолди.

Дельмар хоним Раймонда қолдираётган таассуротларини кўриб шубҳалари рост эканига амин бўлди. У бошига ҳинд бўйинбоғини ўраб олганди. Нун ҳам доим уни шундай ўраб юрарди. Юраги тарс ёрилаёзган Раймон ақлдан озишига сал қолди. Ниҳоят, у ўтирган аёлни таниди ва Нунни зумда унутиб, Индиананинг ёнига келди. У эса Раймоннинг юзига жиддий ва ўйчан тикилиб турар, унга қучоғини очишга сира шошилмасди.

Бу тахлит кутиб олишдан ажабланган Раймон унинг юзида акс этиб турган ифодани ёш жувоннинг иккиланишига йўйди. Кейин Индиананинг тиззаларига йиқилиб, хитоб қилди:

– Севиклигим, наҳотки мендан кўрқаётган бўлсангиз?

Бироқ Дельмар хоним кўлида ниманидир тантанавор тутиб турарди. Раймон энгашиб, бу шошиб кесиб олинган бир тутам қоп-қора соч эканини пайқади. Индиана тинмай уни силарди.

– Бу сочларни танимаяпсизми? – деди Индиана оловдек ёнаётган ўткир кўзларини унга қадаб.

Раймон унинг бошидаги шойи бўйинбоққа каради-да, довдираб, хадеганда жавоб бера олмади.

– Нега бундай қиласиз? – деди йигит ниҳоят сочни кўлига олар экан. – Нега сочингизни қирқдингиз? У сизга жуда ярашарди. Уни ҳидлашни ёқтиришимни биласиз-ку.

– Кеча, сочингизни мен учун қурбон қила оласизми, деб сўрамаганмидингиз? – Индиана жилмайишга уриниб жавоб қайтарди.

– Ох, Индиана! – хитоб қилди Раймон. – Ҳозирдан эътиборан кўзимга янада гўзалроқ кўринаяпсиз! Уларни менга беринг, сочингизни қирққан бўлсангиз ҳам ачинмайман. Аттанг, бу кокиллар бошингизга қандай ярашиб турарди, уларга қараб завқланардим, энди хоҳлаган пайтимда сочларингизни ҳидлашим мумкин, уларни менга беринг, доим ёнимда олиб юраман...

Бироқ у сочларни кўлига олиши биланок бу зулфлар қуруқ ва қаттик эканини пайқади. Раймон Индиананинг сочларини бундай ўлик ва ёқимсиз тасаввур қилолмасди. У асабийлаша бошлади. Анча олдин қирқилган кокиллар ўз майинлигини йўқотган, ҳидсиз ва ҳароратсиз эди. Шунда у ўрнидан турди-да, сочга диққат билан разм солиб, бу қарғанинг пати каби қоп-қора, аллақандай оғир, ўлик толалар эканига эътибор қаратди.

Индиана ҳали ҳам Раймондан ўткир нигоҳини узмасди. Йигит беихтиёр кўзларини четга бурди-ю, қора ёғочдан ясалган очик ғаладонга худди шундай соч тутамлари солинганини пайқади.

– Бу сизнинг сочингиз эмас, – деди у Дельмар хонимнинг бошидан шойи бўйинбоғни юлқиб оларкан.

Индиананинг сочи бутун мафтункорлиги билан унинг нозик елкаларига ёйилиб тушди. Аммо Индиана уни ўзидан нари итариб, яна қирқиб олинган ўша соч тутамига ишора қилди:

– Бу сочларни танияпсизми? – сўради у. – Ундан бир вақтлар завқланмаган ёки уни силамаганмидингиз? Ёки тун унинг ҳидларини ўғирладимикан? Наҳотки барчасини унутган бўлсангиз, наҳотки, кўз ёшларингиз қуриб битган бўлса? Мана бу узукнинг ҳам кимга тегишли эканини билмайсизми?

Раймон ўзини ўриндикқа ташлади, қалтираётган кўлидан Нуннинг сочи

тушиб кетди. У бунчалик оғир имтиҳонга дош беролмасди. Раймон жуда таъсирчан одам эди, томирларидаги қон шиддат билан оқар, асаби тез жунбишга келарди. Унинг бутун вужуди қалт-қалт титраб, полга хушсиз йиқилди.

Раймон ўзига келганида Дельмар хоним унинг ёнида тиз чўкиб, йиғлаб, севгилисидан кечирим сўрарди. Лекин Раймон энди уни севолмаслигини тушунди.

– Мени қийин ахволга солиб қўйдингиз, – деди у, – бу ситамларнинг ўрнини тўлдиришга қодир эмассиз. Ҳеч қачон чин қалб билан севмагансиз мени. Ҳозиргина менга кўрсатган хунарингиз беаёв қасосдан ўзга нарса эмас. Бечора Нун! Шўрлик, бахтиқаро қиз! Ҳа, унинг олдида гуноҳкорман, фақат сизнинг олдингизда эмас. У мендан ўч олиши керак эди, лекин иложсиз ўлди. У менинг келажагим учун ўз жонига қасд қилди, менинг тинчимни ўйлаб шундай қилди. Сиз, маликам, бундай қилолмаган бўлардингиз. Унинг сочини менга беринг, улар менга тегишли, мени жондиди билан севган ягона аёлдан қолган бирдан-бир хотира бу. Шўрлик Нун, сен бундан минг чандон кучлироқ севгига муносибсан! Сиз, хоним, унинг ўлимида мени айбляяпсиз! Сизни севиб, уни унутиб, виждон азобида қийналишдан қўрқмадим, сизнинг висолингизга етиш учун дарё кирғоғида, зулмат қўйнида ўзини қурбон қилган шўрлик аёлнинг арвоҳи билан юзмаюз келдим. Сиз эса имтиҳонингиз билан мени қаттиқ сиқувга олаяпсиз. Юрагимни тирнаб, сиз учун тўкишга қоним қолган-қолмаганини текшираяпсиз, сизни қанчалик севишимга ишонч ҳосил қилмоқчи бўлаяпсиз. Ох, унинг севгисини сизнинг қаҳри қаттиқ муҳаббатингизга алмаштириб, ақлдан оздим, жиноятчи бўлдим!

Дельмар хоним чурқ этмас, елкаларига ёйилган сочларини йиғмай, бир нуқтага қараб қолган эди. Раймон унинг қўлларидан тутди.

– Лекин барибир, – давом этди у, – сизга бўлган севгимнинг кўзи кўр, мен барини унутиб юбораман, бунга қодирман, ўтганларини ҳам, ҳозиргисини ҳам, жиноятимни ҳам, юрагимни парчалаган бугунги ёвузлигингизни ҳам. Мени севинг, шунда ҳаммасини унутаман!

Чорасиз қолган Дельмар хонимни кўриб, Раймоннинг қалбида эҳтирос ва ҳирс қайтадан туғён урди. Аёл севгилисидан айрилиб қолишидан кўрқаётганини сезиб, уни бўйсундира олишига, устунлик ўз томонида эканига ишонч ҳосил қилди. Аввалига у ўзини қаттиқ азиат чеккан ва ғамгин қилиб кўрсатди. Индиананинг кўз ёшларига ва эркалаларига аранг жавоб қайтарди. У Индиананинг юраги меҳрга тўлишини пойлади. Индиана Раймоннинг оёқлари остига келиб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Шунда йигит ўлимга маҳкум этилган маҳбусни исканжасига олаётган ажалдек, уни жон-жаҳди билан бағрига босди. Жувон гўдак каби заиф бўлганидан унинг ўпичларига ихтиёр берди. У деярли хушсиз эди.

Бироқ Индиана тўсатдан уйкудан уйғонгандек, йигитнинг эҳтиросли кучоғидан ситилиб чиқди-да, хонанинг нариги бурчагига қочиб борди. У ерга осиялиқ суратда Ральф Браун гўё жувонни ҳимоя қилмоққа шайдек лабларини қимтиб турарди. Гангиб қолган Индиана деворга ёпишиб олди. Раймон бунга қаттиқ ҳаяжонга йўйиб, уни тўла ўз ҳукми остида деб билди. Жувон томон югуриб бориб, уни девордан нари сурди-да, қўлларидан тутди.

– Энди шунчаки қулингиз ёки иттифоқчингиз бўлолмайман, – деди Раймон. – Мен сизни эҳтирос ила севувчи, сиздек баттол, инжиқ, бераҳм, шу билан бирга гўзал, юракни ўртагувчи дилбар аёлни жонимдан ортиқ кўрувчи йигитман, сизни бир қарра кучоғимга олдим, энди ҳеч ҳам қўйиб

юбормайман. Кечагидай хотиржам, меҳрибон бўлганингизда эди, мен ҳам сизга содиқ ва итоатли бўлардим. Аммо сиз менинг эҳтиросимни кўзгатдингиз, фикримни чувалатиб юбордингиз, мени қутуриш даражасига олиб келдингиз, бахтдан, ақлдан жудо этдингиз. Энди эса мени бахтли қилишингиз керак, акс ҳолда сизга ишончим йўқолади, бундан кейин сизни эъзозлашга қодир бўлмай қоламан. Кечиринг мени, Индиана, кечиринг! Агар сизни кўркатаётган бўлсам, бунга ўзингиз айбдорсиз, азоб чекиб, ақлдан озишимга ўзингиз мажбур қилдингиз.

Индиананинг бутун вужуди титрар эди. Аёл тажрибасизликдан қаршилиқ кўрсатиш бефойда деб ўйлар, севганидан эмас, кўрққанидан ўз ихтиёрини унга топширишга мажбур бўлаётганди. У Раймоннинг кучоғидан юлкиниб чиқишга сўнгги бор уриниб кўрди-ю, ҳаракати бефойдалигини тушуниб:

– Наҳотки зўравонлик қилишга ҳам қодир бўлсангиз? – деди.

Индиананинг жисман заифлигига қарамай, ҳали ҳам руҳан тетик эканини тушуниб, ҳафсаласи пир бўлган Раймон уни бир силтаб, ўзидан нари итарди.

– Зинҳор! – деди у мағрур оҳангда. – Сизнинг розилигингизсиз зўрлаб оғушимга олмайман, бундан кўра ўлганим яхши.

У ҳушини бир жойга жамлаб, жувоннинг оёғига йиқилди, эҳтироси қайта жўш уриб, юрагидаги барча дардларни тўкиб солди, оташин, васвасали илтижолар қилди. Хонимнинг изн бермаслигини кўриб, дили ранжиди. Ўзича бу сийқаси чиққан дийдиёдан энди фойда йўқ, деб ўйлаб, соддадил деб билган аёлга гапини ўтказиш қийинлигидан ҳам кулгиси, ҳам йиғлагиси келиб кетди. Унинг оташин сўзларидан Индиана юмшаш ўрнига баттар оёқ тираб туриб олди.

Кейин тўсатдан бир нарса эсига тушгандай сўради:

– Раймон, ўша аёл... иккимиз ҳозиргина муҳокама қилган бечора аёл... сизни азбаройи қаттиқ севганидан ҳеч нарсани аямасмиди?

– Ҳеч нарсани аямасди, – жавоб берди Раймон бу ноўрин саволдан тутакиб, – аммо нукул ўшани менга эслатиб, оловга ёғ сепиш ўрнига унинг қайноқ севгисини унутишимга ёрдам беринг!

– Менга қаранг, – деди Индиана жиддий оҳангда, – сабр қилинг, сиздан бир нимани аниқ билиб олишим керак. Аввал ўйлаганимдек, балки менинг олдимда гуноҳкор эмасдирсиз, агар мени ҳақоратламаган бўлсангиз, сизни кечирим ҳам мумкиндир... Айтинг-чи... Сизни ўшанда... Шу ерда кўриб қолганимда... Бу ерга уни деб келганмидингиз ёки мени дебми?

Бир дақиқалик иккиланишдан сўнг Раймон энди Индианани ишонтира олмасам керак, у барчасидан хабардор деб ўйлаб, жавоб берди:

– Уни деб.

– Шундай денг, жуда соз, – деди Индиана маънос тортиб, – бу хиёнатни ҳақорат деб биламан. Раймон, келинг энди очикчасига гаплашайлик, ўшанда мен келгунимга қадар хобгоҳимда қанча вақт бўлдингиз? Билиб кўйинг, Ральф барчасидан хабардор, хоҳласам, ундан сўраб билишим мумкин...

– Ральфнинг чақимчилигига зормисиз, хоним? Хобгоҳингизга бир кун аввал ярим тунда келгандим.

– Демак, шу ерда тунагансиз, шундайми?.. Сукутингиз тахминимни тасдиқлапти.

Бир неча дақиқа ҳар иккиси жим бўлиб қолишди. Индиана ўрнидан

туриб бир нима демоқчи эди, эшикнинг қисқа тақиллашидан қоққан қозикдай қотиб қолди.

Кимдир эшик тагидан бир энли хат узатиб юборди. Ён дафтарчадан йиртиб олинган вараққа қалам билан қинғир-қийшиқ қилиб: “Эрингиз келди. Ральф”, деб ёзилганди.

18-боб

– Бу хабар ғирт ёлғон! – деди тутақиб Раймон, Ральфнинг қадам товушлари узоклашгандан сўнг. – Сэр Ральфнинг суробини тўғрилаб кўйиш керак, унинг суробини тўғрилайман ҳам...

– Сизга бундай қилишни қатъиян тақиклайман, – деди Индиана совуқ ва кескин оҳангда. – Эрим келган, Ральф ёлғон хабар бермайди. Иккимизнинг ҳам кунимиз битди. Лекин менга энди барибир.

– Модомики, ўлимга маҳкум эканмиз, – хитоб қилди Раймон зорланиб уни кучоғига оларкан, – меники бўла қолинг! Барчасини кечиринг, ушбу ҳал қилувчи дақиқада сизнинг охирги сўзингиз севги сўзи бўлсин, менинг сўнги нафасим бахт нафасим бўлсин.

– Шу кўрқинчли дамлар ҳаётимнинг энг лаззатли онлари бўлган бўларди. Лекин сиз барчасини барбод қилдингиз!

Кўрғон ҳовлисида извош ғилдираklarининг ғичирлаши эшитилди, сўнгра кимдир катта эшикнинг кўнғироғини жаранглатиб чалди.

– Унинг кўнғироқ чалиш усули менга маълум, – деди Индиана товушга кулоқ тутар экан. – Ральф алдагани йўқ, ҳа, сизнинг қочиб қолишингизга ҳали вақт бор, кетинг!

– Йўқ, кетмайман, – деди Раймон шахт билан. – Мен сотқинликдан шубҳаланапман. Сизнинг ёлғиз ўзингизни гуноҳкор қила олмайман. Қолиб, кўкрагимни қалқон қилиб сизни ҳимоялайман.

– Ҳеч қандай сотқинлик содир бўлгани йўқ. Эшитаяпсизми, хизматкорлар уйғонишди, ҳозир дарвозаниям очишади. Чопинг, чорбоғ дарахтлари сизни ўз кучоғига олади, ой йўлингизни ёритади. Гапни кўп чўзмасдан, кетинг!

Раймоннинг итоат этишдан ўзга чораси қолмаганди. Индиана уни зинапоянинг охиригача кузатиб кўйди-да, нигоҳини дарахтзор ва гулхонага қадади. Атроф жимжит ва осойишта эди. У эрининг келганини ҳам унутиб, Раймоннинг кумлоқдаги қадам товушларига кулоқ тутиб турди. Ўзига нима бўлса бўлар, Раймон хавфдан нари юрса, бас!

Раймон кўприкдан илдам қадамлар билан ўтиб, чорбоғ эшиги остонасига етиб олди, лекин хаяжонланганидан уни дарров очолмади. Полиз ортига ўтган эди ҳамки, қаршисида сэр Ральф пайдо бўлди ва гўё иккови тантанали зиёфатда учрашиб қолгандек, бамайлихотир сўз котди:

– Худо хайрингизни берсин, калитни ташлаб кетинг. Калит менда бўлса – ҳеч ким шубҳаланмайди.

Бу киноя Раймоннинг иззат-нафсига тегиб кетди.

– Мен беминнат ёрдам берганларга доим ташаккур айтаман. Сотқинлик ва ҳақорат қилганлардан эса ўч оламан.

Сэр Ральфнинг юзида ўзгариш сезилмади ва унинг овози аввалгидек хотиржам янгради:

– Сизнинг ташаккурингизга зор эмасман ва ўч олишингиздан ҳам кўрқмайман, – деб жавоб қайтарди у. – Аммо ҳозир гап сотадиган вақт эмас, йўлингиздан қолманг. Дельмар хонимни ўйланг.

Шундай деб, у кўздан ғойиб бўлди.

Ушбу тун Раймонга шунчалик кўп ташвиш келтирдик, Ральфнинг бир зумда даф бўлганини сеҳр-жодуга йўйишга ҳам тайёр эди. У тонгда Серсига бир амаллаб етиб борди ва безгак теккандек қалтираб, тўшакка кириб ётди.

Дельмар хоним эса ўзини ҳар доимгидек хотиржам тутиб, эри ва холаваччасига пешвоз чиқди. Полковникнинг ковоғи уюқ ва кайфияти тушкун эди. Унинг ишлари юришмагани, хаёли бандлигидан хотинини рашк қилишга ҳам вақти йўқ эди.

Раймон кечга бориб ўзига келди ва саргузашти ҳақида ўйларкан, кўнглидаги муҳаббат сўлиб бораётганини ҳис этди. У тўсиқлардан чўчимас, аммо кўнгилисизликлардан ҳайиқарди. Индиананинг олдида гуноҳкор экан, энди жувон уни таъна-дашномларга кўмиб ташлайди. Раймон Ланьида нималар бўлаётганини билиб келиш учун хизматкорини айғоқчиликка юборди. Чопар Дельмар хонимдан қуйидаги мазмундаги мактубни келтирди:

“Ушбу кеча жонимдан ёхуд эс-хушимдан айрилсам керак деб ўйловдим. Бахтимга иккиси ҳам жойида, аммо арз-дод қилмоқчи эмасман, ҳар бало бўлса ўзимдан. Бу бетайин йўлга ўзим қадам босдим, энди чекинишга кеч бўлди. Сиз айбдормисиз, йўқми, билмайман, билишнйам истамайман, бу мавзуда қайтиб сираям гап очмайлик, хўпми? Ҳар иккимизга ҳам бу жуда оғирлик қилади. Сўнги бор бу мавзуга қайтаяпман.

Сиз менга қувонч бахш этган бир гапни тилга олдингиз... Бечора Нун! Энди сен самодасан, мени кечир, сен энди азобдан қутулдинг, сен севишни унутдинг, балки менга раҳминг келаётгандир!.. Раймон, менга Нундан кўра сизни кўпроқ севаман, деб айтдингиз. Ҳа, тонманг, сиз шундай деддингиз. Менинг бу гапга ишонишим муҳим, ишонаман ҳам. Кечаги хулқингизни ва куракда турмайдиган гапларингизни кўриб-эшитиб, менда шубҳа уйғонсаям ишонавераман. Сиз ўша дақиқада ҳар ҳолда ҳаяжонда эдингиз, сизни кечираман. Энди эса, ўйлаб кўришга вақтингиз етарли, ўйлаб жавоб беринг: бундай севгидан воз кеча оласизми, йўқми? Мен шу пайтгача охири нима бўлишини ўйламай бутун қалбим билан сизни севдим. Аммо энди Нуннинг тақдирига ўхшаш қисмат мени даҳшатга солапти. Оҳ, агар мени ундан-да, ортиқ севсангиз эди... Ҳатто ўйлашга кўрқаман! Нун мендан гўзалроқ ва мафтункорроқ эди! Нега мени афзал кўрддингиз? Демак, мени бошқача кўз билан кўрган, бошқача туйғу билан севгансиз. Айтмоқчиманки, сиз унинг хуштори бўлгансиз. Хўш, менга хуштор бўлишдан воз кеча оласизми? Агар воз кечишга сўз берсангиз, сизни ҳали ҳам ҳурмат қиламан, афсус-надоматларингиз ва севгингизнинг самимийлигига ишонаман. Акси бўлса, мени унутинг, биз бошқа кўришмайлик, сизга ўйнаш бўлгандан кўра, надомат чекиб ўлганим яхши”.

Раймон саросимада қолди, нима деб жавоб ёзишиниям билмасди. Индиананинг улуғворлиги олдида у ерпарчин бўлганди, аёлнинг ўзи келиб кучоғига отилганидан тониб ва қаршилигига ваз топиб тургани алам қилаётганди.

“У мени севмайди, – деган қарорга келди Раймон, – у тошбағир ва такаббур”.

Ушбу дақиқадан бошлаб Индианадан кўнгли совиди. Индиана унинг иззат-нафсини поймол қилди, ғолиб бўламан деган ниятини пучга чиқарди, у кутган ҳаловатдан маҳрум этди. Демак, энди бир вақтлар Нунга бўлган эътибор ҳам бир пул бўлди. Шўрлик Индиана! У бутун вужуди билан Раймонники бўлишни орзу қилганди. У эса Индиананинг эҳтиросли севгиси

кадрига етмади, унинг пок муҳаббатга ишончини тўғри баҳолай олмади. Раймон уни узоқ сева олмасди, шунинг учун уни тушунишни истамади.

Аммо азбаройи ранжиганидан Раймон қай йўл билан бўлсаям Индиананинг васлига етаман, деб онт ичди. Иззат-нафсини қондиришга, қасос олишга шайланди. Энди у жувоннинг юрагини забт этишни эмас, озор бергани учун уни жазолашни ният қилиб қўйди. У бир кун бўлсаям Индианага хушторлик қилиб, сўнгра уни ташлаб кетиб, ерга урганидан хузур қилмоқчи эди.

Раймон жавоб мактубини дастлаб шундай сўзлар билан бошлади:

“Сизга сўз беришимни истабсиз... Тентаккинам, нега буни мендан сўрадингиз? Сизга нима лозим бўлса, барчасига ваъда бераман. Агар онтимни бузсам, Худонинг ва сизинг олдингда гуноҳкорман. Лекин агар сиз мени чин кўнгилдан севганингизда эди, бундай шафқатсиз синовга гирифтор қилмасдингиз. Индиана, қасамхўр жиноятчидек таваккал ботқоғига итармасдингиз ёки обрўйимни ерга урмоқчимисиз?”

Гина-кудурат уфуриб турган бу сўзлар Раймонга ёқмади ва у хатни йиртиб ташлаб, қайтадан ёзишга киришди:

“Бугун тунда эс-хушимдан айрилай дедим, деб ёзибсиз. Мен ҳам худди шундай ахволга тушдим. Айбдор эдим, ақлдан озай дедим. Бу аламли ва рутубатли дақиқаларни унутинг. Ҳозир хотиржамман, ҳар томонини ўйлаб кўрдим ва сизга ҳалиям муносибман, деб айта оламан. Худога минг қатла шукур, у менга фариштасини йўллаб, тўғри йўлга солди, сизни қандай севиш кераклигини ўргатди. Индиана, буюринг, мен сизнинг қулингизман, биласиз. Ёнингизда бўлиш учун бутун ҳаётимни қурбон қилишга тайёрман, биргина табассумингиз учун умр бўйи қийналсам ҳам майли. Сизнинг дўстингиз, акангиз бўлмоқчиман, бундан ортиғига даъвоим йўқ! Агар ҳам чексам, сиз буни сезмайсиз. Ёнингизда турсам, томирларимда қоним жўшса, кўкрагим эҳтиросларга тўлса, қўлларингизни тутганимда кўз олдим қоронғилашса, сизнинг майин ўпичларингизга пешонамни тутсам, албатта, бу сингиллик ўпичлари бўлади, эҳтиросларимни жиловлаб, севгини ақлим-ла туя олардим. Майли, лабларимни теккизишга асло йўл қўйманг. Агарда бахтингиз учун азобланишим даркор бўлса, ҳар қандай азоб-укубатга тайёрман. Фақат яна бир бора сизни кўрсам, севаман, деган сўзингизни эшитсам, бас. Оҳ, шу сўзни айтиб, мени бахтиёр айланг ва ишончингизни менга қайтаринг, Индиана! Хўш, қачон кўришамиз? Ўша тунги воқеалар нима билан тугаганини билмайман. Нега бу ҳақида ҳеч нарса ёзмайсиз, ғафлатда қолдириб нега мени қийнайсиз? Карл учалангизни боғда сайр қилиб юрганингизни кўрибди. Демак, Ральф бизни сотмабди! Ғалати одам, бизнинг тақдиримиз унинг қўлида экан, энди Ланьида кўринаверсам бўлар экан-да, унинг камтарлигига ишониш мумкин экан-да? Мен барибир Ланьига бораман. Пасткашлик қилсам ҳам, обрўйим тўкилса ҳам, зўравонлик қилсам ҳам, сизни йўқотмасам бўлгани, барчасига тайёрман. Сизнинг биргина сўзингизни деб ўзимни ҳар қандай виждон азобига гирифтор этишга розиман. Сиз учун онамдан айрилсам ҳам майли, сиз учун тўғри келган жиноятга қўл уришим мумкин. Оҳ, Индиана, сизни қанчалик буюк муҳаббат билан севишимни тушунсангиз эди!”

Патқалам Раймоннинг қўлидан тушиб кетди, у хаддан ташқари толиқиб, мудраб қолди. Лекин барибир фикрлари тўлиқ ифодаланганидан кўнгли тўлиши учун хатни қайтадан ўқиб чиқди, толиққанидан хаёллари чалкашиб, мияси ғовлаб кетди. У хизматкорини чақириб, қоронғи тушмасдан Ланьига йўл олишни буюрди ва уйкуга кетди.

Дельмар хоним ётмади, у толиқиш нималигини билмай, тун бўйи ёзиб чиқди. Раймондан хат олиши биланоқ шу заҳоти жавоб мактубини ёзди: “Ташаккур сизга, Раймон, ташаккур! Мени ҳаётга ва кучга қайтардингиз. Энди мен барчасига розиман ва дош бераман, чунки сиз мени севадиз, ҳеч бир жиддий синов сизни чўчита олмайди. Ҳа, биз яна учрашамиз, ҳеч нарса бизларни тўхтата олмайди. Майли, Ральф бизнинг сиримиздан воқиф бўлсин, ўзига ҳавола – энди ҳеч нимадан қўркмайман. Токи сиз мени севадиз экансиз, ҳатто эримнинг дағдағалари менга писанд эмас.

Биздаги аҳволни сўрабсиз. Кеча бу ҳақда ёзишни унутибман. Ишларимиз чатоқ. Биз синибмиз, Ланьини сотиш ҳақида гап бораяпти, мустамлакага кўчиш хавфи бор, ҳозир юрагимга қил ҳам сиғмайди. Шунини биламанки, сиз билан иккимиз сира ҳам ажралмаймиз – сиз шунга онт ичгансиз, мен сизга ишонаман. Раймон, сиз ҳам жасоратимга ишонинг! Ҳеч нарса мени кўркита олмайди, тўхтата олмайди ҳам. Такдир сиз билан менинг ёнма-ён туришимизни буюраяпти ва фақат ўлим бизни ажратиши мумкин”.

– Аёлларча баландпарвозлик, – деди Раймон хатни ғижимлай туриб, – ҳаёлий режалар, хавфли табассумлар бемаъни оқибатларга етаклайди. Булар худди нордон емак беморнинг иштаҳасини очгандек гап. Мен мақсадимга эришдим, у яна кўлимга кўнди. Унинг менга қилаётган дағдағаси-чи? Ҳали бу ҳақда ўйлаб кўрамиз!.. Уларнинг бари бир гўр, алдоқчи ожизалар, ҳеч иложсиз нарсаларга ташналар, ўзларини саховатпеша ҳисоблаб, ошқораликни талаб қиладилар! Бўса ва эркалашларни писанд қилмайдиган аёл ҳам шунақа хат ёзадими?

Раймон эртаси куниёқ Ланьига етиб келди. Ўшанда Ральф йўқ эди. Полковник уни кучоқ очиб кутиб олди ва у билан очикчасига гаплашди. Эркинроқ хангомалашиш учун уни чорбоққа бошлади. У ерга бориб батамом синганини, эртага фабриканинг сотилиши ҳақида эълон қилинишини билдирди. Раймон ёрдам бермоқчи бўлди, лекин полковник рад этди.

– Йўқ, азиз дўстим, шундоқ ҳам Ральфнинг олдида хижолатдаман, у менинг мулкимга сармоя киритган. У билан ҳисоб-китоб қилишни ҳар доим ўйлаб юраман. Ер мулкимни сотсам, барча қарзларимдан қутуларканман. Ростини айтсам, менга ҳеч вақо қолмас экан, аммо менда ирода ва жасорат, ишбилармонлик бор. Келажак кўлимда. Шу пайтгача бироз мулк орттира олдимми, демак, яна бир бора уриниб кўрсам, зарар қилмайди. Бурбон оролида хотинимнинг чоғроқ уйи бор, ўша ерга бориб, барини қайтадан бошлайман. Бир неча йилдан сўнг, камида ўн йил ўтиб, яна кўришармиз.

Раймон полковникка қўл узатди ва жаноб Дельмарнинг келажакка умиди, ўн йилни худди бир йилдай тасаввур қилишини ўйлаб ичида кулиб кўйди, бошини қашлаётган полковникка қараб, унинг соғлиғи путурдан кетганини, ҳеч ким бу дунёга устун бўла олмаслигини ҳам кўнглидан ўтказди. Шундай бўлса-да, Раймон унинг руҳини кўтариб, далда берган бўлди.

– Муваффақиятсизлик кўнглингизни чўктирмаганидан хурсандман, бу сизнинг жасоратли ва мард инсон эканингиздан далолат беради. Дельмар хоним ҳам сизга ўхшаб мард аёлми? Сиз Францияни тарк этар бўлсангиз, у рози бўлармикан, нима деб ўйлайсиз?

– Қаршилиқ қилмайди, деган умиддаман, – деб жавоб берди полковник, – аёллар маслаҳат бериш учун эмас, шукур қилиш учун яратилганлар. Ҳозирча Индианага режаларимни билдирганимча йўқ. Кадрдон дўстим, у сиздан бошқа кимга ҳам дардини ёрарди. Олдиндан сезиб турибман, кўз ёшлар, дийдиёлар бошланади. Барча аёллар бир гўр! Нима бўлганда ҳам

сиз жонимга оро кирарсиз, азизим Раймон? Хотинимга насиҳат қилсангиз, у сизга ишонади. Уни бир бало қилиб кўндилинг, ишқилиб кўз ёши тўкиб ўтирмаса бўлгани!

Раймон эртагаёқ келиб, Дельмар жанобларига берган ваъдасининг устидан чиқишини айтди.

– Чин дўстнинг ишини қилаяпсиз, – деди полковник. – Мен Ральфни фермага олиб кетаман, Индиана билан бемалол гаплашиб олинг.

– Бу ёғини менга қўйиб беринг, – деди Раймон йўлга отланаркан.

19-боб

Дельмар жанобларининг режалари Раймоннинг кўнглидаги ўйларни тасдиқлагандек эди. Раймон учун бу севги ўз маъносини ва кадр-қимматини йўқотди, ҳисоб. Келажакда у фақат ортиқча ташвиш ва бесаранжомлик туғдириши мумкин, холос. Совиган севги саргузаштларидан не наф? Энди сўнгги дамларда у Дельмар хонимнинг ҳиссиётларини кўзгаши билан овунади. Ниятига етгач, аёлнинг таъна ва кўз ёшларига парво қилмай, ўз йўлидан кетади.

Шундай қилиб, эртаси куни у Ланьига қайтди. Бу бечора аёлни қойилмақом қилиб лақиллатишни кўнглига тугиб қўйди.

– Биласизми, Индиана, эрингиз менга қандай хизматни юклади? – деди у эшикдан кириб келар экан. – Ўзига хос топшириқ! Сизни Бурбон оролига жўнашга кўндириш, мен эса бу ерда қолиб, қалбим ва ҳаётимни емиришим лозим бўлади. Нима деб ўйлайсиз, бегингиз адвокатнинг зўрини топибдими?

Дельмар хоним жиддий тортганини пайқаган Раймон унинг нима деишини кутди.

– Нега энди менга шуни айтиб ўтирибсиз? – деди Индиана дабдурустдан. – Эрининг айтганига ишониб, кетишга кўнади деб ўйлаяпсизми? Хотиржам бўлинг, қарорим қатъий. Икки кечадан бери ҳамма томондан обдон ўйлаб кўрдим, нима қилишни, нимага қарши курашишни, нимадан воз кечиш ва нимадан эҳтиёт бўлишни энди билиб олдим, бу қийин синовдан ўтишга тайёрман. Шундай оғир дамда менга суянчиқ ва маслакдош бўлишга тайёрмисиз?

Раймон унинг совуққонлигидан хушёр тортди. Аёлнинг телбанамо гапларига ишонган тақдирда ҳам, Индиана барибир уни энди севмайди. Раймон Дельмар хоним ҳозир айтган баландпарвоз сўзларини китобларда ўқиган деб ўзига-ўзи тасалли берди. Кейин хаёлпараст маъшуқасининг дидага мос оташин нутқлари билан уни чалғитди. Бу сахнанинг воқеаларини аввалдан кузатиб келаётган томошабинга маълумки, сахнада хиёнат ва вафо тўқнаш келаяпти. Ҳиссиётларини бўрттириб, шоироналикни дўндираётган Раймоннинг сўзлари сунъий жарангласа, Индиананинг айтганлари самимий эди. Индиана чин юракдан куйиб-пишиб гапирса, у тил учида куйларди. Бири айёрлик билан, иккинчиси юрак билан иш тутаётганди.

Раймон Индианага улар Ланьини тарк этмагунча эрининг режасига қаршилиқ қилмай туришни тайинлади. Чунки хизматкорларнинг шовшув кўтариши ёки Ральфнинг бу ишга аралашиб қолиши мумкинлигини назарда тутганди. Чиндан ҳам Ральф дўстларини оғир кунларда танҳо ташлаб қўя олмасди. У ўзининг Англиядан олиб турадиган фойдасини, Бельриведаги қасрини ёки мустамлака ерларидаги плантацияларини со-

тиб, пулини полковникка беришни таклиф қилганда, жаноб Дельмар рад этди. Унинг Ральфга муносабати совуқлашган, инглиздан қарздор бўлиб қолишни истамасди. Ральф Раймоннинг сўзамоллигини ишга солиб ҳам полковникни кўндира олмасди. Полковник айтган сўзида туриб олди, нима бўлса, пешонамга ёзилганини кўраман, фикрим катъий, деб унамади. Ральф Бельриведаги қасрни ижарага бериб, Дельмар ва унинг хотинини Бурбон оролига кузатиб қўйиш учун улар билан бирга Парижга кетди.

Ланьидаги ер-мулк ва фабрика сотилишга мўлжаллаб қўйилди. Дельмар хоним учун киш зерикарли ва ғамгин ўтаётганди. Раймон ҳам Парижга келганди, улар ҳар куни кўришиб туришарди. Раймон унга эътибор берар, эркалатар эди-ю, аммо аёлнинг ёнида бир соатдан ортиқ қола олмас эди. У тушликнинг охирида, полковник иш билан чиқиб кетганда келарди, сўнгра қандайдир зиёфатларга даф бўларди. Сизга маълум оқсуяклар давраси Раймоннинг жони-дили эди. Оломон, ғала-ғовур, борди-келдилар унинг учун ҳаводек зарур эди. Гурунларда очилиб-сочишиб, булбулигўё бўлиб кетарди. У дўстлари даврасида суюкли, ёқимтой бўлса, казо-казолар даврасида ёркин инсонга айланарди. Хуллас, қизгин ҳаёт нафаси уфуриб турган жамият Раймон учун бир ватан, кадрдон гўша эди.

Бундан ташқари Раймоннинг ўз тамойиллари бор эди. Полковник унга ишониб дўст бўлаяптими, уни интизомли ва садокатли инсон сифатида намуна қилиб кўрсатаяптими, хотини билан ўзи ўртасида воситачи қилаяптими, демак, бундай ишончни оқлаш керак, шунинг учун у эр-хотинни мурасага келтиришга ҳаракат қилар, жон куйдирарди. У яна улуғ фазилат эгаси, саховатли бўла бошлади, ҳамма нарсага фалсафий назар билан қарайдиган бўлди. Бу қачонгача давом этганини ўзингиз кўрасиз.

Индиана Раймондаги ўзгаришларни тушунмас, ўзини назарга илмаётганидан қаттиқ ранжиб, умидлари батамом пучга чиққанига фаҳми етмасди. Уни алдаш осон эди, бунга ўзи дарров йўл қўйиб берарди. Бутун ҳаёти унинг учун оғир ва мунгли кечаётганди. Эри тоқат қилиб бўлмайдиган даражага келиб қолганди. У одамларнинг кўзига ўзини мард, руҳи тетик, беғам қилиб кўрсатишга уринар, оилавий ҳаётда эса ёш болага айланиб қолганди, жиззаки, бачкана ва қаттиққўл. Эри аламини Индианадан олар, бунинг учун қисман аёлнинг ўзи ҳам айбдор эди.

Ральф ақлли одам эди, оилавий можароларга аралашмасди. Дельмар хоним дастлаб эрини ўзига қарши қайраётганликда ёки Раймонни уйларида қувишга ҳаракат қилаётганликда ундан шубҳаланиб юрди. Аммо хоним тез орада ўз шубҳаларининг асоссиз эканига ишонч ҳосил қилди. Полковник де Рамьер жанобларига нисбатан дўстона ва самимий муносабатда эди. Бу эса Ральф Индиана ва Раймон ўртасидаги муҳаббат ҳақида унга оғиз очмаганидан далолат берарди. Индиана холаваччасига ўзининг миннатдорчилигини билдирмоқчи бўлар, аммо у гап бошлаши биланок Ральф ўзини тушунмаганга олар ёки мавзуни бошқа ёққа бурарди. Бу Дельмар хоним учун қалтис масала бўлиб, Ральфга ортиқча савол беришга ботинолмасди. Баъзан унинг бепарво юриши Индианани камситаётгандек туюлар, гуноҳқор аёл ролига тушиб қолганидан хавфсираётган Индиана оғзига талқон солиб олган Ральф олдида иложсиз ўқиб қолаверарди. Оқибатда аёл холаваччасини худбин ҳисоблаб, унга яна совуқ муносабатда бўла бошлади. Пировардида, эрим ва виждоним олдида гуноҳқорманми, йўқми, Ральфга барибир, деган хулосага келди.

“Унинг аёлларга нафрати шунчаликки, назарида аёлларнинг ҳайвондан заррача фарқи йўқ, – деб ўйларди Дельмар хоним. – Улар ҳақида қайғуриш

хатто хаёлига ҳам келмайди. Юрагимдаги дарднинг Ральфга нима қизиғи бор? Пишириб берган овқатимни еса-ю, нозик бармоқларим ила чалиб берадиган куйларимни тинглаб маза қилса. Мен бирортасини севаяпманми, пинҳона ишқ оловида ўртанаяпманми, ўлаяпманми, қолаяпманми, бу ёғи билан иши йўқ”.

20-боб

Индиана Раймондан аввалгидек ёзғиришни бас қилди. Йигит ўзини оқлаётганда у шубҳа-гумонларининг ортишидан кўрқарди. Индиана Раймон ваъда қилган келажакдан умидини уза олмаётган эди. Жаноб Дельмар ва Ральфлар аёлнинг тоқатини тоқ қилиб юборди, бу иккала эркакнинг ситамидан яқин орада нажот йўқ ва улардан қутулиш учун хоним хатто ўзини сувга ташлашга ҳам тайёр эди. Бошқа томондан, агарда Раймон унинг бошига Нуннинг кунини солса, Индиана оқсочига ўхшаб ўз жонига қасд қилишдан бошқа чораси қолмасди. Бу мудҳиш ўйлар уни зимдан таъкиб қилар, юрагининг бир чети доимо хижил эди.

Шу билан бирга уларнинг жўнаш кунлари яқинлашиб келарди. Полковник хотинининг кетишга қаршилигини сезмаётганди. У кун бўйи ўз ишлари билан банд бўлар, қарзларининг баридан қутулиб оларди. Дельмар хоним унинг тайёргарлигини хотиржам кузатиб борар, ўзидан, ўз қароридан кўнгли тўқ, олдинда кутаётган ташвишларга тайёр эди. Авваламбор, Индиана аммаси Карвахал хонимнинг қўллаб-қувватлашига эътибор қаратиши лозим эди. Унинг кетиб қолишидан аммаси норози эди, чунки кекса маркиза канда қилмай бориб турадиган зиёфатларда Индиананинг ҳусн-жамолини кўз-кўз қилишини ёқтирарди. У полковникка хотинини Францияда қолдириб кетишни маслаҳат бераётганди. Унга кўра, Индианани узоқ, толиктирувчи денгиз сафари хавфига дучор этиш зolimликка кирармиш, шундоқ ҳам унинг соғлиғи энди-энди тиклана бошлади, ахир. Карвахал хоним полковник ёлғиз кетиб ўзига мулк йиғиши лозим деб ҳисобларди. Индиана эса аммаси ҳузурида қолса, уни ўз қаноти остига олиб, унга кўз-қулоқ бўлиб туради. Аввалига Дельмар жаноблари бу фикрни қари аёлнинг алжираши деб эътироз билдирди, бироқ кейин Карвахал хонимнинг таклифига чуқурроқ эътибор бериб, шу йўл билан Индиана унинг меросхўри бўлиб қолиши мумкинлигини тушуниб етди. Жаноб Дельмар пулни яхши кўрар, уни йиғиш учун умр бўйи тер тўкканди, шу билан бирга у мағрур инсон эди. Охир-оқибат у хотинимни ўзим билан бирга олиб кетаман, деб туриб олди. Маркиза ақли расо одам учун пул ҳаётда энг муҳим нарса бўлиб қолмаслиги керак, дея ўйлар ва жаноб Дельмарнинг бу қарорини яқиний қарор деб ҳисобламасди. У Индианани оёқ тираб туриб олишга кўндирди, сафардан воз кечса, уни қаноти остига олиб, хулқи билан ўзи шуғулланишга сўз берди. Фақат энг андишасиз ва маккор аёлгина Индиананинг қолишдан асл мақсади эрига хиёнат қилиш эканини била туриб, ундан ўз манфаати йўлида фойдаланиши мумкин. Индиананинг Раймонга кўнгил қўйганини эридан бошқа ҳамма биларди. Дельмар хоним буни сездирмасликка ҳаракат қилаётган бўлса-да, барибир таниш-билишларнинг миш-мишлари онда-сонда Карвахал хонимнинг қулоғига ҳам етиб бораётганди. Ичи қора, такаббур кампир буни эшитиб димоғи чоғ бўлди. Унга фақат шу керак эди. Раймоннинг севгиси ҳақидаги гап-сўзлар Индианани ҳамманинг оғзига тушишига ёрдам беради. Бир пайтлар, ёшлигида Карвахал хонимнинг ўзиям шон-шухрат йўлида ҳеч

нимадан тап тортмасди. Аммо кейинчалик аёллар хулқи тартибга солинди, саройда пок ном қадрлана бошланди. Шу боис Карвахал хоним обрўсини тўқувчи можаролардан нарироқ юрадиган бўлди.

Аммо маркиза учун “ор-номус” деган сўзлар жуда расмий жарангларди. У муҳаббат можароси ҳақида бирор миш-мишни эшитиб қолса, кани, охири нима билан тугаркан, дея сабр билан охиригача тинглар, эр-хотиннинг бир-бирига хиёнатини ҳеч ким билмаса, кечираверарди. Борди-ю, ишқий саргузаштлар бошланиб, бу ошиқ-маъшуклик эл оғзига тушса, завқи келиб, шодланарди. Индиана эҳтиросли маҳбуба, шу билан бирга босиқ, вазмин аёл эди. Бу ҳол Карвахал хонимда катта қизиқиш уйғотиб, у билан жиддий шуғулланишга бел боғлади. Индианага ўхшаган аёлдан мунофиқ жамиятнинг ҳар қандай нуфузли вакилини қўлга олишда, ҳар қандай нозик топширикни бажаришда фойдаланиш мумкин эди. Маркиза унинг соф қалби ва оташин эҳтиросини ўз манфаати йўлида қўллашни кўнглига тугиб қўйганди. Шўрлик Индианани тақдир аммасидан айириб, уқубатли йўлга бошламаганида, у Карвахал хонимнинг хавфли ҳомийлигидан кўп азият чекарди.

Индиананинг келгуси тақдири Раймонни қизиқтирмай қўйди. Бу каби узоқ севги уни толиқтириб, ҳафсаласи пир бўлди. Қолган кўнгил – чикқан жон; кўнгил совиғач, ҳар қандай қизиқиш ҳам сўнади-да. Аммо Индиана ҳамон ўзининг хаёлий осмонида сузар, ҳали ҳеч нимадан хабари йўқ эди.

Бир куни тонгда Раймон балдан қайтиб келиб, ўз хобгоҳида Дельмар хонимни кўриб қолди. Аёл бу ерга ярим тунда келган бўлиб, нақ беш соатдан бери унинг йўлига нигорон эди. Йилнинг энг совуқ кунлари эди. Индиана ўчиб қолган оташ ўчоқ олдида бошини ушлаганча, сабр билан ўтирарди. Раймоннинг келганини кўриб, бошини кўтарди, Раймон унинг рангпар юзида на ўкинч, на таънани ўқиди.

– Мен сизни кутаётгандим, – деди у мулойим оҳангда. – Сизни кўрмаганимга уч кун бўлди. Бу орада сизга айтишим лозим бўлган баъзи воқеалар рўй берди. Сизга уларни тезроқ етказиш учун кечадан бери шу ердман.

– Бепарволик қилибсизми, дейман! – деди Раймон эшикни шошилмасдан ёпар экан. – Хизматкорларим сизнинг бу ерда эканингизни билишар экан, улар бу ҳақда менга ҳозир хабар беришди.

– Яширинча келмоқчи эмасдим, – жавоб берди Индиана совуққонлик билан. – Ҳушёр бўлиш мени қизиқтирмай қўйган.

– Аслида “бепарволик” эмас, “тентаклик” дейишим керак эди!

– Мен эса “жасорат” деган бўлардим. Аҳамияти йўқ, бу ёғини эшитинг. Уч кундан сўнг Дельмар жаноблари Бордога отланаяпти. Ўша ёқдан мустамлакага жўнашга келишиб олдик. Менга хавф туғилса, ҳимоя қилишга ваъда берганингиз ёдингиздами? Кеча ўз қарорим ҳақида эримга айтганимда, у мени уйга қамаб кетди. Мен деразадан ошиб қочдим, қаранг, қўлларим қон, мени қидиришаётган бўлишса, ажаб эмас. Ҳозир Ральф Бельриведа, менинг қаердалигимни у билмайди. Дельмар жаноблари мени ўз ҳолимга қўймагунича, яшириниб турмоқчиман. Яшириниш ва бирга қочиш учун жой топиб қўйганмисиз? Сиз билан юзма-юз кўришмаганимизга анча бўлди. Билмадим, балки ниятингиз ўзгаргандир. Бир сафар ишончсиз севги бўлиши мумкин эмас, деб, сизга ноҳақлик қилганимга урғу бергандингиз, менинг ноҳақлигимни исбот қилишга урингандингиз. Ушанда сизга муносиб бўлмай қолишдан кўрқиб, барча ҳадикларимни итқитиб ташлолмадим. Севги талабларига жавоб берадиган чин аёллик вазифамни

бажаролмадим. Менга назар солмай кўйганингиздан зорланаётганим йўқ, фақат юзма-юз гаплашиб олишга имкон топмадик, менга бирон-бир изох беришдан бош тортганингиз, мен эса сизга ишониб қолавердим. Худонинг ўзи гувоҳ, жимжитлик ва кўркувдан юрагим хапқираяпти, бемаъни фикрларни миямдан қувиш билан овораман. Энди эсим кирди, ишончим учун мукофот олмоқчиман, ўзимни қурбон қилсам, қабул қиласизми?

Ҳал қилувчи дақиқалар ўтиб борарди. Раймон икки ўт орасида қолган, ўзи ташлаган тузоққа ўзи илинганди. Ниҳоят, у хушини йиғиб, ғазаб отига минди ва кош-кўзига қарамай, Дельмар хонимга ўшқира кетди:

– Аклдан озмадингизми? – деди у ўзини ўриндиққа ташлар экан. – Қандай севгини орзу қилиб юрибсиз? Аллақакёгдаги чўрилар учун ёзилган романлардаги севгиними? Жамият ахлоқини ўрганмаганмисиз?

У ҳаддан ошириб юборганини англади ва хаёлини бир жойга жамлаш учун тўхтади. Индианани ҳақорат қилиб кўйишдан кўрқиб, ўзини босишга ҳаракат қилди.

Бироқ Индиана хотиржам эди, охиригача қулоқ осишга шай турарди.

– Давом этинг, – деди у қўлларини кўкраги устида чалиштирганча, юраги муздай бўлиб. – Қулоғим сизда. Ҳали менга кўп насиҳат қилсангиз керак?

“Яна бир севги саҳнасини ўйнаш учун тер тўкишга тўғри келади”, ўйлади Раймон ва гапира кетди:

– Ҳеч қачон! Сира ҳам бундай инъомни қабул қилолмайман! Ўшанда мен бунга қодир эдим, сизга ишонгандим, чирангандим, тўғрироғи, ўзимни ўзим шарманда қилгандим. Зеро, фақат мунофиқ одамгина бундай ишга қўл уради, севган аёлини шармисор қилади. Сиз ўшанда ҳаётни енгил ўйлаб, бирга қочиш режасини тузгансиз, мен эса сизни йўқотиб кўйишдан кўрқиб, рад этолмаганман...

– Энди барчасини обдон ўйлаб кўргандирсиз? – деди Индиана қўлини тутмоқчи бўлган Раймонга рўйхушлик бермай..

– Индиана, – эътироз билдирди у, – наҳотки жасоратингиз билан мени ноҳақ ишга ундаётган бўлсангиз? Сизнинг соф муҳаббатингизга шу йўл билан содиқ қолишимни истаяпсизми? Менга жавоб беринг, инжиқ ва калтабин аёл, ҳаловатимни деб ўзингизни менга қурбон қилсангиз ва мен ҳамманинг кўз олдида сизни шармисор қилсам, шунда мени кучлироқ сева оласизми?

– Ўз фикрингизга ўзингиз қарши чиқаяпсиз, – деди Индиана, – сиз билан бўлиш, сизни бахтли қилиш ниятида эканман, атрофдагилар билан нима ишингиз бор? Ёки мендан кўра сизга уларнинг фикри афзалроқми?

– Оҳ, мен учун афзал эмас, Индиана...

– Унда мен учунми? Иккиланаётганингизни айтмасангиз ҳам сезиб турибман. Сиздаги барча масъулиятни ўз зиммамга олмоқчиман, ташаббусни қўлга олаяпман. Ўзингиз келиб мени эримдан тортиб олишингизни кутиб ўтирмадим, бу ерга келишдан аввал ҳатто сиз билан маслаҳатлашмаганмиз, энди барчаси ҳал бўлди, сиздан ўпка-гинам йўқ, номимга иснод келтириб бўлдим, Раймон. Кеча сизнинг йўқлигингизда, хобгоҳингизга келиб ўзимни шарманда қилганимга неча соат бўлганини санаб ўтказдим. Аслида айбсиз ва бегуноҳ бўлишимга қарамай оқсуяклар назарида энди ёмон йўлга кирган аёлман. Кеча одамлар орасида рисоладагидек яшаган бўлсам, бугун энди менга улар шубҳа билан қарайдилар. “Билмайин босдим тиконни, тортадурман жабрини”, дейдилар-ку...

“Тоқат қилиб бўлмайдиган айёрлик!” ўйлади Раймон ва шу заҳоти гўё унинг мол-мулкани рўйхатга олиш учун келган суд ижрочисини ишонтиришга урингандек, сўз бошлади:

– Жуда ошириб юбораяпсиз, йўк, дўстим, бу ишга ўйламасдан қўл урган бўлсангиз ҳам бутунлай топталганингиз йўк. Хизматкорларимни менга қўйиб беринг, ўзим уларнинг оғзини ёпаман...

– Аммо менинг хизматкорларимнинг оғзини ёпа олмайсиз. Улар ҳам ташвишга тушишган, ҳамма жойда мени қидиришяпти. Эрим-чи? Наҳотки, у менинг сиримни яширади, дея ўйласангиз? Балки унинг хузурига қайтишимни, гуноҳимни кечиринг, деб унинг оёқлари остига йиқилишимни маслаҳат берарсиз? Яна қайтадан кишанга олинишимни, ҳаётимни, ёшлигимни барбод қилишимни истарсиз? Наҳотки, ўзингиз севган аёлни бошқа бир киши ўз тасарруфига олганда ачинмайсиз? Наҳотки, ўз ихтиёри билан келиб кучоғингизга кирган, сиздан ажралгиси келмаган аёлни бир умр ўзингиз билан олиб қола олмайсиз? Наҳотки, эри уни олиб кетиб ўлдирса-ю, сиз ачинмасангиз, пинагингизни бузмасангиз?

Тўсатдан Раймоннинг миясига бир фикр келиб қолди. Бу аёлни еттинчи осмондан тушириш фурсати етиб келганди. Модомики, ўзини қурбон қилиш учун унинг олдига келган экан, Раймонга эса қурбон керак эмас экан, у Индиананинг бу бемаврид жафокашлигидан фойдаланиш йўлини ўйлаб топгандек бўлди. Раймон Дельмар жаноблари билан дўст, унинг хотинини яшириб ишончини йўқотолмайди. Шундай экан, у Индианадан кўнгилахушлик учун биров фойдаланади, вассалом. Йигит мақсадига етиш йўлида яна гап оҳангини ўзгартирди:

– Сиз ҳақсиз, Индиана, мени қайтадан мафтун этаяпсиз, сизга зиён етказмай дея ва олдинда турган тўсиқлардан кўрқиб, кўнглим совиган эди. Ҳаддан зиёд эҳтиёткорлигим учун мени кечиринг, ўша эҳтиёткорликда масъулият ва чин муҳаббат яширинганига ишонинг. Кўнгироқдай овозингизга жоним садқа, оташин сўзларингиз нақ жонимни олади. Кечиринг, мени кечиринг, ҳозир сиз меники бўлиб турганингизда, мен учун хузурбахш дақиқаларда, бошимда бошқа бир ўй чарх урапти. Таъқиб қилаётган хавф бартараф бўлгунча сабр қилинг. Менга муҳлат беринг, хавф бартараф бўлсин ва сўнгра инъомингизни оёқларингизга бош уриб қабул қилай. Бутун ҳаётимда кўрмаган сизнинг сийловингиздан лаззатланай. Қани, ўша аҳмоқ эрингиз сизни кучоғимдан тортиб олиб кетсин-чи? Менинг хазинам! Энди уники эмассиз, меникисиз, дўстимсиз, менинг маҳбубамсиз!..

Раймон бировларни ишонтириш учун эҳтиросга берилиб кетганида ҳар доим шу кўйга тушарди, ҳозир ҳам ўз сўзларидан ўзи илҳомланиб кетаётганди. Аҳвол тобора оғирлашиб, мавҳум ва тушунарсиз тус олаётганди. Мард валломатлар авлодидан бўлган Раймон қалтис дақиқаларни ёқтирар, кўчадан келаётган ҳар бир товуш хотинини қидириб, қасос учун рақибининг қонини тўккани келаётган жаноб Дельмарнинг овозидек туюларди. Бу алғов-далғов дақиқаларда севги мазасини тотиш Раймонга хос эди. Чорак соат давомида у Дельмар хонимга эҳтиросларини изҳор этди. Унинг олдида барча нотиклик маҳоратини ишга солди. Унинг нутқи ишонарли бўлиб, ролни астойдил ижро этаётган эди. Оташин ҳиссиётли бу одам ҳаёт безаги бўлмиш севги санъатини кунт билан эгаллаганди. Ролни азбаройи берилиб ўйнаётганидан, ҳатто ўзи ҳам хайратда қолаётганди. Аёл дегани ҳам шунчалик аҳмоқ бўладими? Бир эракнинг ёлғон севги изҳорига лакқа тушиб, ўзини бахтли ҳис этаяпти, қувончдан ва умиддан бахридили очилапти. Уни кечирингиз ва ўзини унга бахшида этишга тайёр бўлиб турипти.

Бироқ Раймоннинг ўзи шошма-шошарлик билан ҳаммасини барбод

килди. Индиана ўз оёғи билан келган экан, уни яна бир кеча-кундуз шу ҳолатда олиб ўтирганида, муродига етган бўларди. Лекин кун ёришиб бормоқда эди, куёшнинг чароғон нури хонани тўлдирди. Кўчадаги шовкин-сурон дақиқа сайин кучайиб борарди. Раймон соатига қараб, етти бўлганини билди.

“Бу машмашани тезроқ тугатиш лозим, – деди у ўзига-ўзи, – ҳадемай Дельмар ҳам келиб қолса керак. Ўшангача Индианани бир амаллаб уйига жўнатиб юбориш керак”.

У мулойимликни йиғиштириб, Индиананинг қучоғига тобора дадилроқ талпина бошлади. Лаблари эхтирос ва сабрсизликдан қақраб кетганди. Шиддат ва ўкинч билан Индианага ёпишганда жувон кўрқиб кетди. Аллақандай эзгу бир рух унинг қалбини қанотлари билан елпиб уйғотгандек бўлди. Индиана кўзини очиб, фахш ва ҳаёсизликка қарши курашиш учун ўзида куч топди.

– Мени қўйиб юборинг, ожизлигимдан сизга ён бермоқчи эмасман. Мен сизга севги ва миннатдорчилик ихтори сифатида ихтиёримни бермоқчи эдим. Токи бу ерда эканман, эхтиросларимни синашингизга ҳожат йўқ. Ҳали бизни олдинда бутун бир ҳаёт кутмоқда. Виждоним олдида пок бўлиб қолай, аввал олдиндаги тўсиқларни бартараф этай. Нима бўлганда ҳам ҳозир иккимиз қўшилишдан кўра ажралишга яқинмиз.

– Нималар деяпсиз ўзи? – ғазаб билан деди Раймон Индиананинг қаршилигидан эсанкираб.

Раймон қалт-қалт титраб, ўзини бутунлай йўқотиб қўйди ва жувонни зарб билан итариб юбориб, хонада у ёқдан-бу ёққа асабий юра бошлади. Оғир нафас олганидан кўкраги қисилар, боши ғувилларди. Графиндан бир стакан сув олиб охиригача сипқорғачгина у ҳовуридан тушиб, эхтиросларини жиловлай олди ва Индианага истехзоли боқиб, деди:

– Ҳой, хоним, кетар чоғингиз бўлди!

Бу сўзлар ниҳоят Индиананинг кўзини очди ва у Раймоннинг асл ба-шарасини кўрди.

– Рост айтасиз, – деди жувон ва эшик томон йўналди.

– Пальто ва бўйинбоғингизни олишни унутманг, – деди Раймон.

– Ҳа, тўғри, бу далилий ашёлар сизнинг сирингизни фош қилиб қўяди, – жавоб берди Индиана.

– Ҳалиям болага ўхшайсиз-а, – деди Раймон мулойим, силлиқ оҳангда, ғамхўрлик билан уни ўраб қўяркан. – Ўзингиз яхши биласиз, сизни се-ваман, сизга хизмат қилиш мен учун шараф. Шошмай турунг, извошни чақираман. Агар иложи бўлганда сизни уйингизгача кузатиб қўярдим. Аммо бу сиз учун ҳалокат дегани.

– Шундай деб ўйлайсизми? Ҳали нажотдан умид бор, демоқчимисиз? – деди Индиана қизиқсиниб.

– Албатта, азизам, – жавоб берди Раймон жувондан тезроқ қутулиш илинжида. – Сизнинг йўқлигингизни ҳеч ким пайқамаган. Йўқса, сизни қидириб ёки суриштириб бу ерга келишлари, мендан шубҳаланишлари мумкин эди. Аммангизникида ҳимоя топишингиз ҳам мумкин, менимча, бу энг тўғри йўл, аммангиз барчасини текислайди, уникида тунаганингизга ишонишади.

Унинг гаплари Индиананинг қулоғига кирмаётганди. Индиана ялтилла-ган том устидан кўтарилиб келаётган куёшнинг қизғиш, ёрқин нурларига ихтиёрсиз боқиб турарди.

Раймон унинг диққатини чалғитмоқчи бўлди. Индиана у томон бурилиб

қараганида Раймон уни таниёлмай қолди. Жувоннинг ёноклари мурданикидек оқариб кетган, қовжираган лаблари қимтилиб турарди.

Раймоннинг юраги орқага тортиб кетди. У Нуннинг ўлими ҳақида ўйлаб, Индианага ҳам бирор нима бўлса, иккинчи бор жинойтчи бўламанми, деб довдираб қолди. Ижодқорлиги бу ерда қўл келмаслигини, Индианани энди алдаёлмаслигини англади. Уни авайлабгина ўриндикқа ўтказди-да, эшикни ёпиб, онасининг хонасига чиқди.

21-боб

Де Рамьер хоним муҳожирлик пайтида оғир ҳаётга кўникиб кетганди, шу боис эрта туриш унга одат бўлиб қолган ва бу одатини ҳозир ҳам қанда қилмасди. Фрак кийган ўғли эрталабдан энтикиб, ранги бўзариб кирганида, у фарзанди яна қийин аҳволга тушиб қолганини тушунди. Бундай ҳолатлар Раймоннинг серғалва ҳаётида тез-тез содир бўлиб турарди. Шунда онаси унинг жонига оро кирарди. Раймоннинг муваффақиятлари ва омади онасига арзонга тушмас, аёлнинг соғлиғига таъсир қилиб, акс садо берарди. Ўғлининг феълени тушуниш қийин, бир қарасанг совук, сиркаси сув кўтармайди, бир қарасанг юмшоқ, хушмуомала, эс-хушли бир одам. Раймон онасини жонидан ортиқ кўрар, волидаси ҳам доим унга балогардон, ҳар ишда маслаҳатчи ва тиргак эди. Она ҳаммага ўғил муваффақиятларини кўз-кўз қилар, боласи дуч келган барча хавф-хатарларга қалқон бўлиб, ундан жонини ҳам аямасди, ҳамма ишни ўзи ўйлагандек бекаму кўст бажаришга ўргатарди. Ўзининг фавкулудда бағрикенглиги билан она фақат бир нарсага эришди – ўғли бағритош, худбин одам бўлиб етишди.

Шўрлик она Раймоннинг ташвишли юзига қараб, ўзининг ҳам ранги қув ўчди. Онанинг нигоҳида: “Сен учун тагин нима қилай, қаёққа чопай?” деган маънони уқиш мумкин эди.

– Ойижон, – деди Раймон де Рамьер хонимнинг қуруқшаган қўлларидан тутиб, – мен ёмон аҳволга тушиб қолдим, сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Жонимга оро киринг. Дельмар хонимни севишимни биласиз...

– Йўқ, бундан хабарим йўқ, – деди Рамьер хоним таънали оҳангда.

– Билмасликка олманг ўзингизни, онажон, – деди ўғил титраб-қақшаб, – сиз буни билгансиз, фақат менга биринчи бўлиб айтишга тортингансиз. Ўша аёл мени қийин аҳволга солиб қўйди, бошим қотиб қолди.

– Нима бўлди? Гапир, – деди де Рамьер хоним оналик меҳри жўшиб.

– Очиғини айтсам, бунда менинг айбим йўқ. Бир неча ойдан бери Индиананинг боши қотган, унга тўғри йўлни кўрсатиб, тинчлантиришга уриндим. Бироқ ҳаракатларим наф бермади. Қайтанга жазаваси кўзиб, хавф-хатарга, саргузаштга майли ортиб кетди. Индиана ҳозир шу ерда, бизникида, хобгоҳимда, у менинг таклифимсиз келган, уни уйдан қандай чиқариб юборишни билмай бошим қотган.

– Бечорагина болам! – деди де Рамьер хоним, шошилиб кийинар экан. – Уни тортинчок, камсуқум жувон, деб юрардим. Ҳозироқ олдига бориб, Дельмар хоним билан гаплашаман. Сен шунга келгансан, тўғримми?

– Ҳа, ҳа! – деди Раймон онасининг меҳрибончилигидан ҳаяжонланиб. – Уни эс-хушини йиғиб олишга кўндирун. Албатта, у меҳрибон одамларнинг гапига киради. Балки насиҳатларингиз қор қилар, ўзини қўлга олар. Шўрлик жувон қаттиқ изтиробда!..

Раймон ўзини ўриндикқа ташлаб, кўзлари ёшланди. Қаллаи сахардан рўй берган нохушликлар уни гангитиб қўйганди. Онаси у билан бирга

ўтириб йиғлади, унга тинчлантирувчи томчи дори берди-да, ўғлини ёлғиз қолдириб чиқиб кетди.

Де Рамьер хоним Индиананинг олдига кирганида, жувон уни хотиржам ва ҳурмат билан қарши олди. Унинг кўзларида ёш кўринмасди. Бундай дадилликни кутмаган де Рамьер хоним ўғлининг хобгоҳига бемаврид киргандек тараддуланиб қолди.

Ниҳоят, унга меҳр билан қўл узатганда, Индиана ўзини хонимнинг кучоғига отиб, хўнграб йиғлаб юборди. Иккала аёл бир-бирини кучоқлаб, узоқ кўз ёш тўкишди.

Де Рамьер хоним унга бир нима демоқчи эди, Индиана уни тўхтатиб қолди.

– Ҳеч нарсани гапирманг, хоним, – деди у кўз ёшини артиб, – сиз менинг ярамга малҳам бўладиган сўз топишингиз амри маҳол. Ҳамдардлингиз ва меҳрибончилигингиз оз бўлса ҳам дардимни енгиллаштираяпти. Энди кетаман. Мени ҳеч нарсага ундаманг, нима қилиш кераклигини ўзим яхши биламан.

– Мен сизни кетинг дейиш учун эмас, юпатгани келдим, – деди де Рамьер хоним.

– Бундай илтифот шарт эмас, – эътироз билдирди Индиана, уни ўпар экан. – Мени яхши кўрсангиз, бас, шу биров тафтимни олади, аммо менга ҳеч нарса деманг. Хайр! Худога ишонсангиз, мени дуо қилинг!

– Йўқ, сизни ёлғиз қўйиб юборолмайман, – жиддий оҳангда деди де Рамьер хоним. – Ўзим эрингизнинг олдига олиб бориб, сизни оқлайман ва ҳимоя қиламан.

– Оҳ, қандай меҳри дарё онасиз, – деди Индиана, уни кўксига босар экан. – Сиз Раймоннинг сиридан кеч хабар топдингиз. Бугун оқшом бу ҳақда бутун Париж гапиради. Бу машашага аралашсангиз сиз ҳам таънадан қуруқ қолмайсиз. Бу ғалвага ёлғиз ўзим балогардон бўлишимга рухсат беринг, узоқ азоб чекмайман.

– Бу билан нима демоқчисиз? Наҳотки, жиноятга қўл уриб, жонингизга қасд қилмоқчи бўлсангиз? Болагинам, сиз Худога ишонмайсизми?

– Ишонаман. Шунинг учун уч кундан сўнг Бурбон оролига жўнайман.

– Она ўрнида сизни кучоғимга олай, сизга дуолар ўқий, тасаддук! Худонинг ўзи сизни ёрлақасин...

– Ёлғиз умидим – Худодан, – деди Индиана осмонга тикилиб.

Де Рамьер хоним извошга одам юбормоқчи эди, аммо Индиана кўнмади. Уйга яширинча қайтаман деб туриб олди. Раймоннинг онаси унинг ғамдан эзилиб турганини кўриб, шунча ялинса ҳам бўлмади, жувон уйигача яёв кетмоқчи эди.

– Кўркманг, – жавоб берди Индиана. – Раймоннинг сўзлари менга куч бағишлади, шунинг ўзи кифоя.

Пальтога ўраниб, тўқима чимматни юзига тортиб, Индиана де Рамьер хоним кўрсатган хуфия йўлдан ўтди-да, уйдан чиқди. Кўчада бир-икки қадам босиши биланоқ оёқлари чалишиб кетаётганини сизди. Бироқ кўча шовқини, йўловчиларнинг бепарво юзлари, эрталабки совуқ ҳаво унга хотиржамлик ва мадор бағишлади. Аммо бу хотиржамлик – тажрибали денгизчилар хавотирланадиган бўрон олдигаги сокинликни эслатарди. У қирғоқ бўйи кўчасидаги олийгоҳдан Қонунчилик корпусигача бўлган йўлни босиб ўтди. Кўприкка етишдан олдин дарё ёқалаб шахдам, шу билан бирга мақсадсиз қадамлар билан одимлаб борарди.

У тўлғаниб оқаётган сув бўйига бориб қолганини сезмади ҳам.

Қирғоқдаги тошлар орасидаги музлар унинг оёқлари остида чирсиллаб синар, яшил тусли сув Индианани ўзи томон чорларди. Инсон энг кўрқинчли фикрлар тазйиқига ҳам кўникиши мумкин экан. Оғир дамларда Нуннинг ибрати Индианани аввалдан хотиржам қилаётганди. Ўзини нобуд қилиш қандайдир тотли туюлар, бу ишнинг оғир гуноҳ эканигина уни тўхтатиб қолмоқда эди. Бироқ у фикрларини бир жойга жамлаёлмас, на Худони, на Раймонни эслар, оёқлари гўё ўз-ўзидан дарёга қараб юраётгандек эди.

У оёғини сувга ботириб, унинг муздай совуғидан кўзини очди-да, ойпарастларга ўхшаб атрофга разм солиб, қаердалигини тусмоллай бошлади. Индиананинг ортида Париж турар, оёқлари остида Сена оқарди. Дарёнинг ялтироқ сатҳида оппоқ бинолар ва намчил осмон акс этарди. Сувнинг тўхтовсиз оқими, қирғоқнинг ҳаракатсиз ҳолати унинг тасаввурини аралаш-қуралаш қилиб юборганди, гўё сув тўхтаб тургандек, қирғоқ эса оёқлари остида оқиб кетаётганга ўхшарди. Индиананинг боши айланди, деворга суянди, кейин қаттиқ ер хаёл қилиб, секин сув томон интилди. Шу пайт аллақандай итнинг ҳуриши унинг диққатини тортди. Ит югуриб келиб, жувоннинг атрофида парвона бўла бошлади ва Индиана тўхтаб қолди. Шундан кейин қандайдир эркак киши унинг қўлидан тутиб, қирғоқ бўйида чайқалиб турган қайиққа ўтказди. Индиана эркакнинг юзига қараб, уни танимади. Ҳалиги киши уни қуруқ ерга олиб чиқиб, оёққа турғазди, исисин деб, ёмғирпўшига ўради, сўнг исмини айтди. Бироқ бирор нарсани англашга Индиананинг мажоли етмас, жувон икки кундан бери туз тотмаганди.

Индиана бироз вақт ўтиб, илиқлик элтиб, рўпарасида тиз чўккан Ральфни таниди. У жувоннинг қачондир ҳушига келишини кутиб, илтижоли бокқанча, унинг қўлларини кафтига олиб турарди.

– Нунни учратдингизми? – деб сўради Индиана ҳали ҳам ўзига келмай. Кейин яна сўради:

– Мен Нунни шу йўлдан ўтиб кетаётганида кўриб қолдим. – Дарёни қўли билан кўрсатиб давом этди. – Унинг ортидан бормоқчи эдим, етолмадим, чопишга мадорим қолмаганди. Худди ваҳимали тушга ўхшайди.

Ральф Индианага ич-ичидан ачиниб қараб турар, унинг ҳам боши айланиб, фикрлари чалқашарди.

– Бу ердан кетайлик, – деди у.

– Кетайлик, – рози бўлди Индиана ҳам.

– Аввал оёқларимни топайлик, улар ҳув анави тошлар орасида қолиб кетди.

Ральф унинг оёқларининг жикқа ҳўл бўлиб, қизариб кетганини кўрди. У Индианани опичлаб, яқинроқдаги уйлардан бирига олиб кирди. Меҳрибон уй бекаси то Индиана ўзига келгунича ғамхўрлик қилди. Бу пайтда Ральф Дельмар жанобларига Индиананинг топилгани ҳақида шошилиш хабар юборди. Аммо у жўнатган чопар полковникни уйда учратмади. Дарғазаб полковник аллақачон қидирувни бошлаб юборганди. Мулоҳазали Ральф эса хатто де Рамьер жаноблариникига ҳам кириб чиқишга улгурди. Уйқуси бузилган Раймон уни кинояли гаплар билан совуқ кутиб олгач, Ральф Нуннинг ўлими ҳақида эслаб, қирғоқ бўйлаб чопиб кетганди. Хизматкорлар ҳам Индианани қирғоқдан қидиришаётганди, аммо улар нариги қирғоқда эдилар. Офелия дарҳол бекасининг изини топиб, Ральфни у кетган томонга бошлади.

Аста-секин Индиана бўлиб ўтган воқеаларни хотирлай бошлади. Лекин дарё бўйида тентираганларини хотирасида тиклашга бекорга овора

бўлар, холаваччасига бир соат олдин нималар деб алахсираганини айтиб бера олмасди. Аммо Ральф ҳам сўрамас, Дельмар хонимнинг қай аҳволга тушганига ақли етиб турарди. У Индиананинг қўлидан ушлаб, тантанали оҳангда деди:

– Холаваччажон, менга бир нарсани ваъда берсангиз, ўртамиздаги дўстлик учун шунинг ўзи кифоя. Сиздан бошқа ҳеч нима талаб қилмайман.

– Айтинг, – деди аёл, – сизни рози қилишдан бошқа ниятим қолмади.

– Онт ичинг, – давом этди Ральф, – ҳеч қачон мени огоҳлантирмасдан жонингизга қасд қилмасликка онт ичинг. Ўз томонимдан мен ҳам суиқасддан ўзга чора йўқ, деб топсам, сизга сира тўсқинлик қилмайман, деб қасам ичаман. Олдиндан мени огоҳлантирсангиз, бас. Аслида ўлимга лоқайд қарашимни биласиз-ку, ўзим ҳам бир неча марта ҳаётимга нукта қўймоқчи бўлиб, кейин фикримдан қайтганман...

– Нега менга ўз жонига қасд қилиш ҳақида гапираяпсиз? – сўради Индиана. – Мен ўзимни ўлдирмоқчи эмасман. Мен буни гуноҳ деб биламан...

– Боя қўлингиздан тутиб қолдим, мана бу вафодор ит, – Ральф Офелияни силаб қўйди, – қўйлагингиздан тортиб қолди. Акс ҳолда сиз Худони ҳам, бу дунёдаги ҳамма нарсани, ҳатто холаваччангиз Ральфни ҳам унутиб...

Индиананинг кўзларида ёш қалкиди ва у сэр Ральфнинг қўлларини сиқди.

– Нега мени тўхтатиб қолдингиз? – сўради у маъюс тортиб, – ҳозир самода юрган бўлардим. Ахир мен гуноҳ иш қилганим йўқ – сувга кадам босаётганимда ҳушим жойида эмасди.

– Буни биламан. Аммо ўзини ўзи ўлдириши учун одам аввал обдон ўйлаб кўриши лозим. Мавриди билан бу ҳақда бафуржа гаплашамиз.

Индиана титраб кетди: улар минган извош уйлари олдида тўхтагани. Энди у эри билан учрашиши лозим. Индиана пиллапоядан кўтарила олмасди, Ральф уни опичлаб, хобгоҳига олиб кириб қўйди. Барча хизматкорлар йўқолган бекаларини қидиргани кетган, Лельевр эса нима қиларини билмай, эрталаб келиб тушган мурдаларни кўздан кечиргани ўликхонага йўл олганди. Ральф ҳали батамом ўзига келмаган Дельмар хонимнинг ёнидан жилгани йўқ. Қўнғироқ чалинди – бу полковникнинг келганидан дарак эди. Индиананинг вужудини кўркув ва нафрат қамраб олди. У холаваччасининг қўлларидан маҳкам ушлади.

– Ральф, қулоқ солинг, – деди Индиана, – мени яхши кўрсангиз, бу одамни олдимга киритманг, ҳозир унинг турқини кўрадиган аҳволда эмасман. У келиб менга ачинмасин, унинг захрини кўтаролмайман. Эшикни очманг ёки Индианани тополмадим деб қўя қолинг.

Ральфнинг қўлларидан ҳали ҳам тутиб турган Индиананинг лаблари пирпираб учарди. Жаноб Дельмар қўнғироқни шунақанги зарб билан чалардики, ҳар дақиқада қўнғироқ узилиб тушгудек эди. Безовталикдан Индиана ҳушини йўкотаёзганди.

– Унинг ғазоби билан ишингиз бўлмасин. У ҳам ташвишда ва ўзи билан ўзи овора, – деди ниҳоят Ральф. – Доим мени кўрарга кўзи йўқ деб ўйлайсиз... эрталаб унинг қанчалик қайғуга ботганини билганингизда эди.

Индиана истамайгина қўлларини бўшатди. Ральф бориб эшикни очди.

– У шу ердами? – қичқирди полковник кириб келаркан. – Бу қандай бедодлик! Уни қидириб, бутун шаҳарни кезиб чиқдим. Шу маҳалда уни жўнатиб юборганинг отасига раҳмат! Хотинимга эса лаънатлар бўлсин! Уни кўргим йўқ, ўлдириб қўйишим ҳеч гапмас.

– Индиана гапларингизни эшитаяпти, – Ральф жаноб Дельмарга шивир-

лаб гапирди. – Унга ҳозир тинчлик керак. Ўзингизни қўлга олинг, жаноб.
– Ҳаммасининг падарига лаънат! – ўшқирди полковник. – Ҳеч қачон унинг учун бугунгидек ташвиш тортмаганман! Асабларим таранг тортилиб кетди! Иккимиздан қай биримиз хўрландик, ким кўп толиқди, қайсимиз касал – уми ё менми? Уни қаердан топдингиз, нима қилиб юрган экан? Уни деб мияси айниган Карвахал кампир билан жанжаллашиб қолдим. У илмоқли гаплар билан жиянининг айбини менга ағдараяпти. Лаънати, жуда овора қилди!

Жаноб Дельмар йўғон ва бўғиқ овозда вайсаганча, стулга келиб ўтирди ва ҳаво совуқлигига қарамай, терлаган пешонасини артди. Сўкиниб бўлгач, у минглаб саволлар ёғдирди, аммо биттасига ҳам жавоб ололмади, бечора Ральф ёлғон гапиришни билмасди. Полковникни нима деб юпатса экан? У бошини эгиб, гўё эр-хотиннинг машмашаси унга тааллуқли эмасдек мум тишлаб ўтирарди. Аслида ҳар иккисидан кўпроқ азоб чеккан унинг ўзи эди.

Дельмар хоним эрининг койишларини эшитиб, ҳар ҳолда ўзи ўйлаганидек дармонсизланмаётганини сизди. Индиана кўз ёшларини артиб, охирги кучини тўплаб турди. Эри қатъиятли ва ғазабнок кўринишда унинг ёнига келди, аммо хотинининг ундан-да қатъиятлироқ эканини кўриб, шаштидан тушди. Назарида Индиана ўзидан кўра бақувватроқ туюлиб кетди. Полковникнинг гап оҳанги ҳам, юз ифодаси ҳам ўзгарди. Аввалига зуғумини баттар кучайтириб кўрмоқчи ҳам бўлди, аммо бунинг иложи йўқлигини тушунди.

– Марҳамат қилиб айтсангиз, хоним, эргалабдан бери қаерларда юрибсиз? Балки кечадан бери дейишим керакдир? – сўради у бир хотинига, бир ерга қараб.

Эрининг “балки” деган сўзидан Индиана ўзининг йўқлигини аввалроқ пайқашмаганини англади ва дадиллашди.

– Йўқ, жаноб, – жавоб берди у. – Буни сизга маълум қилиш ниятим йўқ. Дельмар ҳайрат ва ғазабдан кўкариб кетди.

– Мендан яширмоқчимисиз? – деди у овози хиёл титраб.

– Йўқ, асло, – ўша оҳангда жавоб берди Индиана. – Аммо ўз тамойилимдан келиб чиқиб, бу саволингизга жавоб бера олмайман. Менга бундай саволлар беришга ҳаққингиз йўқ.

– Ҳаққим йўқми?! Жин урсин! Ким бу ерда хўжайин – сизми, менми? Юбка кийган хотин соқолли эрига бўйсунуши керак-ку, ахир! Мени майна қилмоқчимисиз? Қўлингиздан келмайди!

– Чўрилигимни биламан, сиз эса хўжайинимсиз. Қонун бўйича сиз менинг эримсиз. Оёқ-қўлимга кишан уринг, ихтиёр сизда, хоҳлаган кўйингизга солинг. Мамлакат қонунларидан келиб чиқиб, ўз ҳуқуқингиздан фойдаланинг. Лекин эркимга қўл теккизишга ҳаққингиз йўқ, жаноб. Қалбим фақат Худонинг иродасига бўйсунди. Юрагимни зиндонга тика олмайсиз, занжирбанд қила олмайсиз. Бу бўшлиқни чангаллаш ёки ҳавони тирнашга уринишдек беҳуда иш.

– Оғзингизни ёпинг, аҳмоқ, бефаҳм аёл! Романларда ўқиган сафсаталарингиз ҳамманинг жонига теккан.

– Оғзимга уришингиз мумкин, лекин фикрлашимга тўсиқ қўя олмайсиз.

– Ғирт аҳмоқ экансиз-ку! Гапларингиз билан ўзингизга ўзингиз жабр қиласиз. “Кучли” иродангизни бир лаҳзада синдириш қўлимдан келади.

– Билганингизни қилинг, лекин кейин афсусланиб ўтирманг. Эркаклик гурурингиз билан мени таслим қилолмайсиз.

– Шунга аминмисиз? – деди полковник Индиананинг қўлларини қаттиқ сиқиб.

– Аминман, – жувоннинг юзидаги ифода ўзгармади.

Ральф олдинга икки қадам қўйди ва поковникнинг метиндек қўлларидан тутиб:

– Бу аёлнинг бир тола сочи тўкилишига ҳам йўл қўймайман, – деди.

Жаноб Дельмар унга бир мушт туширмоқчи бўлди-ю, оқибатини ўйлаб шайтонга ҳай берди, чунки у қилган ишидан пушаймон бўлиб юришни ёмон кўрарди. Шу боис ўзини тутди ва Ральфни нари итариб, деди:

– Бировларнинг ишига аралашаверманг.

Яна қайтиб хотинига юзланди.

– Шундай қилиб, хоним, – давом этди у қўлларини кўкрагига чалиштириб, бу билан уни уриб юборишдан ўзини тийиб, – менинг ихтиёримга бўйсунмайсизми? Бурбон оролига боришдан бош тортасизми? Мендан ажралмоқчимисиз? Майли, мен ҳам бунга розиман, жин урсин!..

– Энди ажралишни истамайман, – жавоб берди Индиана. – Кеча шуни истаган эдим, аммо бугун бошқача қарорга келдим. Мени уйга қамаб, зулмга йўл қўйдингиз. Деразадан сакраб, зулмингиз бир пул эканини исботламоқчи бўлдим. Аёл зотининг эркини бўғишнинг оқибати қанақа бўлишини бир кўриб қўйинг энди. Камоғингиздан чиқиб, сайр қилар эканман, ҳаммасини ўйлаб кўргач, бурч ва виждон амрига кулоқ тутиб, яна ҳузурингизга қайтишга жазм этдим. Ўз ихтиёрим билан қайтар эканман, холаваччам ҳамроҳ бўлиб келди, у мени бу ерга зўрлаб олиб келгани йўқ. Агар йўқ деганимда, у мени мажбур эта олмасди – буни тушунарсиз деб умид қиламан. Демак, жаноб, вақтингизни йўқотманг, барибир мени ўзгартира олмайсиз. Ишончингиз комил бўлсин, куч ишлатиш бефойда. Жўнашга тайёргарлик кўраверинг. Сизга ёрдам бериб, ҳамроҳлик қилишга тайёрман. Бундан менинг ихтиёримга бўйсунибди, деб ўйламанг, ўзимнинг хоҳишим шу. Сиз менга хўжайинсиз, лекин ихтиёрим ўзимда.

– Эс-ҳушингиз бу даражада чалғиганидан афсусдаман, – деб елка қисди полковник.

У ўз хонасига қайтиб, ишларини тартибга солишга киришди. Индиананинг қароридан унинг кўнгли тўлди, энди ҳеч қандай тўсиқ қолмаганига ишонч ҳосил қилди. Ҳар ҳолда хотини берган сўзларини ҳавога совурмаслигини полковник яхши биларди.

(Охири келгуси сонда)

Сергей ИВАНОВ

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ
“ЛИСОН УТ-ТАЙР”
ДОСТОНИ**

*(Таржимоннинг асл нусхани
шарҳлаш тажрибаси)*

*Рус тилидан
Абдулла ШЕР таржимаси*

Ўтган асрнинг етмишинчи йиллари бошлари эди, “Гулистон” журналида ишлардим. Кунлардан бирида устозим Файбулла ака Саломов кўнғироқ қилиб: “Абдуллажон, сизга таржима учун иккита мақола юбораман, зудлик билан тайёрлаб беринг, “Таржима санъати”нинг навбатдаги китобиغا киритамиз”, – дедилар. Орадан бир-икки кун ўтиб, дорулфунунимиздаги таржима назарияси ва амалиёти кафедраси домласи, таниқли шоир, укахоним Тилак Жўра одатдагидек юзи тўла кулги билан хонамга кириб келиб, қўлимга ўша иккита мақолани тутқазди. Улардан бири машҳур туркшунос олим ва Навоий асарлари таржимони Сергей Ивановнинг мақоласи эди. Биринчи бўлиб ана шу мақолани таржима қилишга киришдим. У илмий истилоҳларининг кўплиги, мумтоз ўзбек шеърини назарияси билан йўғрилганлиги ва кўп ўринлари мумтоз ўзбек ҳамда рус шеърини бадиий воситаларининг қиёсий таҳлилига бағишланганлиги туфайли таржима учун “ноқулай”, таржимондан муайян билим ва катта меҳнатни талаб қиларди. Ниҳоят, сурункали давом этган таҳрирлар билан таржимани бир нав эпладим. Машинкада икки нусхада кўчириб, Тилакжонга етказдим. Лекин нима учундир у чоп этилмади, мен ҳам суриштирмадим. Ҳар замон-ҳар замон, тўрт-беш йил оралаб филофжилдарни кавлаштирганымда унинг ўзимда сақланиб қолган қўлёзмасига кўзим тушиб қоларди, лекин уни эълон қилиш ҳақида ўйламасдим, бунинг устига шўролар даврида ўзбекни, унинг адабиётини кўкка кўтарадиган мақолаларни матбуот хуш кўрмасди. Фақат яқинда, “Жаҳон адабиёти” журналига қайта жон кирганидан кейингина уни эълон қилиш фикри туғилди ва мен мақолани таҳририятга топширдим.

Энди мақоланинг ўзига келсак, уни шўро даврида яратилган ва ҳозир ҳам заррача аҳамиятини йўқотмаган ноёб ҳодисалардан бири дейиш мумкин. Гап шундаки, унда фақат “Лисон ут-тайр” таржимаси тажрибалари эмас, балки Навоий даҳоси яратган бошқа асарларни ва жаҳон маданиятига тенгсиз ҳисса бўлиб қўшилган эски ўзбек тилидаги шеърини рус тилига ўгириш масалалари илк марта ўртага ташланади. Сергей Иванов ўзбек адабиётига улғун бир ҳурмат билан қараган. Шу сабабдан унинг рус тилига ўзи таржима қилган Навоийнинг кўпдан-кўп лирик шеърлари, ўзи муҳаррирлик қилган даҳо шоиримиз насрий асарларига ёзган сўнгсўзи ҳам юксак маҳорат ва эҳтиром маҳсули сифатида эътиборга молик. “Лисон ут-тайр” таржимасига муҳаррирлик қилган ва унга сўнгсўз ёзган зукко адабиётшунос, ўзбек мумтоз адабиётининг билимдони Раҳмат Мажидий шундай дейди: “С.Н.Иванов – эски ўзбек тилини яхши

биладиган, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодини бутун теранлиги билан тушунадиган шоир ҳамда тилшунос олим. Достон таржимаси муваффақиятли чиққани шубҳасиз, таржимон Навоий асари моҳиятини, улуғ шоир шеърияти хуш бўйини китобхонга аниқ етказиб берган".¹ Дарҳақиқат Сергей Иванов ўз таржимаси орқали улуғ Навоий шеъриятининг хуш бўйини рус ўқувчисига етказиб бера олган.

Айни пайтда мақоланинг икки ўрнида андак янглиш фикрлар ҳам бор. Чунончи, Сергей Иванов Навоийни ўзбек адабий тилининг асосчиси деб атайтиди. Ваҳоланки, ўзбек адабий тилига буюк мутасаввиф шоиримиз Ҳожа Аҳмад Яссавий ва унинг шогирди Сулаймон Боқирғонийлар XII асрда асос солганлар. Улар ўз ҳикматларида мураккаб қадимги туркийдан чекиниб, жонли ўзбек тилига устуворлик берганлар. Кейинчалик бу тил муайян даражада интеллектуаллашиб, унинг таъсир доираси кенгайиб, бир неча аср мобайнида умумтуркий адабий тил вазифасини бажарди: Насимий, Ҳасанўғли, Фузулий каби буюк озарбайжон шоирлари, Байрамхон, Андалиб, Залилий сингари улуғ туркман шоирлари асосан шу тилда ижод этганлар. Навоий эса бу адабий тилни мислсиз даражада бойитган даҳодир. Иккинчи янглиш фикр бундай: "Навоий даврида, ҳатто ундан кейинги даврларда ҳам бадиий таржима тушунчаси мавжуд эмасди", – дейди С. Иванов. Аслида эса, XIV асрда буюк таржимон-шоиримиз Қутб Хоразмий Низомийнинг "Хусрав ва Ширин" достонини таржима қилар экан, унинг муқаддимасида таржиманинг асосий тамойили "кўнғил иши" эканини таъкидлаб, таржимонлик юмуши моҳиятини куйидагича таърифлайди:

*Қазонтэк қайнаб уш савдо пишурдум,
Низомий болидин ҳалво пишурдим.*

Бу "назарий" муқаддимадан кейин яна ўша XIV асрда Сайфи Саройи томонидан амалга оширилган Саъдий "Гулистон"и таржимаси муқаддимасида ҳам таржима хусусида сўз боради. Сал кейинроқ Ҳайдар Хоразмий Низомий "Хамса"сидан "Махзан ул-асрор" достонини ўзбекчага ўғирди. Хуллас, XIV асрдаёқ ўзбек адабиётида бир неча йирик бадиий асарлар таржима қилинган ва, шеърий йўлда бўлса-да, таржиманинг назарий томонларига эътибор қаратилган эди.

Умуман, бу нуқсонлар муайян маънода жузъий табиатга эга. Агар мустамлакачилик даврида ўзбек мумтоз адабиётига ноҳолис, шовинистик ёндашув ҳукмрон бўлганини ва бундай ёндашув давлат сиёсати даражасига кўтарилганини ҳисобга олсак, бу хатолар табиий бир ҳолдек туюлади. Муҳими, Сергей Иванов рус таржимашунослигида ўзбек адабиётига бағишланган жиддий тадқиқот, ҳар жиҳатдан эътиборга лойиқ илмий асар яратган. Унинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, ҳозирги пайтда шеърий таржимага осон иш деб, худди қосибнинг бир қолпидаги юмушига қарагандек муносабатда бўлаётган баъзи бир таржимонларимизга бу илмий тадқиқот қайсидир маънода ўғит бўлиши мумкин. Мақолани ўқиб, бунга ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз.

Таржимондан

Туркий тиллардан таржималар ҳақидаги назарий ва танқидий адабиёт бой эмас. Шунингдек, адабиётимизда совет таржимонлари томонидан ўзбек мумтоз адабиётининг даҳо намояндаси ва ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий (1401–1501) шеърий меросини рус тилида қайтадан яратиш таҳлилига бағишланган ишлар ҳам йўқ.

Навоийнинг шеърий мероси улкан: олти эпик достон (50 минг мисра атрофида) ҳамда ўзида 50 минг мисрадан ортиқроқ ҳажмдаги (ғазаллар, рубойлар ва бошқа мумтоз жанрлардаги) лирик шеърларни жамлаган девондан иборат. Навоий шеъриятини рус тилида яратиш тарихи ўттиз йиллик муддатни ўз ичига олади. Шу давр ичида бениҳоя бой улуғ шоир

¹ Алишер Навои. Сочинения в десяти томах. Т. VII. Издательство "Фан", Т., 1970. С 341.

меросининг ярмидан сал кўпроғи – олти достони ва лирикасидан кичик бир қисмгина таржима қилинган. Шу сабабли Навоийни рус тилида яратишдек мушкул ва мураккаб масала ҳал этилди, деб ҳисоблаш мумкин эмас: ҳали шоир лирикасининг катта қисми таржима қилинмаган, унинг шеъриятидаги лирик жанрларни рус тилида яратиш масалаларига ёндашиш тамойиллари ишлаб чиқилмаган, эпик асарлари таржималари борасидаги тажрибалар умумлаштирилмаган ҳамда ўрганилмаган, эпос таржимаси амалиёти ва услубларига доир кўпгина жиҳатлар танқидий ёндашишга, ҳаттоки қайта кўриб чиқишга муҳтож. Ушбу мақола Навоий шеърияти таржимони олдида кўндаланг бўладиган муаммоларнинг ижодий муҳокамасига муаллиф томонидан қўлдан келганча қўшиладиган ҳисса сифатида **ўйланган** ва “Лисон ут-тайр”¹ достони таржимаси устида ўзи олиб борган иш тажрибасини умумлаштиришга асосланган.

Навоий эпоси таржимаси устидаги ишнинг қийинчиликлари ниҳоятда ўзига хос ва шу сабабдан ҳам муаллиф изланишларидаги ўғитнамолик эҳтимоли унинг ўз тажрибасини китобхон ҳукмига ҳавола этиши билан “окланиши” мумкин. Зеро, Навоий шеърӣ асарларининг таржимони ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзига хос ва қутилмаган улкан шеърӣят дунёсига киради. У бу дунёни тасаввур қила билиши, матнни тушунмоғи ва унинг оҳангига қулоқ тутмоғи, Навоий шеърӣ услуби ҳамда тасвирий воситалари силсиласидаги бутун назокатни илғаб олмоғи, ундаги тимсоллар тузилиши, бадийий ўзига хосликни англамоғи, қофиялар табиатини ўрганмоғи ва шундан кейингина асл нусхага яқин бўлган маром (ритм) ва Навоий шеърӣятига рус китобхонини қадрдонлаштирадиган тасвирий воситалар эквивалентини топмоғи лозим.

Кўриб чиқилиши мумкин бўлган кўпдан-кўп муаммоларнинг ҳаммаси орасидан мен биттасини – **таржимоннинг матн шарҳчиси** сифатидаги ўрни масаласини алоҳида ажратиб олмоқчиман. Матнни шарҳлаш деган анъанавий тушунча филологик шарҳлаш деб аталадиган, яъни матннинг бадийий ўзига хосликларига алоқасиз ҳолда, айнан, унинг мазмунини берувчи таржима тушунчаси билан ўхшашдир. Шу боис асарнинг таржимасига матннинг бадийий шарҳи сифатида қараш мумкин: модомики, таржимон матнни тушуниши керак экан, унинг матн шарҳловчиси бўлмаслиги мумкин эмас, модомики, таржимон матнни қайта яратиши лозим экан, унинг матн бадийий тузилиши шарҳловчисига айланмаслиги ҳам мумкин эмас.

Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони ҳақида

“Лисон ут-тайр” достони 1499 йили – Навоий ҳаётининг сўнгги пайтларида яратилган (Навоий 1501 йил январь ойининг бошларида вафот этган). У фақат Навоий шеърӣ ижодининг сарҳисобигина бўлмай, балки айни пайтда шоир ҳаёт йўлининг бадийий умумлашмаси, кўпгина ҳасби ҳол ва лирик ўринларни ўзида мужассам қилган асардир. “Лисон ут-тайр”нинг сўнгги бобларида биз дoston ижодий нияти баёнини ва унинг яратилиш тарихини, шунингдек, ўз шеърӣ ижодига Навоий берган билвосита баҳони учратамиз. Демак, дoston Навоий ижодини бутунисича тушунишда ҳам муайян аҳамиятга эга.

“Лисон ут-тайр” достони “назира” жанрида, яъни бошқа муаллиф асарига тақлидий жавоб тарзида битилган. Бу жанр Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётларида кенг тарқалган. Маълумки, кўпдан-кўп “Хамса”лар – беш

¹ Алишер Навои. Сочинения в 10-та томах, Т. VIII. – Ташкент, “Фан”, 1970.

достондан ташкил топган, ўз ичида Лайли ва Мажнун, Хусрав (Фарход) ва Ширин сингари асарларни мужассам этган анъанавий туркумлар Низомий достонлари туркумига назиралардан иборатдир. Назира жанри муайян асарнинг ўз прототипига боғлиқлиги даражасининг турлича бўлишига йўл қўяди. Унда фабула деталларини ишлаш, сюжетни қўшимча ҳикоятлар билан бойитиш ва ўзгартириш, бадиий қиёфаларни ижодий янгилаш, янги сюжет ҳамда мотивлар киритиш борасида муаллиф мустақил бўлгани ҳолда, фақат сюжетнинг ташқи асоси ҳамда асар вазнигагина риоя қилиши мажбурийдир. Маълумки, ижоднинг бу турига таржима сифатида қараш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Навоий даврида, ҳатто ундан анча кейинги даврларда ҳам бадиий таржима тушунчаси мавжуд эмасди. Назираларнинг баъзи намуналари ўзининг дастлабки манбаидан шу қадар узоқлашиб кетар эдики, бунда муаллиф тобелиги борасида фақат, Оврўпада Дон Жуан ҳақидаги сюжетнинг Мольер, Байрон ва Пушкин томонидан ишланишидаги қиёсийлик маъносидагина гапириш мумкин.

“Лисон ут-тайр” достонини яратишда Навоийга назира объекти бўлиб буюк форс шоири Фаридиддин Атторнинг (XII аср) “Мантик ут-тайр” достони хизмат қилган. Навоий ўз достонининг умумий тузилишини яратиш жараёнида кенг қамровли мустақиллик билан иш қўрган. Профессор Е.Э.Бертельснинг ҳисоблаб чиқишича, достондаги 63 қўшимча ҳикоятнинг фақат 12 тасигина Аттор ҳикоятлари билан мос келади, қолган 51 ҳикоят эса Навоий ижодий ҳаёлотининг мустақил мевасидир¹.

“Лисон ут-тайр” достонида сюжет асосини ер юзидаги барча паррандаларнинг афсонавий ҳукмдори Симуруғни излаб йўлга тушган қушлар саргузаштлари ҳақидаги ҳикоя ташкил этади. Қушлар жуда кўп, турлитуман мусибат ва мушкулотларга учраб, атиги ўттизта қолганларидagina, аслида Симуруғнинг йўқлигини, уларнинг ўзлари Симуруғ эканликларини англайдилар: “си” форсча “ўттиз”, “мурғ” – “қуш” демакдир.

Навоий достонида тасаввуф ғоялари – исломдаги сўфийлик оқими бадиий шаклда ўз ифодасини топган. Симуруғ, бу – бутун коинотда ўзини намоён этувчи Яратган – Худо тимсолидир. Ерда ҳаёт кечириётган одамлар – Худонинг қўланкаси, унинг инъикоси. Худога ҳақиқий етишмоқ – унга бўлган муҳаббатда, ўз “мен”идан кечиш воситасида у билан мулоқотга киришишдадир. Бироқ достоннинг сўфийлик асоси атиги бир фон холос, Навоий унда, аниқроғи, достоннинг кўпгина қисмида икки хил – ҳам тариқатнинг муайян томонини таърифлаш билан боғлиқ, ҳам унга алоқаси йўқ оҳанг билан йўғрилган қизиқарли ҳикояни ривожлантириб боради. Барча тасаввуфий ҳикматлар жонли ва ёрқин қўшимча ҳикоятлар билан безалган.

Достон композицияси чуқур ўйланган. Худо, пайғамбар, чахорёр ҳамда мазкур сюжетни ўзидан аввал ишлаган салафи (Аттор)га бағишланган анъанавий киришдан сўнг қушлар йиғини, улар орасидаги “ҳокимлик ва тобелик” борасидаги ҳикоя бошланади. Бу йиғинда тождор Худхуд Симуруғга етишиш йўлида қушларни саёҳатга даъват этган йўлбошчи сифатида намоён бўлади. Дастлабки йўл қийинчиликлари тасвиридан сўнг, сафар мушкулотларидан чўчиган қушларнинг баҳоналари ва уларга Худхуднинг ҳикоятлар билан берган жавоблари акс этади. Бу қисмлар асарнинг тахминан учдан бир бўлагини ташкил этувчи композицион бошланишдир (икки минг мисрадан ортиқроқ). Композиция занжирининг

¹ Қаранг: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., Издательство восточной литературы, 1965. С. 417.

навбатдаги ҳалқаси олий муҳаббатнинг (Худоба муҳаббатнинг) моҳияти борасида қушлар саволига Худхуд берган киноявий жавоб – шайх Санъон ҳақидаги машҳур қолипловчи ҳикоядир (минг мисрадан зиёдрок). Шундан кейин достоннинг энг катта қисми (уч ярим минг мисра атрофида) бошланади. Унда қушлар навбатма-навбат ўз шубҳа ва қўркувларини билдирадilar, Худхуд эса уларга яна гапининг исботи учун мос тушадиган ҳикоятлар келтирган ҳолда жавоб беради. Достоннинг бу қисми етти водийни (Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақр ва Фано водийларини) – киши ўз “мен”ининг “боқий моҳият”га сингиб кетишига оид сўфийликнинг етти босқичи ҳақидаги мажозий ҳикоя билан тугалланади. Кейин сюжет кульминацияси – қушларнинг сафар сўнгида кўзгуда номаълум Симурғнинг кўзни қамаштирувчи қиёфасини эмас, балки ўз аксларини кўрганлари ҳақидаги ҳикоя келади. Достон хотимаси – лирик қисмда (етти юз мисра атрофида) Навоий ўзида болалигидан бошлаб аттор достонига назира ёзиш орзуси бўлганини, олтмиш ёшга қадам қўйганида эса ана шу ниятини қандай амалга оширганини ҳикоя қилади. Асар анъанавий “ибтидога қайтиш” – Оллоҳга ҳамд билан тугайди.

Сюжет ривожининг эпитет вазминлиги билан ажралиб кўзга ташланади, у доимий равишда қолипловчи ҳикоятлар билан “бўлиниб” туради, бироқ айна шу усул туфайли бадиий синтезнинг мўъжизасига эришилади: сюжетга бевосита алоқадор бўлмаган, кўпинча жанрий лавҳалардан иборат ҳикоятлар достоннинг алоҳида қисмларини бўлиб эмас, балки бирлаштириб туради ва унинг такрорланмас “контра пункти” ҳамда маромини яратади. Достоннинг бундай композицион ўзига хослиги таржима пайтида маълум вазн ва маром танлаш масаласига бевосита алоқадордир.

Матнни шарҳлаш қийинчиликлари ҳақида

Навоий асарларини асл нусхада ўқийдиган киши матнда мазмун борасида оқилона шарҳ талаб этадиган кўпгина “дақиқ” ўринларга дуч келади. Матнни ўқиш ва тушунишда ҳатто мазкур соҳада ихтисослашган ҳамда кўп асрлик қадимий матнларни ўқиш тажрибасига эга бўлган филолог ҳам қийналиши мумкин. Шеърининг матндаги маънони “чиқариш” кўпинча филологик тадқиқий табиатга эга бўлган катта иш билан боғлиқ. Достон матнидан¹ асл нусханинг баъзи ўринларини шарҳлашда таржимон учун маълум қарорга келиш зарурати туғилганини кўрсатадиган сон-саноксиз мисоллар мавжуд. Шулардан фақат бир нечасинигина келтираман.

Достонда араб алифбосидаги уч ундош билан белгиланган ва “соф” (“тоза”, “равшан”, “озодалик”, “шаффофлик”, “равшанлик”, “қувонч”) сўзига қарши қўйилган **д – р – д²** сўзи уч марта (уч хил байтда) учрайди. Ундошлар билан ёзилган **д – р – д** сўзи “дурд” (“қуюк”, “қуюклик”, “қуйқа”) тарзида ҳам ва “дард” (“изтироб”, “қайғу”) тарзида ҳам ўқилиши мумкин. Зикр этилган сўзларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилиши дастлаб қуйидаги парчада учрайди (асл нусха ва сўзма-сўз таржимани келтираман):

*Мундин айтибдур набийи раҳбар,
Ким улусқа ҳақ сари бўлса сафар,*

¹ Достон таржимаси Ш. Эшонхўжаев томонидан нашр этилган илмий-танқидий матн бўйича бажарилган: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (“Қуш тили”). – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1965.

² Араб алифбосида фақат ундошлар ва чўзиқ унлиларгина белгиланади (қисқа унлиларни араб ёзуви кўрсатмайди).

*Истасанг йўл касратига адду ҳад,
Халқ анфоси била тенг бил адад.*

*Ҳам бари д-р-д эмас, ҳам барча соф,
Биззатурадур улусқа ихтилоф.*

*Бу маҳалда гар гадодир, гар мулук,
Ҳар бир ўзга йўл била айлар сулук¹.*

*Об этом сказал пророк-предводитель:
Если людям доводится быть путниками к истине,*

*И ты хочешь знать число и предел обилию путей,
Знай, число это равно количеству человеческих душ.*

*Не всё – “д-р-д”, есть и “соф”,
Различия в людях – необходимость.*

*В этом месте и нищие и властители –
Каждый следует особой дорогой.*

Бу ўринда “д-р-д” сўзини қандай тушуниш керак – “дурд” тарзидами ёки “дард” тарзидами? Умумий мазмуни ва матндаги ўрнидан келиб чиқилса, бу парча – матннинг бир бўлагини хулосалайдиган панд, ўзидан аввалги бўлакнинг умумлашмаси. Агар бу байтни “ўзича”, яъни мазкур сўзни достоннинг бошқа ўринларидан ҳамда Навоий ва ўзга муаллифлар томонидан қўлланиш тарзининг умумий табиатидан ажратган тарзда олиб кўрилса, у ҳолда икки хил вариантнинг эҳтимоли бор:

1. *Не всё – гуца, бывает и прозрачное...*
2. *Не всё – страдание, бывает и радость...*

Мазкур матннинг бўлаги ҳикматли хулоса бўлиши учун униси ҳам, буниси ҳам тўғри келади, лекин таржимон уларнинг биттасини танлаши лозим. Ундаги кўп жиҳатлар бир қарашда иккинчи вариант фойдасига овоз бераётгандек кўринади. Биринчидан, ўн уч байтдан сўнг худди шундай “д-р-д” ва “соф” сўзларини (араб ёзувида) ўз ичига олган қуйидаги матн келади:

*Топтилар ҳар кимки чекмиш эрди ранж
Ўз сулуку ранжининг хурдида ганж.*

*Чун сулук ичра кўп эрди ихтилоф,
Кўпраги д-р-д эрди, лекин ози соф.*

*Все, кто претерпевал мучения, обретали
В возмещение мучений своего пути сокровища.*

¹ Кўчирма ҳозирги замон ўзбек алифбоси бўйича олинди. Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 11-т. – Тошкент, Ўздадабийнашр, 1966.

*Ведь на пути много было различий
И большинство из них – страдание (“дард”) и лишь
меньшая часть – радость (“соф”).*

Бу ерда вариантни саралаб олиш аниқ-равшанликни талаб қилади. “Дард” (“изтироб”) сўзига унинг “азоблар” (улар бошқа – “ранж” сўзи билан ифодаланган) ҳақида борадиган аввалги байтга боғлиқлиги туфайли афзаллик берилиши лозим. Иккинчидан, “Соқийнома”лардан биридаги “дард” ва “соф” сўзларининг жуда яққол қарама-қарши қўйилиши ҳам ана шундай шарҳлаш кераклигига ишонттиради:

*Будь то страдание (“дард”) или чистое (“соф”)
единение,
По любой причине я становлюсь немощным¹.*

Мавжуд рус ва Оврўпа луғатларида “д-р-д” ва “соф”га тўғридан-тўғри нисбат бериш мумкин бўлган сўзлар йўқ. Бироқ Е.Э.Бертельс томонидан эълон қилинган номаълум муаллифга тегишли тасаввуф истилохлари форсий луғати “Миръоти ушшоқ”да (“Ошиқлар кўзгуси”) бу сўзларнинг алоқадорлигига дастак мавжуд. Унда “дурд” сўзи (ўзгача ўқилиши мумкин эмаслигига таъкид бор) қўйидагича тушунтирилади:

“Ҳиссиётни тасвирлашнинг баъзи бир ҳолатлари ҳақида шундай дейилади”. Сўнг шу ҳолатга мисол тариқасида қўйидаги байт келади: “Мен қуйқани (“дурд”)ни нўш этувчилар билан шунчалик дўстлашиб кетдимки, лаззатнинг тоза (“соф”) майини ичимлик ҳисобламайман”². Май қуйқасини (“дурд”)ни тилга олиш Навоий ғазалларида ҳам учрайди³.

Шундай қилиб, бизни қизиқтираётган икки сўзни қўллаш мисолларига ва уларни шарҳлаш манбаларига мурожаат қилиш таржимонни “д-р-д” сўзи ўқилишининг эслатиб ўтилган икки эҳтимолига қайтаради! Хўш, нима қилиш керак? Қайси вариантни афзал кўрмоқ лозим? Биринчи ҳолатда “дурд” тарзида ўқиш мақсадга мувофиқ кўринади. Бундай тушунтириш, бизнинг назаримизда, жиддий асосга эга. Бу асос – форсийзабон ва туркигўй шоирлар шеърий усулларининг ўзига хослигида. Мазкур ҳолатда “ийҳом” (“икки маънолилик”, “ғалатликка киритувчи”) деб аталадиган шеърий усул назарда тутилмоқда. Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки, унда шоир ўз асарининг бир жойида маълум бирикмани ёки сўзларни зидлаб, бошқа бир ўринда, худди шундай ўқиладиган сўзларга бир қадар ўзгача маъно бергани ҳолда, матннинг мазмунан аввалги парчасига ўхшаш бўлагида ўқувчини “ту-тади”. Менинг назаримда келтирилган мисоллардаги биринчи ҳолатда “қуйқа” ва “шаффоф”, иккинчи ҳолатда эса – “изтироб” ва “қувонч” сўзларининг таққосланганини кўриш асослидир. Айни мана шу сўнгги парчада Навоий “ийҳом” усулини қўллайди: аввалги матн бўлагида юқоридаги сўзларни “қуйқа” ва “шаффоф” маъносида қабул қилишга тайёрланган китобхонга у қутилмаганда мазкур таққослашни ўзгача маъно бергани ҳолда тақдим этади.

“Д-р-д” ва “соф” сўзларини бириктириш яна бошқа бир байтда ҳам учрайди:

¹ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний, IV т. – Тошкент, 1960, 720-б.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. С. 148. (Таржима меники – С.И.)

³ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. III т. – Тошкент, 1960, 48-б.

*Сизда ҳам гар ишқдин бор эрса лоф,
Айш этинг гар келса ондин **д-р-ду** соф.*

*Если уж у вас так много балтовни о любви,
Радуйтесь, даже если от нее достанется **“д-р-д”** и **“соф”**.*

Бу байтдаги бизни қизиқтираётган бирикма мен томонимдан биргина “муки” сўзи билан таржима қилинганки, бу (учинчи!) вариант таржимоннинг ўзбошимчалиги эмас, балки матнни асосли шарҳлашга уринишидир. Асл нуханинг келтирилган байтида “**д-р-д**” ва “**соф**” сўзлари, уларни қўллаш борасида юқорида кўриб ўтилган икки мисолдан фаркли ўларок, бир-биридан ажратилмаган, аксинча, бирикма тарзида – улар орасига бириктирувчи боғловчи қўйилган ҳолда тақдим этилган. Бу хилдаги форс-тожик тилидан ўзлаштириб олинган ёки асл туркий тилдаги мураккаб сўзлар, бир-бирига зид тушунчаларни бириктириш воситаси орқали ташкил топган ҳолда, кўпинча бириктирилган сўзлар йиғиндиси билан белгиланадиган аҳамиятга эмас, балки қисмлардан фақат **биттасининггина** семантикасини умумлаштирувчи жамлама тарзидаги аҳамиятга эга. “Бор-йўқ” (туркий) ва “буду-нобуд” (форс-тожик) сингари мураккаб сўзларни “нимаики бор бўлса” маъносида таққослаб кўринг (хар икки ҳолда ҳам “бор” ва “йўқ” маъносидаги сўзлар бирикади).

Араб алифбосида ёзилган, ўқилиш эҳтимоли турлича бўлган кўпгина сўзлар таржимон учун анча-мунча қийинчилик туғдиради. Шу маънода ўзбек тилидаги (ҳозирги ўзбек имлосига асосланган) Навоий асарларининг 15 томлигида эълон қилинган “Лисон ут-тайр” достони матнининг транскрипциясида йўл қўйилган хатолар диққатни тортади:

“Кун” тарзида босилган, “кавн” бўлиши керак эди; “кимки қилса” тарзида босилган, “ким на қилса” бўлиши керак эди; “уқоб” тарзида босилган, “иқоб” бўлиши керак эди; “қавм” тарзида босилган “қум” бўлиши керак эди; “хар бири” тарзида босилган, “хар пари” бўлиши керак эди ва ҳ.к.

Ҳаттоки, ҳозирги ўзбек имлосига асосланган нашрлардаги тўғри транскрипцияда ҳам омоним сўзларни нотўғри ўқиш натижасида шунга ўхшаш хатоларга йўл қўйилиш эҳтимоли мавжуд. Чунончи, “сўз” сўзи қуйидаги маъноларни билдиради: 1) “слово”, “речь”; 2) “горение”. Шу сабабли 3347-байтдаги биринчи мисра икки хил ўқилиши мумкин: 1) После него никто не обрёл таких же слов, как я... 2) После него никто не обрёл такого горения, как я... (“Сўнгра ондин кимса топмай менча сўз...”). Таржимон барибир тагин ўзи танлаган вариантини асослаши керак!

Шунга ўхшаш ҳолатлар ва бошқа ғалатликларни ҳал этишда таржиманинг тайёр матни устида муҳаррир Р.М.Мажидий билан ҳамкорликда ишлашим менга катта ёрдам берди. Таржима маъносини аниқлаш борасида бизнинг ҳамкорликда олиб борган ишимизда турли вазиятлар вужудга келган эди: баъзи ҳолларда мен муҳаррир таклиф қилган нисбатан тўғри ўқиш вариантига сўзсиз кўнар, бошқа бир ҳолатда ўз вариантимда қаттиқ туриб олар эдим, учинчи ҳолатда эса дoston матнининг дақиқ парчаларини англаш имкониятларини биргалашиб излар эдик. Муҳаррир ёрдамининг қанчалик аҳамиятга эга эканини тавсифлаш учун баъзи рақамларни келтираман. Умумий сони 3598 байтдан иборат матндаги икки юздан ортиқроқ ҳолатда ўртамазда муайян мисрага сингдирилган маъно ҳақида баҳс кўзгалди. Мен етмишга яқин байтни Р.М.Мажидий мулоҳазаларига кўра ўзгартирдим. Саксондан ортиқроқ байтни, муҳарриримни ўзимнинг тўғри

ўқиганимга ишонтириб, аввалги ҳолида қолдирдим. Эллиқдан ортиқроқ байтнинг маъносини тушунишга эса иккимизнинг ҳамкорликдаги излашнишларимиз, баҳслар ва мулоҳазаларимиз туфайли эришдик.

Келтирилган далиллар, бизнингча, бизни асрлар ажратиб турган давр имлосининг тушунарли эмаслиги, бизнинг кунларда аллақачон ҳеч ким сўзлашмайдиган тилнинг қийинчиликлари, қадимий қўлёзмаларни кўчирган хаттотларнинг эътиборсизлиги ёки ўзлари нусха кўчираётган матнни тушунмасликлари натижасида (бундай ходисалар ҳам рўй берган) матнга кириб қолган ғалатликлар туфайли вужудга келган, дostonнинг ҳозирги замон китобхонига “қоронғи” бўлган ўринлари маъносини юзага чиқариш борасида таржимоннинг меҳнати нақадар заҳматли эканини кўрсатиши учун етарлидир. Бошқача қилиб айтганда, таржимон ҳали аслиятни ўз тилида бадий қайта яратишга киришмасидан аввал ундан матннинг “имзосиз” маъносини англаш учун зўр бериб меҳнат қилишини талаб этади. Мазкур иш бажарилганидан кейин беихтиёр киши хаёлига шундай фикр келади: аслиятдан эмас, балки сўзма-сўз таржимадан ўгиришда фақат маъно борасидагина йўл қўйиладиган хато қанчалик кўп бўлиши мумкин! Сўзма-сўз таржиманинг тузувчиси барча ҳолатларда ҳам аслият матнини етарли даражада омилкорлик билан шарҳлаб бера билиши ва ундан муаллиф томонидан шеърга солинган маънонинг айнан ўзини чиқариб олиши мумкин эканини фараз қилиш қийин.

Матннинг бадий тузилиши

Бироқ таржимонга асосий иш – асарни бадий қайта яратиш учун биргина матнни “имзосиз” тушунишнинг ўзигина, ишнинг бу босқичи нечоғли мураккаб ва масъулиятли бўлмасин, етарли эмас. Бунинг учун яна асар бадий тузилиши барча унсурларининг табиати ва вазифаларини англаб етмоқ зарур.

Шарқ шоирлари шеърлари интонациясини тушуниш билан боғлиқ масалалар фавқулудда муҳимдир. Бунда интонацияга унинг шеър оҳангига муносабати томонидан кириб бориш ҳам, интонациянинг ўз асарида сўзланаётган воқеага шоирнинг муайян ҳаяжонли муносабати сифатидаги ўзига хослиги ҳам бир хилда аҳамиятлидир. Интонацияни аниқлашнинг фақат биргина йўли бор, бу – “ўзи учун” аввалданок тушунарли бўлган, шарҳланган матннинг тил тузилишини, маромини, оҳангини зўр бериб ўрганиш ҳамда мазкур муаллиф шеърятининг руҳи ва у мансуб бўлган халқ шеърий ижодининг аънаналарини тушунишдир.

Кўпинча таржимон томонидан бутунлай ўзгача интонация берилган ғазаллар ва Шарқ шеърятининг бошқа аънавий жанрларидаги асарларни ўқишга тўғри келади. Уларда босиқ, фақат гоҳ-гоҳ жилва бериб қолувчи енгил муғомбирлик билан айтилган гап ўрнига муаллифда бутунлай учрамайдиган жўн шоирона “кўтаринкилик” ҳукм суради; ғуссанамо-хаёлий маъюслик ўрнига таржимада мазкур муаллиф ва асар учун кутилмаган ҳамда ножоиз фожейи зўриқиш каби ҳолатлар юзага келади; маъно таркиби бўйича мусиқий, аниқ маромга солинган мисра ўрнига ногаҳон интонацияси матндан ҳам, умуман, мазкур жанрга тааллуқли интонацияни тушунишдан ҳам келиб чиқмаган, балки гўё, Шарқ шеърятига хос оҳангдорлик ҳамда эҳтирослилик, деб ҳисобланган, аслида эса қандайдир ташқи, кўпчилиги ўйлаб топилган тасаввурдан ёки муайян сўзда қандай интонация “бўлиши керак”лиги ҳақидаги таржимоннинг хомхаёлидан

юзага келган сатр лоп этиб пайдо бўлади; ёрқин, эҳтимол, бироз соддарок шоироналик ўрнига қандайдир курук хабар рўёбга чиқади ёки аксинча, шоироналик бутунлай “ўзгача калит билан” бураб юборилади.

Борди-ю, таржимон, бир-бири билан кўшилиб, асар шеърини тўқимасини яратадиган энг кичик шеърини “ҳалқа” – байтдаги характерли ўзига хосликнинг охиригача чуқур кириб бормас экан, унга юқоридагидан камрок хавф таҳдид қилади, деб бўлмайди.

Байт табиати борасида таржимон учун ҳаммадан аввал унинг мураккаб уйғунлигини назарда тутмоқлик зарур. Ҳар бир байт, айниқса, ғазалларда ички маҳдудликка, “ўзида” тугалликка, маълум фикрий мустақилликка ва матндан ажралиб туришга интилади. Шу сабабли ҳам қадимдан ғазалнинг марварид-байтлар терилган ип билан тенглаштирилиши бежиз эмас. Бироқ шоирнинг омилкорлиги ва маҳорати марваридларни деярли кўзга кўринмайдиган ипга тера билиши билан белгиланади. Менинг наздимда алоҳида байтлар ўзаро боғланган ёки боғланмагани ҳақидаги адабиётшунослар баҳсларининг фақат бир хилдаги дефиницияларга ружу қўйилгандагина эҳтимоли бор. Улар ҳам боғланган, ҳам боғланмаган – ҳамма гап мана шунда! Бунинг устига, байтлардаги ўзаро боғлиқлик даражасининг турланиб туришини таъминлай билиш шоирлар ижодида энг муҳим бадиий усуллардан бири сифатида хизмат қилиб келган.

Буларни эгаллаш маҳорати **маснавий** жанрида яратилган эпик асарларда алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур жанрнинг ўзига хослиги – банднинг қурилишида, унда байтнинг иккала мисраси ўзаро қофияланади. Бу ўринда биз байт – иккилик диалектик иккиёқламалигининг намоён бўлишини кўрамыз: фақат байт доирасидагина мисраларнинг қофияланиши унда байтлари ўзаро қофияланадиган ғазалдагига нисбатан “маҳдудлик”ни кўпроқ таъминлайди; бироқ бошқа томондан **маснавий** (унинг эпик хилма-хиллиги билан олганда), бу – кўламли ҳикоядирки, унда байтлар ўзларининг мумкин бўлган барча ажралиб туришларига қарамай, сюжет мантиқий изчиллиги ва ривожининг ягона занжирига киришиб кетмоғи керак.

Маснавий жанрида ёзилган бошқа асарларда бўлгани сингари “Лисон ут-тайр” достонига ҳам бир-бири билан боғланган оз сонли ёки кўп сонли байтларнинг изчиллиги ўзида мўлжалланган яхлитликни мужассам этувчи байт-ҳикматлар билан кесилиб туриши – шеърини оқимнинг шундай бўлиниб туриши характерлидир. Баъзи ҳолларда, сюжетнинг мазмуний вазифасига кўра, матнда тугалланган байт-ҳикматларнинг бутун бир занжири учраши мумкин. Бундай фикрий парчаларни ажрата билиш ва уларнинг қонуний кетма-кетлигини ўзига хос бадиий усул сифатида тушуниш таржимон учун шартдир, зотан, фақат таржима тилида уларнинг бадиий нусхасини яратиш билангина эпик асардаги мураккаб архитектоникани қайта тиклашга эришиш мумкин.

Вазн ва маром

Вазн ва маром (ритм) шеърини “бошлаб беради”. Уларни китобхон барча бошқа унсурлардан, маълум маънода ҳатто мазмундан ҳам аввалроқ қабул қилади, чунки вазн ва маромда равшанлашувчи мазмунни билиш учун кўпинча бир неча мисра ёки бандни кўздан кечиришга тўғри келади. Бундан шеърдаги маромий-музикавий тузилишнинг калитмонанд аҳамиятга эга экани тушунарли: вазн сайлашга асосланиши, **тўғри оҳанг** танлани-

ши зарур. Лекин уни қандай топиш керак? Шеърый таржиманинг тўғри оҳанги деб нимани ҳисоблаш мумкин? Вазн ва маромни тўғри танлашнинг бирор-бир аниқ-ҳаққоний андозаси борми? “Асл нусха вазни билан” ёки аксинча, китобхоннинг она тилига мос вазн билан қилинган таржималар ҳақида аллақачон бир-бирига зид мулоҳазалар бутун-бутун жилдларни ташкил этса ажаб эмас. Таржима борасидаги назарий ишлар аслиятни маромий жиҳатдан қайта яратишнинг турли эҳтимолини таҳлил қилади, лекин таржимон-амалиётчилар ўзлари томонидан бошқа вазни эмас, балки айни мана шу вазни танлаганликларининг сабаблари ҳақида жуда кам гапирадилар. Таржималарнинг бундай йўналишда баҳоланиш қамрови чексиз, тўғри, лекин улар ҳеч нимани ривожлантирмайдиган “ғолибларни суд қилмайдилар”, деган ҳикмат чегарасидан нари ўтолмайди.

Яқин ҳамда Ўрта Шарқ шоирлари эпик асарларини таржима қилишнинг ўттиз йилдан ортиқроқ вақт мобайнидаги амалиётида туркигўй ва форсигўй шоирлар эпик маромининг ўзига хослигини рус просодиялари воситасида бериш учун мумкин бўлган эквивалентларни қатъий жиҳатдан англаб етмоқ борасида фақат онда-сонда учрайдиган уринишларгина юзага келди. Бу масалалар Л.М.Пеньковский таржима қилган “Фарҳод ва Ширин” достонига таржимоннинг сўз боши тарзида ёзган мақоласида Навоий эпик ижодига татбиқ этилгани ҳолда кўриб чиқилади¹. Мазкур мақолада муаллиф ўзи танлаган мажбурий эркакча² қофияли беш туроқли ямб вазнининг жоизлигини унинг аслият вазнига функционал мос келишини таъкидлаш билан асослайди. В.С.Соколова эса Фирдавсий вазнини рус тилида қайта яратиш мумкин бўлган тамойиллар ҳақидаги масалага бағишланган мақоласида аслият вазнининг русча эквиваленти сифатида амфибрахий негизли тўрт туроқли дольник³ни тавсия этади⁴.

Туркий ва форс-тожик тилидаги эпосларни таржима қилишнинг бой амалиёти муаммони ҳал этишга турли эмпирик ёндашув намунасини беради. Низомий “Хамса”си дostonлари таржимасида куйидаги вазнлар қўлланилган: анапестик тўқима ва эркакча қофияли тўрт ҳижоли дольник (Г.Птицин, Н.Лебедь), сўнгги туроғи кесилган ва эркакча қофияли тўрт туроқли амфибрахий (М.Шагинян), эркакча ва аёлча қофиялар тартибсиз келувчи икки дольникли вазнлар – олти туроқли ямб⁵ (К.Липскеров), беш туроқли ямб (П.Антокольский), етти туроқли хорей⁶ (В.Державин)⁷. Ўша туркумдаги Навоийнинг (“Хамса”даги) дostonлари таржимасида эса бир хил йўл қўлланилган: эркакча қофияли беш туроқли ямб (Л.Пеньковский, С.Липкин, В.Державин)⁸. Туркумнинг беш дostonи ҳам турли вазнда ёзилгани учун Навоий эпоси таржимаси вазнининг бундай бир хиллиги шартли табиатга эга.

¹ Алишер Наваи. Фарҳад и Ширин. Перевод Льва Пеньковского. – М., Гослитиздат, 1946. С. 29-33.

² Эркакча, аёлча, дактиль – рус шеърый нутқидаги қофиялар турлари. Эркакча қофияда урғу қофия бўлиб келган сўздаги сўнгги ҳижога; аёлча қофияда – сўз охиридаги иккинчи ҳижога, дактилда эса сўз охиридан учинчи ҳижога тушади. Эркакча қофия – қофия бўлиб келган сўзнинг эркакча тур (мужской род)да тугаши билан, аёлча қофия аёлча тур (женской род)да тугаши билан белгиланади, дактиль қофия эса рус шеърый нутқида уч бўғинли туроқлар билан ёзилган шеърларда қўлланилади.

³ Дольник – рус шеърый нутқидаги мисрада урғуларнинг тенг келишини таъминлайдаган вазн. Урғулар ораллигида одатда бир-икки урғусиз ҳижо иштирок этади.

⁴ Соколова В.С. Опыт поэтического перевода «Шах-намэ». Вестник Ленинградского университета. 1947. №2. С. 107-120.

⁵ Ямб – рус шеърый нутқидаги урғу ҳижолар оралаб қатъий тартибда такрорланадиган вазн.

⁶ Хорей – рус шеърый нутқидаги урғусиз ҳижо, урғули ҳижодан кейин келадиған икки бўғинли туроқлардан иборат вазн.

⁷ Низами. Избранные произведения. «Библиотека поэта». Большая серия. – М. – Л., «Советский писатель», 1947.

⁸ Алишер Наваи. Сочинения в 10-ти томах. Т. III-VIII.

Навоий эпик вазнини таржимада бериш учун беш турокли ямб танланишининг кўзда тутиладиган исботи сифатида ёмон ном чиқарган эквиритмиклик тамойили олинган: эркакча қофияли беш турокли ямб бўғинларининг сони (10) аслият бўғинлари сонига (11) яқин. Аслиятнинг барча беш хил вазнида хижола сони бир хил, бу ҳолат аруз вазнидаги маълум ҳодиса – бўғинлар сонини тобе аҳамиятга, узун ва қисқа хижола сони навбатма-навбат келиш табиати ҳамда рукнлар изчиллиги эса ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги билан изоҳланади.

Навоий қўллаган эпик вазнларга беш турокли ямб функционал мос келади, деган даъво баҳсталаб ва заифдир. Туркий тилдаги шеърятда эпик асарнинг ҳар бир мисраси катта оҳангдорлик, текис ва кенг “нафас” билан характерланади. Беш турокли ямбнинг бундай нафас учун кенглик бериши маҳол. Агар рус тилидаги сўзлар туркий тиллардаги сўзларга қараганда, ўргача олганда, катта экани ҳисобга олинадиган бўлса, бу фикрнинг яна ҳам асосли экани ойдинлашади. Мана шу бир ҳолатнинг ўзиёқ аслият мисрасидагига қараганда русча таржима мисрасида бўғинлар сони кўп бўлиши кераклигини таъкидлайди¹.

Таржимада сатрнинг “эркинлиги” ва мисранинг кенг “нафас олиши” ҳақидаги масалага қофиянинг табиати масаласи ҳам бевосита алоқадор. Туркий тиллардаги урғунинг сўнгги бўғинга тушиши қонуниятига асосланган ҳолда, русча таржималарда фақат биргина эркакча қофияларнинг танланишини етарлича асосланган, деб ҳисоблаш мумкин эмас. Таржимада нуқул эркакча турловчи қўшимчали беш турокли қисқа мисра улкан эпик ҳикоя давомида (Навоий дostonлари 7 мингдан то 10 минг мисрагача) Навоий эпосига аслиятда учрамайдиган оҳангдаги бир хиллилик ва “мудратувчилик” хусусиятини бахш этади. Бу факт танқидий адабиётда бир неча бор таъкидланган. Бундан ташқари, мадомики, таржимада аслиятга тахминий маромий яқинлик яратишга уриниш ҳақида сўз кетар экан, у ҳолда айтиш керакки, туркий шеърлар мисрасининг охири ўзининг узун сўнгги бўғини билан рус тингловчисида эркакча – ямб қўшимчасидан кўра, аёлча – хорей қўшимчаси таассуротини қолдиради. Буларнинг ҳаммаси туркий эпик шеърятни русча таржимада қайта яратиш воситалари ҳақидаги назарий масала нафақат ҳал этилмаганидан, балки ҳатто у барча мавжуд жиҳатлари нуқтаи назаридан қараб ҳам чиқилмаганидан далолат беради.

Бироқ таржима амалиётига қайтайлик. Мазкур мақола муаллифи олдида “рамал” баҳрида ёзилган “Лисон ут-тайр” достони мисраларини рус тилида бериш учун муайян вазни танлаш масаласи турар эди. Бу ўлчов аслиятда уч рукндан – икки тўрт хижоли ҳамда бир уч хижоли рукндан иборат бўлиб, узун ва қисқа хижола сони кетма-кет келиши қуйидаги тартибда: – v – – / – v – – / v –. Мен тинишсиз эркакча ва аёлча қофиялар билан алмашилиб келувчи тўрт турокли анапестни танладим (мисрада 12-13 бўғин). Танлаган йўлимнинг маълум маънода шартлилигини ва бошқа нуқтаи назарлар ҳам асосланиши мумкинлигини англаганим ҳолда, мен айна пайтда ўз танлаган вазнимнинг ҳимояси учун баъзи бир далиллар келтираман.

Достон шу пайтгача тўлиқ таржима қилинмаган. Н.Лебедев² ва

¹ Шуниси ҳам борки, ғазаллар таржимаси борасида бу тамойилдан чекиниш, афтидан, муқаррар, чунки ғазаллардаги қофиясиз тоқ сатрларнинг узунлиги русча таржимада шеърни деярли вайрон қилади. Лекин бу – алоҳида мавзу.

² Навои. Стихотворения и поэмы. «Библиотека поэта». Малая серия. – М. – Л., «Советский писатель», 1965. С.605-611.

К.Липскеров¹ таржимасида биргина парча бор. Н.Лебедев сўнгги туроғи кесилган (яъни эркакча қофияли) ва тоқ (биринчи, учинчи ва бешинчи) турукларининг биринчи ҳижоси доимий пиррихияли олти туроқли хорейни танлаган (о – / – – / о – / – – / о – / –):

*Эта мысль была в мектебе рождена
В дни, когда твердил я божьи имена,*

*В дни, когда с детьми другими свой урок
Я учил, запоминая ходы строк.*

*Но когда от повторенья слов одних
Голос детский становился слаб и тих,*

*Наш учитель, просветляя бедных нас,
Заставлял читать поэта стройный сказ...*

Худди шу парчанинг ўзи К.Липскеров томонидан ҳам пиррихийлар тақсимоти бошқача ва тинишли (дастлабки икки байтдан ташқари) ўша вазнда таржима қилинган:

*Все это восходит в памяти моей:
Помню издалека время детских дней.*

*Громко голосила в школе детвора,
Свой урок твердила с самого утра.*

*И когда всех обессиливал урок,
И в словах аллаха был уж малый прок, –*

*То учитель, чтоб узнать учеников
Вызывал ребят на чтение стихов...*

Таржимада вазнининг бундай ўзига хослиги мисраларга вазмин эпик интонация эмас, балки қандайдир “ўйинқароқ” бетиним интонация бергани сабабли бу вазнининг ҳар иккала кўриниши ҳам менга бутунлай номақбул туюлди. Менимча, бу таржималар муаллифларига, агар биргина парчани эмас, балки бутун достонни таржима қилишга тўғри келганида, эҳтимол, улар мазкур ўлчовдан воз кечган бўлур эдилар.

Таржимада вазн танлашнинг ягона асосли йўли, менимча, функционал мослик тамойилидир. Бунда аслият тингловчиларига асл нусханинг вазни қандай таассурот қолдирса, рус тингловчиларида ҳам тахминан худди шундай таассурот қолдирадиган бир неча рус ўлчовларидан жуда бўлмаганда аслиятга маромий жиҳатдан минимал ўхшашлиги борини танлаш лозим. Функционал мослик тамойилига кўра, туркий эпосни рус тилида бериш учун менга икки дольникли вазнлар эмас, балки аслиятнинг вазмин интонацияси осон амалга ошадиган уч дольникли вазнлар кўпроқ мақбул кўрилади. Рус уч дольникли вазнларидаги урғули ва урғусиз бўғинларнинг кескин қарама-қарши қўйилиши мисранинг равонлигини кўпроқ таъминлайди. Б.В.Томашевский уч ҳижоли ўлчовлардаги урғу икки ҳижоли ўлчовлардагига нисбатан анча равон эканини ҳаққоний

¹ Антология узбекской поэзии. – М., Гослитиздат, 1950. С.156.

таъкидлаган эди¹. Айни мана шу уч ҳижоли рус вазнларидан узун ва қисқа бўғинлар кетма-кет келувчи туркий шеърнинг маромий эквивалентини изламок лозим, чунки бу ўлчовлардаги урғули бўғиннинг ажралиб туриши ва шунга яраша урғули унлининг чўзиқлиги туркий аслият чўзиқлигига самарали ўхшашлик яратади. Уч дольникли вазнлар ичидан “Лисон ут-тайр” достонида учрайдиган турли хил – патетик, жанрга хос, киноявий, лирик интонацион маъно урғуларини беришда кўпроқ қўл келадиган кўрингани учун мен анапестни маъқул кўрдим. Бундан ташқари, афтидан, анапестда эпик бошланишнинг интонацияси ёркинроқ акс этган, унда урғу мисра бошида эмас – учинчи ҳижода.

Мен танлаган ўлчовдаги мисранинг узунлиги (12-13 бўғин) дostonнинг 11 бўғиндан иборат туркий мисрасига тахминан мос келади (рус ва эски ўзбек тилларидаги сўзлар узунлигининг қиёси ҳақида юқорида айтилган фикрни эслайлик). Мисранинг бундай узунлиги, менимча, интонациянинг оҳангдорлигини ҳам, керакли маънони сингдиришни ҳам ва, табиийки, “нафас” эркинлигини ҳам таъминлай олади.

Алоҳида сарлавҳага эга бўлган ҳар бир парча доирасида байтлардаги қофиялар менинг таржимамда қуйидаги тартибда: ҳар бирида мисралар аёлча қофиялар билан боғланган икки байтдан кейин эркакча қофияли байт келади. Қофияланишнинг бундай тартиби маълум даражада шартли табиатга эга ва мисра оқимиға хилма-хиллик киритиш максadini назарда тутлади. Менга аёлча қофиялар аслиятнинг сўнгги узун унлисига маромий ўхшашлик яратиш учун кўпроқ мос кўринди, бироқ нукул фақатгина аёлча қофияларнинг кетма-кет жойлашуви оҳанг бир хиллигини келтириб чиқариши мумкин эди ва мен шу сабабдан ҳам уларни эркакча қофиялар билан 2:1 нисбатида алмашилиб келадиган қилдим. Мен бу тартибимда бошқа таржималар тажрибасига суяндим².

Вазн танлаш, юқорида айтилган барча ҳолатлардан ташқари, мисра интонациясини қайта яратиш вазифасига бўйсундирилиши лозим. Навоий достонида мисра вазни интонацион “тўлдирилиши”нинг умумий қурилиши ниҳоятда босиқ. Навоий ҳеч қаерда “юксак” шеърият услубидаги ошириб юборишларга йўл қўймайди (зотан, бу Навоий салафларидан бошлаб давом этиб келадиган энг яхши шеърий анъаналарнинг бузилиши бўлур эди). Навоий шеърининг мисралари ортида доимо донишмандларча фикрни бир жойга тўплаш, ақл билан назорат қилинган туйғу, энг тежалган воситаларни изловчи ўткир зехн кўриниб туради.

Бу борада, умуман шуни айтиш керакки, Яқин Шарқ шеъриятидаги “дабдабалилик”, “бежамадорлик” ва шунга ўхшаш бошқа аломатлар ҳақидаги кенг тарқалган фикр муболағага асосланган ҳамда моҳиятан нотўғридир. Бу фикрнинг келиб чиқиши – мумтоз форсигўй ва туркигўй шоирлар ижоди устидан эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бадий сўз санъати тараққиётининг барча даврларида ҳам керагидан ортиқроқ бўлган тақлидгўй-назмбозлар асарлари устидан кузатиш оқибатидир. Шарқ муаллифларидаги юксак сўз маданияти (маълум маънода ҳатто сўзга сиғиниш) жамиятдаги хилма-хил доираларда шеъриятнинг кенг оммалашгани, мактабларда тилни кўпроқ шеърий нутқ намуналари асосида ўргатиш тартиби, шеър техникасидаги юксак тараққиёт таълимдаги муайян босқични ўтган деярли ҳар бири киши шеъриятнинг ташқи

¹ Томашевский Б.В. Стих и язык. Филологические очерки. – М. – Л., Гослитиздат, 1959. С. 57.

² “Йулбарс терисини ёпинган паҳлавон”нинг Н.Заболоцкий таржимасидаги эркакча ва аёлча қофияли бандлар тартибини қиёсланг.

белгилари ва зарур бўлган “ўқишга қулайликлари”ни сақлагани ҳолда, шеър тўқиши мумкинлигини таъминлар эди. Маълумки, шеър билан шаклбозлик қилиш Темурийлар даври (XV аср) форс-тожик шеърятига бамисоли тўлқиндек тошиб кирган.

Бироқ Навоий улкан истеъдодга эга шоир эди ва унинг асарларида, хусусан, эпик ижодида ёрқин дохиёна миқёсийлик белгилари мавжуд: унга шаклбозлик найранглари ва атайин вужудга келтирилган баландпарвозлик керак эмасди, унинг қудрати қулоқ йиртар жаранг-журунларга зор бўлмаган ҳақиқий шоироналикда эди. Мен Навоий шеърятдаги вазмин интонацияни қайта яратишни ўзимнинг бош вазифаларимдан бири, деб билдим.

Банд ва тимсол

Юқорида Навоий эпик ижодидаги байтнинг табиатини тушунишга доир масалалар ҳақида гапирилган эди. Энди мана шу масалаларга байт – иккиликни бандий бирлик сифатида қайта яратиш тамойиллари билан боғлиқ ҳолда, қисқача тўхталиб ўтиш зарур. Таржимон томонидан байтга синчиклаб эътибор берилишининг зарурлиги унинг бадий вазифалари хилма-хил эканлиги билан белгиланади. Байт – матндаги банд қурилишининг бирлиги ва бадий тимсол “қобиғи”, айни пайтда у ҳикоя қилишдаги фикр бирлиги ҳамдир. Деярли ҳамма вақт байт, бу – тугалланган, маълум маънода ўзи билан чекланган тимсол. Умумлаштириб айтганда, байтни қайта яратиш – тимсолни қайта яратишдир. Навоийда анъанавий тимсоллар (лаблар – ёқут, кўзлар – наргис; ақлдан озган бебахтга тош отаётган болалар; тилсим-хазиналарни қўриқловчи бойқушлар ва ҳ.к.) билан бир қаторда ҳайратланарли даражада бақувват ва янги тимсоллар бор. Мана, масалан, пайғамбарнинг меърожга чиқишини ҳикоя қилувчи парча:¹

*И ещё миновал он два неба сверх мрака,
И предстал ему купол высот зодиака.*

*И предстал ему Овен в том горнем полёте,
И наступил он Тельца, словно лев на охоте.*

*И склонились пред ним Близнецы для услуг,
Даже Рак распрямился и двинулся вдуг.*

*Лег к ногам его Лев, как собака, покорно,
И Колосья, как жемчуг, рассыпали зерна.*

*И Весы равновесье душе его дали,
И отраву убил Скорпион в своем жале.*

*Полумесяцем лук свой поставил Стрелок,
Золотою газелью предстал Козерог.*

¹ Бу ерда ва бундан кейин, ўз таржимасидан баъзи мисоллар келтирар экан, мақола муаллифи, маълумки, уларни намунали деб ҳисоблашдан йироқ; бу – фақат мақолада баён қилинган тамойилларни қўллаш асосида таржимага оид вазифаларни ҳал этишга яқинлашиш йўлидаги уринишдир, ҳолос (тарж.).

*Водолей взял в речах его влагу живую,
И для Рыб в них журчали живящие струи...*

Ҳикматлилиқ – байтнинг ўзига хос идеали. Бу хусусиятини байт фақат эпик асарда сюжет ривожини тезлаштириш зарурати туфайлигина йўқотиши мумкин. Шунинг учун ҳам байт маъносини очиш қийин бўлган ҳолларда ундан, қонуний тарзда, ҳикматли фикр кидириш лозим, зотан, кўп ҳолатларда ундан айнан ана шундай фикр юзага чиқади:

*Искра к небу взвивается смелым полетом,
А ничтожную муху влечет к нечистотам...*

*Разве всякий, кто хвалится славою, славен?
Разве муж похвальбою неправую славен?..*

*Если пастырь не знает, где корм, где вода,
Значит паства погибнет, погибнут стада...*

Навоий услубининг соддалиги тасаввуфий мазмундаги тимсоллар учун ҳам характерлидир. Тасаввуф рамзийлигининг бутун ўзига хослигига қарамай, Навоийда бу тимсоллар содда, ҳатто равшан ифодаланган, дейиш мумкин: рамзийликнинг ифодаси эмас, балки унинг ўзи мураккаб.

Сўздан ва уни кашф этиш имкониятларидан завқланиш яна шунда кўринадики, шоир байт доирасида тез-тез сўз ўйини қилади. Табиийки, матннинг бундай ўзига хослигини қайта яратиш таржимондан ўшанга мос ўриндош талаб этади.

Қофия

Эски ўзбек тилидаги шеърят қофиялари орасида турли сўзларнинг бир хил грамматик кўринишларидан – келишикларнинг ўхшаш шаклларида, муайян бир замонга тааллуқли феъл шаклларида, равишдошларнинг бир хил кўринишлари ва ҳ.к.лардан иборат қофиялар каттагина ўрин эгаллайди. Бундай қофияланиш фақат **маснавий** (яъни, икки мисра доирасидаги жуфт қофияли) жанрида ёзилган асарларгагина эмас, балки бир хил грамматик шакллар 7-11 (баъзан эса бундан ҳам кўпроқ) байт давомида қофияланган ғазалларга ҳам тааллуқли.

Бунга ўхшаш қофияларни русча таржимада қайта яратиш эстетик мулоҳазалар туфайли мақсадга номувофиқ ва грамматик сабабларга кўра мураккабдир. Маълумки, рус шеъри морфологик жиҳатдан бир хил қофиялардан қочади, зотан, таржимада қофияларни бундай тизиш (ходил – просил – вонзил... домами – садами – прудами... сверкая – слагая – считая...) таржиманинг бадий савиясини ниҳоятда тушириб юборган бўлур эди. Лекин гап фақат бундагина эмас. Ҳатто таржимон, гарчанд, бундай зарурат билан келишса-да, бу хилдаги қофияларни қайта яратиш тилнинг грамматик қурилишидаги адабий фарқ туфайли ҳам рўёбга чиқмас эди. Зотан, агглютинатив эски ўзбек тилидаги сўзлар кўшимчаларининг табиати флектив тузилишга эга рус тилидаги сўзлар кўшимчалари табиатидан катта фарқ қилади. Агар, масалан, эски ўзбек тилидаги барча отлар кўплик ҳамда бирликда бир хил турланса, шундан келиб чиққан ҳолда, келишик биргина мазкур шаклида бир-бири билан қофияланиши мумкин бўлса,

рус тилида эса, маълумки, турлашнинг бир неча хили мавжуд ва турли сўзларнинг бир хилдаги келишик шакллари уларни қофия тарзида қўллаш имконини истисно қилувчи ҳар хил қўшимчаларга эга.

Бироқ бир хил грамматик шаклларни қофиялаш эски ўзбек тилида қофиялашнинг ягона имконияти эмас. Чунончи, Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида табиати жиҳатидан рус шеъри учун одатий бўлган мана бундай морфологик фарқланадиган қофиялар ҳам учрайди: сингил – онглагил (сестра – пойми), кичик – жуссалик (маленький – дородность), иттифок – яхшироқ (союз – лучше), бил – тил (знай – язык) ва ҳ.к.

Шундай савол туғилади: хўш, Навоий қандай қофияларни қўлламайди? Бу саволга жавоб тамоман қатъий бўлиши мумкин: у просодияларнинг ўзига хосликлари туфайли мумкин бўлмаган (чунончи, узун бўғин билан қисқа бўғинни қофияламайди) ва ноаниқ қофияларни қўлламайди. Бу далиллар, менимча, русча таржимада қофия танлашнинг мумкин бўлган тамойилини асослаш – рус тилидаги тил йўл қўйган доирада аниқ қофиялашнинг барча имкониятларини қўллаш иложини беради.

Навоий шеъри учун, хусусан, ўткир ва равон қофияларда намоён бўладиган юксак даражадаги шаклий мукамаллик хос. Бу – Навоийдек бениҳоят ёрқин истеъдодга эга шоир ижодидаги бадиийликнинг алоҳида савиясини ташкил этган форсий ва туркий тиллардаги шеърият анъаналаридир. Навоий аниқ қофиялар орасидан энг аниқларини танлаб оладики, таржимон шоирнинг мисра сўнгига шунчаки қофияланган сўзларни эмас, балки катта аниқлик билан қофияланувчи сўзларни қўйиш техникасидаги ўзига хосликни қайта яратишга интилиши лозим. Менинг назаримда, Навоий шеърияти руҳи ва услубига кўпроқ мос келадигани – бир хилдаги таянч ундошли қофиялардир:

*Знайте: все я сказала, моля о защите,
Погубите меня или средство сыщите...*

*И сложенью стихов положил я начало,
И напевность их тюрксою речью звучала...*

Навоий баъзан қофияланишнинг кутилмаган имкониятларига мурожаат қилади ва шу сабабли ҳам менга рус классик шеърияти учун эмас, балки энг янги замон шеърияти учун характерли бўлган аниқ қофияларни қўллаш (муайян доирада) мумкин кўринади:

*И поведал другой – тот, что голову щупал:
«Вроде как бы скала, а вершина – что купол»...*

*Зазвучал их рассказ и различие выдал:
Схоже один с божеством, а другой – словно идол...*

*Как-то, немощным телом к поклоние приладясь,
В город брел этот муж – высших помыслов кладезь...*

*Будет сердце таким – называй его сердцем,
А не будет – нет веры подобным зловерцам...*

Навоий анъаналар руҳига риоя қилган ҳолда қофиялар ўйинига асосланган шоирона усулларни кенг қўллаган. Таркибий ва омоним қофиялар ўша давр шеърят хаваскорлари томонидан юксак баҳоланар эди. Бундай қофиялар яратиш учун рус шеъри кенг имконият беради:

*Я не мог речь иную **постичь** и слова,
Другом сердца мне были лишь **птичьи** слова...*

*Ты сокрыть это дело **покоишь** стремленье,
Ну и нами владеет **такое ж** стремленье...*

*Жаль трудов, жаль надежд – не далось их **сберечь нам**,
Жаль нам помыслов наших о счастье **вечном**...*

*Лишь в покорности смог бы **достичь** я его –
У подножия трона **величья** его...*

*Шедший люд издевался **отвратно и зло**,
Он же смог бы стерпеть и **стократное зло**...*

Радиф

Форсий ва туркий шеърятдаги шоирона воситалар тизимида **радиф** санъати – қофияланган мисралардаги қофиядан сўнг қандайдир бир сўз ёки сўзлар гуруҳининг такрорланиши катта ўрин эгаллайди. Радиф энг оддий кўринишида синтактик параллелизмга асосланган қофиянинг унсури сифатида намоён бўлади:

*То словами униженной лести он клянчил,
То слезами обиженной чести он клянчил...*

*То мне любви повадки развратных друзей,
То мне любви дела благодатных друзей...*

Лекин радифнинг ўрни ва аҳамияти унинг шу вазифаси билангина барҳам топмайди. Агар радифнинг хизматини **маснавий** жанридаги эпик ҳикояга энг умумий тарзда қўллашга уринилар экан, у ҳолда радиф – қофияланишнинг ич-ичидаги фарқлари нуктаи назаридан матннинг байт қурилишини ўзгартириш имконини берадиган бадий-тасвирий восита эканини айтиш керак бўлади. Русча таржимада байтнинг қайта яратилишини радифсиз ва радиф теранлигининг турличалиги билан қиёсланг:

*Так приходит на память мне была моей доли –
Времена малолетства, учение в школе...*

*В ней ни умысла злого, ни жалобы нет,
Ничего, что укор выражало бы, нет... (1 бўгин)*

*И сказали они: «Не созрел он еще,
Он к древам своим крепко приделан ещё...» (2 бўгин)*

*И камнями разбил он кувшинов немало,
Драгоценных осколков раскинув немало... (3 бўгин)*

*Ведь трудней всех речей винеречет эта повесть:
Языком бессловесных речет эта повесть... (4 бўгин)*

Шу билан бирга, радиф асарга такрорланмас миллий колорит берадиган байтнинг характерли ўзига хослигини намоён этади. Шунингдек, у фикрий ва экспрессив вазифани ҳам бажаради: диққатни фикрнинг муайян “парча”ларига тортади ва мисрага алоҳида мусиқийлик бахш этади. Буларнинг ҳаммаси аслият поэтикасининг бу қадар маънодор воқитасига таржимоннинг менсимай қараши мумкин эмаслигидан далолат беради, бунинг устига, рус тили жуда кўп ҳолларда радифни қайта яратиш имконига йўл қўяди.

Бироқ шундай ҳоллар борки, унда тиллар қурилишидаги фарқлар туфайли таржимон учун аслиятда радифни ташкил этган сўзлар эквивалентини радифда қайта яратиш мумкин бўлмай қолади. Туркий тилларда баъзан радиф ниҳоятда кенг қўлланиладиган отлар ва “делать” маъносини берадиган кўмакчи феълдан таркиб топган мураккаб феъллар ҳисобига яратилади. Бундай мураккаб феълларни рус тилига сўзма-сўз таржима қилинса, у ҳолда “сделать улыбку”, “сделать упрёк” ва х.к. сингари сўзлар юзага келар эди. Шунга ўхшаш қийинчиликлар аслиятда рус тилига оид қўшимчаларга вазифаси жиҳатидан мос, лекин ўзлари бошқараётган сўзлардан **кейин** турадиган кўмакчилар – кўмакчи сўзларнинг радиф сифатида қўлланилишидан келиб чиқади. Демак, кўп ҳолларда радифни ташкил этган сўзларни бошқаси билан алмаштириш шарт бўлиб қолади. Мана, радифни алмаштиришга мисол (сўзма-сўз таржимада аслиятда радиф бўлиб келган сўз ажратиб кўрсатилган):

*1. Кўз очиб бедил тааммул айлади,
Ўтган аҳволин тахайюл айлади.*

*Открыв глаза, несчастный поразмыслил (= «размышление
сделал»),
Приследшие обстоятельства припомнил (= «припоминание
сделал»).*

*И очнулся, подумал несчастный, припомнил,
Происшедшее памятью ясной припомнил...*

*2. Роҳзанлиқ айламак исён сари,
Бошламоқ йўл водийл нуқсон сари.*

*«Направлять их ко смутам,
Возглавлять их на пути к пустыне порока».*

*Наставлять их ко смутом жестоко, всечасно,
Направлять их в пустыню порока всечасно...*

Радифни қайта яратиш борасидаги таржимоннинг муҳим вазифаларидан бири – уни ўқувчи томонидан мисрага худди экзотик “қўшимча” тарзида қабул қилинмаслигига эришишдир. Шоирларда радиф санъатини

эгаллаш – унинг мисра фикрий ва вазний тўқимасига юксак даражадаги табиийлик билан чирмашиб кетишини таъминлашдан иборат эди. Радиф бадийлигининг намунали томони фақат унинг теранлиги эмас, яъни мисраларни камраш даражасигина эмас, балки ўзидан аввалги сўзлар билан қўшилиб кетиш характери ҳамдир: қофияланган икки мисрада радиф ўзига алоқадор сўзлар билан ҳар хил уйғунлашуви керак. Радиф қўллашнинг зикр этилган ўзига хослиги Навоийнинг русча таржимасида шундай кўриниш касб этади:

*Птичьей речью слагал он созвучия слова –
О разлуке и счастье невучее слово...*

*Его сердцу любезны цветы и узоры –
На одежде смиренья пустые узоры!..*

*Жгучим жаром любви дал ты душам огонь,
Всем, кто счастлив, кто бедствием рушим, – огонь...*

*И за падших, за все их грехи он просил,
За деянья, что злы и лихи, он просил...*

Радифни русча таржимада қайта яратиш таржимон учун фақат ҳисоблашиши мажбурий бўлган “ёқимсиз зарурат” гина эмас. Радиф рус шеърига осон чирмашиб кетади ва айни пайтда матннинг байт қурилишига хилма-хиллик бағишлайди. Радифни қўллаш, шунингдек, қофияларни ҳам хилма-хиллаштириш – эркакча ва аёлча қофиялар билан бир қаторда дактилик қофияларни ҳам қўллаш имконини беради. Мисра сўнгида келганида ноқулай бўлган дактилик қофиялар радиф олдидан бутунлай табиий жаранглайди:

*Если счастье в судьбе им радетелем будет,
Если рок вожаком к добродетелям будет...*

*И ему выси неба «подножием стали»,
Кущи рая – деянием божшим стали...*

*А Симург – его имя, известное всюду, –
На земле и под ширью небесною, – всюду...*

Таржимон томонидан Навоий эпосини шарҳлаш муаммоларининг кўриб чиқилиши лозим бўлган жиҳатлари, умуман олганда, мана шулардир. Бу масалаларнинг кўпчилиги муайян даражада аллақачон Навоий дostonлари таржимонлари олдида ўзини кўрсатган ва улар томонидан турлича ҳал этилган. Ушбу сатрлар муаллифига ўз тажрибалари асосида Яқин ва Ўрта Шарқ эпик шеърияти таржимаси борасидаги баъзи қийин жиҳатларни англашдаги мумкин бўлган йўлларга ўқувчилар диққатини қаратиш фойдали кўринди, мақоладан мақсад шу.

Иван ДЗЮБА

БАЖАН ВА НАВОИЙ

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА таржимаси*

Вақт ҳам турлича бўларкан, бири – қисқа муддатли, “кичик” вақт бўлса, яна бири “тарихий”, “катта” вақт. Замоनावийлик деб аталувчи бизнинг “кичик” вақтимизда кўплаб шахслар поймол этилди ёки қадр топмади. Катта тарихий вақтда Николай (Микола) Платонович Бажан оғир тарихий вазиятларда, гарчи у қадар аниқ бўлмаса-да, ошқор этилган украин маданий уйғонишининг ҳар доим ёрқин мисолларидан бири бўлиб қолажак.

Унинг дўстлари ва ҳамкасблари – XX асрдаги етук украин ёзувчилари каби Николай Бажаннинг катта таржимачилик иши шахсий ижодий таъсирлар доирасидан чиқиб, миллий маданият фаолиятининг тўлақонлиликка эришиш талаби ва зарурияти билан шартланган чуқур анъана аслида Михаил Драгоманов, Иван Франко, Леся Украинская, Павел Грабовскийдан бошланган... Уни XX асрнинг 20-йиллари украин маданий уйғониш арбоблари кўллаб-қувватладилар ва бу хайрли ҳаракатни ғайрат билан давом эттирдилар. “Украинлаштириш”нинг фожиаси ниҳоясига қадар фаолият кўрсатган барча йўналишларда – ғарб, шарқ, шимол, жанубда таржималар ва маданий алмашинувларнинг кенг дастурларини амалга ошириш аллақачон бошлаб юборилган эди. Украин адиблари шўро ҳокимияти миллий маданиятларни кўллаб-қувватлашни, жумладан, “халқлар дўстлиги” шиорини илгари сурган ўша вақтдаги вазиятдан кўпроқ фойдаланган, “экзотик”, яъни илгари яхши таниш бўлмаган маданиятлар билан, мустамлакачиликдан халос бўлиш жараёнига кирган собиқ мустамлака халқлар ҳаёти билан танишишга зўр бера бошлади. Шўро Украинаси илк большевистик ҳокимият маъносида алоҳида ўрин тутган эди, Осиё, Яқин ва Узоқ Шарқнинг мустамлака халқлар орасида ўз иттифоқдошларини қидирарди: яқингача мустамлака бўлган социалистик Украинанинг ҳам хаёл қилинган муваффақиятлари намунаси улар учун, айниқса, жозибадор ва ишончли бўлиши керак эди. Шўролар Ўрта Осиё халқлари ҳақида гап кетганда “украинлаштириш” ва ундан ҳам кўпроқ маънода “чуқур илдиз отдириш” сиёсатини ўтказар экан, большевиклар ҳокимияти амал қилган дастурлардан бири шу эди. Шунинг шарофати билан Украина адабиёти ўзи учун Шарқ ва Жанубга “дарча” очиб олган эди. Украинада, айниқса, шарқшунослик тадқиқотлари кенг қўлам касб этди. Агафанел Кримскийнинг йирик илмий ишлари бунинг учун замин яратди. 1916 йилда Украинанинг ўша вақтдаги пойтахти Харьковда шарқшуносларнинг Бутун-украина илмий ассоциацияси – БИА (Киев ва Одессада шўъбалари бор эди)

* Иван Дзюба – Украина миллий фанлар академиясининг академиги.

амал қила бошлади. 1927 йилда “Шарқ олами” журнали чиқа бошлади, унинг биринчи сониди шундай гаплар бор эди: “Шўро ва хориж Шарқини билмоқ, Иттифоқ халқларини бутун Шарқ халқлари билан таништирмоқ – ҳаёт олға сурган ишлардир”. Расман БИАга партия арбоби А.Г.Шлихтер раҳбарлик қилди, аслида эса А.Е.Кримский, А.П.Ковалевский, П.Г.Тичина унинг асосчилари ва фаол аъзолари эди. Ассоциация СССРнинг (шу жумладан, Грузия, Арманистон, Озарбайжон) ва хорижий Шарқнинг кўплаб илмий муассасалари билан алоқа қилар эди. БИАнинг матбуот нашрлари – “Шарқ олами” (кейин “Қизил Шарқ”) ва “БИА бюллетени” да бу республикалар ҳақидаги ашёлар ва Шарқ адабиётларидан таржималар ҳам олам юзини кўрди (олдинги ўринлардан бирини турк адабиёти эгаллар эди: зеро “Шарқ” геосиёсий тушунчаси ўзида Туркияни ҳам, Ўрта Ер денгизининг Осиё қирғоқларини ҳам мужассам этар эди)...

Шундай қилиб, “юқоридан” қилинган сиёсий ва тарғиботчилик насихатларига қарамай, БИА ва унинг матбуот нашрлари Шарқ халқлари меросини илмий ва маданий жиҳатдан ўрганиш учун талай ишлар қилишга муваффақ бўлган эди.

Украина илмий ва маданий муассасалари, миллий зиёли мутахассислари ялпи “тозалаш”га маҳкум этилган 30-йиллардаги қирғиндан кейин маданиятлараро алоқалар сифатига сезиларли путур етди. Аммо “халқлар дўстлиги” яқинлашуви ва уларнинг мафкурасини шиор қилиб олган шўро ҳокимияти бўғиб қўйиш маъносида зўр бериб қардошлиқ сафсатасини сотиш ва СССР халқлари маданиятининг машъалаларига бағишланган кенг миқёсли юбилей тадбирларини ташкил этиш билан жавоб қайтарди. Яна ўша гап: бу тадбирларнинг сиёсий йўналишига қарамай, улар турли миллат одамларининг ўзаро ҳамжиҳатлигини оширишга имкон берди, жамиятнинг маънавий ҳаётини бойитди, адибларга таржима режаларини рўёбга чиқариш имконини туғдирди. Матбуотда арман халқининг “Довуд Сосунли” халқ достонининг 1000 йиллигини, Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон”ининг 700 йиллиги, қалмиқ халқ достони “Жангар”нинг 500 йиллиги, Илья Чавчавадзе ва Акакий Церетелининг 100 йилликлари, Коста Хетагуровнинг 90 йиллиги ва ҳ.к. юбилейлар ўтказилди. Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” достонининг Бажан амалга оширган машҳур таржимаси айни ўша вақтларда икки марта (1937 ва 1940) чоп этилди; П.Тичина таҳрири остида “Довуд Сосунли” (1939) ва “Жангар” (1940)нинг жамоавий таржимаси китоб бўлиб чиқди. Уруш ва урушдан кейинги йилларда Украинада адабий таржималар миқёси анча ошади; СССРнинг, ўз ёзувига эга бўлмаган халқлар, хусусан, қадимги маданиятли халқларнинг кўплаб маданий ёдгорликлари таржимонларда ижодий қизиқиш уйғотади. Қофқозорти халқлари, Яқин Шарқ ва Ўрта Осиё адабиёти дурдоналарининг украин тилида нашр этилиши беқиёс аҳамият касб этди. Улар орасида Василий Мисик таржимасидаги Умар Хайём ва Ҳофиз шеърлари, Леонид Первомайский таржимасидаги Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” достони, Бажан таржимасидаги Давид Гурамишвилининг “Давитиана” ва Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonларини кўриш мумкин.

Украин адабиёти ўз халқи учун башарият тарихининг энг қадимги ўчоқларидан ва башарият маданиятининг энг қадимий манбаларидан бири – Олд Осиё ва Ўрта Осиё маданиятларининг катта бойликларига йўл очди.

Бу ерда жуда қадим замонлардаёқ ўзига хос тамаддунлар, шаҳар-давлатлар пайдо бўлган, гуллаб-яшнаган ва йўқ бўлиб кетган; бу ердан дунёнинг турли чеккаларидан савдогарлар қарвонлари, келгинди босқинчиларнинг

ўрдалари ўтган; бу ерда тиллар ва эл-элатлар аралаш-куралаш бўлиб кетган ва кўринишлари ўзгарган. Бу ерда қадим замонларда араблар, форслар, турклар, арманлар тинч-тотувликда яшаганлар, ўзаро ҳамжихат бўлганлар ёки уришганлар; бу ерда римликлар, хиндлар, хитойлар келганлар; бу ерда ҳозирги тожиклар, ўзбеклар, туркманлар, қирғизлар, қозоклар, қорақалпоқларнинг аجدодлари умргузaronлик қилган она диёрлари бўлган – асрлар давомида улар фақат истиқомат қилиб қолмаганлар, балки тарихий қисматни бирга баҳам кўрганлар, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатганлар, ижтимоий фаровонликка эришганлар, ижтимоий зулм ва чет эл босқинчиларига қарши жон олиб-жон бериб курашганлар.

Бу халқларнинг аждодлари Ўрта Осиёнинг энг қадимги давлатлари – Бактрия, Сўғдиёна, Хоразмнинг аҳолиси бўлган, улар эрамизгача VII–VI асрлардан буён гуллаб-яшнаган мамлакатлар бўлган. Булар қудратли ва раванк топган тамаддунлар бўлган. Уларнинг моддий ва бадий маданияти (бизгача етиб келган осори-атикаларга кўра) ҳақли равишда башарият тарихида энг қимматли мерослардан бири ҳисобланади. Юнон-Бактрия маданияти тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. У Александр Македонский Ўрта Осиёнинг бир қисмини босиб олганидан кейин вужудга келган эди. Қушон салтанати маданияти ҳам шундай – у эрамизнинг дастлабки йилларида мавжуд эди. Аввал эфталитлар, кейин эса турклар томонидан қаттиқ зарбаларга учрагач, бу маданият Турк хоқонлиги чоғида яна гуллаб-яшнади.

VII–VIII асрларда Ўрта Осиёни араблар босиб олади. Кўплаб маданий кадриятлар талон-тарож этилади, аммо туб аҳоли ўз анъаналари, тили, маънавий меросини сақлаб қолди. IX–X асрларда Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Сомонийлар сулоласи араблар таъсирига барҳам бера олди ва маҳаллий-маданий анъаналарни сақлаб қолди. Гарчи араб тили яна анчагача илм-фан тили бўлиб қолган бўлса-да, Абу Абдулло Рўдакий (860–941)дан бошланган мумтоз форс-тожик адабиёти қадимги форс (авесто) ва ўрта форс (пахлавий) тилларида ўз ёзма анъанасига эга эди. Рўдакий ислом ақидапарастлигини инкор этган, исломгача бўлган маънавий меросдан баҳраманд эди – инсонпарварлик ва ҳаётни бевосита идрок этиш унинг шиорига айланган. Унинг шеърляти тасаввур ва тафаккурга бой, инсон қалбининг бепоёнлиги манаман деб туради, ўша пайтдаги ўзига хос “хур фикрлилик” руҳи баланд эди. Рўдакий назокатли ишқий лирикага, табиатни идрок этиш лирикасига, ҳаётни севиш лирикасига, ҳаётнинг фонийлиги ва дунёнинг бир пулга қимматлиги ҳақидаги хаёлотга тўла фалсафий шеърят анъанасига ҳам асос солди.

Самарқанд, Бухоро, Хоразмдан ташқари ўша вақтда Марв, Балх, Нишопур ва Ҳирот шаҳарлари ҳам хўжалик, маданий ва илмий ҳаёт марказлари бўлган эди. Бу ерда туркийзабон кўчманчилар тобора ўтроқлаша бошлади, умумий ижтимоий манфаатлар замирида меҳнаткашлар қатлами бир-бирига яқинлашаётгани каби турк олий ҳукмдорининг тожик ер эгалари, зодагонлар билан яқинлашув жараёни кучайди.

X асрдан бошлаб Ўрта Осиёга қарматийлик (бошқача айтганда – исмоилийчилик) ва сўфийларнинг таъсири кучли бўлади. Бу диний-фалсафий таълимотлар, схизмалар (ажралиб чиқишлар) бутун мусулмон оламида кенг кулоч ёйганди. Пантеизмга яқинлиги ва Худони ақл эмас, юрак ила ҳис этишга даъвати билан, айниқса, ўрта асрларда мутаассиб, ақидапараст исломга қарши муҳолиф сифатида майдонга чикди. Етук украин шарқшуноси Агафангел Кримский уни чуқур демократик ходиса ва диндан кўра дунёвий роҳиблик деб атаганида жон бор эди. Бунинг оқибатида сўфийлик адабиёти вужудга келди, у кўп асрлар давомида бой самаралар берди.

Гарчи диний-тасаввуфий ва жазава никоби остида бўлса-да, у инсонни кўкларга кўтариб мактади, унинг маънавий қадриятини эътироф этди, унинг ботиний ҳаёт манзарасини ишлаб чиқди ва яхшилади, нафақат диний-тасаввуфий туйғулар, балки умуман рухий оламнинг мураккаб мажозийлигини ривожлантирди, айниқса, ишқ моҳиятини чуқурроқ сингдирди, гўзал ерга мурожаат – Олий Парвардигорга мурожаат деб баҳоланди. Абдуллоҳ Ансорий, ал-Ғаззолий, Ибн ал-Куззот Ҳамадон, Ибн ал-Арабийлар XIII асрнинг буюк сўфий мутафаккирлари, Бобо Кўхий, Абулмажид Санойи, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий (маснавий жанрига асос солган), кейинчалик Ҳофиз (XIV аср), Жомий (XV аср) сўфий шоирлар бўлган эди.

Аввалига араблар, кейин эса Чингизхон истилоси вақтларида Ўрта Осиёнинг хўжалик ва маданий ҳаёти жиддий зарар кўрди, бироқ ҳар гал ўзини тиклаб ола билди. Айниқса, Амир Темурнинг невараси, буюк олим, илм-фан, санъат ва шеърят ҳомийси, жаҳолатпарастлик ва риёкорлик душмани Мирзо Улуғбек (1394–1449; 1409 йилдан Мовароуннахр ҳукмдори) замонида у, айниқса, раванқ топди. Қадимий маданий марказлар Бухоро ва Самарқанд яна гуллаб-яшнади. Улуғбек қотиллар кўлида ҳалок бўлганидан кейинги сиёсий ва маданий ҳаёт маркази Ҳиротга кўчди, бу ерда XV асрнинг иккинчи ярмида султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилди. Мана шу паллаларда ўзбек ва тожик халқларининг илм-фани, маданияти, адабиёти ва санъати янада гуллаб-яшнади.

Бу янги кўтарилишнинг янги сиймолари тожик шоири Абдурахмон Жомий (1414–1492) ҳамда унинг ёш маслакдоши ва дўсти Навоий эди (уларнинг дўстлиги Ойбекнинг “Навоий” романида ифода этилган; тожик шўро адабиётининг асосчиси Садриддин Айний бу дўстликка бағишлаб “Навоий ва Жомий” мақоласини ёзган): Жомий олим, адабиётшунос, файласуф, тилшунос, нотик, мантиқшунос, риёзиюн (математик), табиатшунос, фалакиётшунос, мусиқашунос ҳам бўлган; ўша вақтда маълум барча шеърят йўллари энг юқори даражага олиб чиққан, дарий тилида ижод қилганлардан энг кўп адабий мерос қолдирган эди. Унинг энг йирик асари “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) етти дostonни ўз ичига олган ва уларни буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавий “Ҳамса”сидан илҳомланиб ёзган эди. Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон” дostonларига татаббу қилиб ёзган “Баҳористон” дostonи ҳам Жомий қаламига мансуб бўлиб, у XV аср форс-тожик насрининг ажойиб намунаси саналади.

Жомий ижоди ўрта аср форс-тожик адабиётининг чўққиси ва якуни бўлди. Ундан кейин яна ёрқин сиймолар етишиб чиқди, аммо уларни буюк Рўдакий, Фирдавсий, Хайём, Ҳофиз, Саъдийга тенглаштириб бўлмас эди.

Айни вақтда шу пайтгача форс-тожик адабиёти соясида қолиб келган ўзбек адабиётида ҳам юксалиш содир бўлди, ҳолбуки, етук шоирлар Юсуф Болосоғуний (XI аср), Лутфий (1367–1465) бу адабиётнинг буюк сиймолари саналса-да, энди Алишер Навоий туфайли у олдинги сафдан ўрин олди.

Алишер Навоий Ўрта Осиёда шаклланган шундай бир маданий муҳитнинг қонуний меросхўри бўлдики (кенгроқ маънода, Озарбайжон ва Арманистондан то Шимолий Ҳиндистонгача), унда Низомийдан Жомий ва Навоийгача бўлган антик маданият ўз ўрнини топган эди, Қофқозорти ҳамда Ўрта Осиё шоирлари, мутафаккирларига Сукрот, Афлотун, Пифагор, Арасту, Фалес ва бошқа йирик антик файласуфлар “ҳамроҳлик” қилган, фалсафий мувоҳасаларда “иштирок” этганлар. Қофқозорти ҳамда Ўрта Осиё халқлари ва маданиятлари тарихининг етук тадқиқотчилари Н.Я.Март, И.А.Орбели, Н.И.Конрад шу давр бўйича Европа Ренессансига ҳамоҳанг (Н.И.Конрадда – “Ўрта Шарқ Ренессанси”: бу сарҳадни у Эски дунёнинг “Марказий сарҳад”и деб атаган) “Шарқ Ренессанси” концепциясини асослаб бердилар.

Алишер Навоий маданий универсализмнинг шу муҳитида шаклланди, унинг ижоди буюк салафлари – Низомийдан Жомийгача эътироф этган қонунларга мос келади. Зеро, мана шу маданиятда анъаналар юзага келган ва ҳар бир шоир олий ижодиёт намуналарини эъзозлаши, уларга мурожаат қилиши керак, уларнинг ижодкори билан суҳбатлашиш ҳуқуқини олишга интиланлар. Назира услуби, аслида эса салафлар билан шеърӣ мусобақа (мушоира) қилиш ана шу тариқа юзага келган эди. Жомий, Навоий, Фузулий, Амир Хусрав Деҳлавийнинг кўплаб дурдона асарлари шу усулда ёзилган эди...

Бироқ комусий оламнинг вакили ўлароқ Алишер Навоий ўз заминининг одами, ўз халқининг фарзанди ҳам эди. Ўша замон учун унинг комусий билимлари нафақат китобий таълимга, балки кўплаб одамлар билан муомала қилишга, кўрганлари ва эшитганлари ҳақидаги мулоҳазаю мушоҳадаларга таянар эди. Унинг диний қарашлари мурувватпешалик ғоялари билан йўғрилганди. Хукмдор доираларнинг ғазабига дучор бўлишдан кўркмай ва дучор бўлган ҳолда давлат хизматида адолатли бўлишга ҳаракат қилди. Таълим, кутубхона ва қўлёмалар, маданий осори-атиқалар, шоир ва олимларга беқиёс хизмати сингди. Аммо ичи қораларнинг босқинчиликларига қарши ўлароқ, у энг кўп кучини унга чексиз шону шараф келтирган нарса – ўз шеърӣ ва илмий ижодига бағишлади.

Бу ижоднинг салмоғи жуда катта, унинг қиммати замондошлари учун ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайди ва айнан Алишер Навоий ўз халқининг тилини унинг адабий тили сифатида узил-кесил белгилаб берди.

Тарихий нуқтаи назардан барча мутараққий миллий адабий тиллар халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган ва, асосан, буюк шоирлар ижоди туфайли қарор топган. Буюк миллий шоир пайдо бўлгунга қадар кўпинча бошқа адабий тил ҳукмронлик ҳолатида она тилини ана шу ҳукмрон тил воситасида ҳимоя қилишга тўғри келган. Шундайдин, турк тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий араб тилида “Девону луғотит-турк”ни ёзди (1072–1074). Унда сўзлардан ташқари ўзбекча таржималар, халқ кўшиқлари, мақолалар ва ҳоказолардан намуналар берилган, бу – халқ тили асосида адабий тил яратишга ўзига хос илмий тайёргарлик бўлган эди. Кейинчалик бундай ҳол Европада ҳам кузатилди. Илгари назар-писанд қилинмаган итальян тилининг ёзилишида Данте ва Петрарка қандай роль ўйнагани маълум. Шуниси диққатга сазоворки, халқаро лотин тилида эмас, уни итальян тилида ёзиш ҳуқуқини Данте яна ўша лотин тилида ёзилган назарий рисоласида ҳимоя қилиши керак эди! Тахминан ўша тарихий даврда, бошқа, мутлақо олис диёрда, ўшалардай буюк шоир Алишер Навоий ҳам “Муҳокаматул-луғатайн” назарий рисоласини иншо қилади (1499), унда туркий тилни форс тили ҳукмронлигидан халос қилар экан, она тилига бўлган муносабатини баён этади. У она тилини “туллаган боғ” деб атайди, у ҳамма учун очиқ бўлмоғи керак дейди: “Бу хазина шу вақтгача одамлар нигоҳидан панада қолиб келар эди, ундаги жавоҳиротларга инсон ҳали қўл урмаган”. Шу тариқа Сервантес испан тили, Де Бюлле француз тили (“Француз тилини ҳимоя қилайлик ва кўкларга кўтарайлик”, 1549), кейинроқ эса украин шоирлари ва назарийчилари украин тили қимматини ҳимоя қилишига тўғри келганди...

Алишер Навоий ўз рисоласида ўзининг воқифлигига ҳам, туркий (эски ўзбек) тилининг ютуқларига ҳам таянган эди; инсоният тиллари тўғрисида (72 рақами тилга олинган) Навоий ҳам олим, ҳам шоир сифатида гапиради. Зеро, тил бу – уммон, унда бешумор дур-гавҳарлар – сўзлар бор, ҳар бир дур, дейди Навоий, тилга ўзининг бетақрор гўзаллиги билан жило беради. Шу боисдан тилларнинг хилма-хиллиги, бу – инсоният хазинаси. Тиллар орасида

энг мукаммали араб тили бўлиб, Оллоҳнинг каломлари шу тилда бандаларга етиб келган. Яна кам тарқалган тиллардан учтаси бу – форс, туркий, ҳиндий тиллари. Давлат араб халифалари ва султонлар ҳокимияти остида бўлар экан, араб тилида ёзганлар учун осмон чарақлаб турган, буюк араб шоирлари зумраси пайдо бўлиши сабаби – шунда. Бир қанча мамлакатларда мустакил султонлар – сартлар бўлган вақтда форс тилида ижод қилган шоирларнинг бутун бир зумраси пайдо бўлган, улар орасида – “фанлар муаллими Фирдавсий”, “замоннинг сара шоири Шайх Низомий”, “ҳинд сеҳргари Амир Хусрав”, “башоратчи Шайх Муслиҳиддин Саъдий”лар кўзга яққол ташланиб туради. (Улар ҳақида Навоий кўп марталаб ҳурмат ила муфассал ёзган). Ҳокимият араблар ва сарт султонларидан турк хонларига ўтгач, “туркий тилда ёзадиган шоирлар пайдо бўла бошлади”. Тўғри, деб эътироф этади Навоий, улар орасида фақат Лутфийнигина катта араблар ва форслар билан тенглаштириш мумкин, аммо бу ҳозирча шундай, туркий тилининг келажаги порлоқ. Навоий жуда кўп мисолларда туркий тилининг оҳангдорлиги, туркий сўзларнинг бойлиги, сўз ўзгартириш ва сўз яшаш усуллариининг қулайлиги, унинг сарфу наҳви, ифода қудрати ва рамзийлигини кўрсатиб беради; шеърини нафосатидан намуналар келтиради, шу жумладан, мутолаа ва иншода ўз тажрибасига, асарларига таянади...

Афсуски, Навоийнинг бу рисоласини украин китобхонлари билмайди, – улар бу рисолада кўп тажрибага ва ҳиссиётимизга яқин бўлган тилшунослик билимига эга бўлар эди. Жилла қурмаса икки тиллилик – зуллисонанликни олайлик. Туркий ва сарт (форс-тожик) тиллари бир-бирини тўлдиради. Бироқ Алишер Навоийни бу зуллисонанликдаги нотенглик ташвишга солади. “Барча турклар – болалар ва кексалар, бек ва мулозимлар сарт тилини билганлар. Улар шунчалик яхши биладиларки, айримлари қийин ҳолларда бу тилда бемалол гаплашадилар. Ўта нафосатли ва мухташам ибораларни қўллайдилар. Туркийгўй шоирлар форс тилида чиройли шеърлар ёзадилар ва чиройли гапирадилар. Аммо сарт эли орасида на ўқимишли ва олижаноб кишилар ҳам, на оддий ва саводсиз одамлар ҳам туркий тилни тушунмайдилар ва унда гапира олмайдилар”.

Албатта, Алишер Навоийнинг ўзи сарт тилини мукамал билиб, унда ажойиб асарлар ёзар эди. Умуман, XI асрдан бошлаб асрлар мобайнида бу ерда эл-элатлар, тиллар ва маданиятлар баҳамжихат яшади ва аралашиб кетди. (Шимолий Ҳиндистонда Шайх Акбар саройида бадиий адабиёт форс, араб, ҳиндий, санскрит, кейинроқ урду тилларида ривожланган эди). XII–XIII аср мобайнида форсидан ўзбек тилига ва ўзбекчадан форс тилига таржима қилиш оддий ҳолга айланганди. Гарчи тожиклар ва ўзбеклар икки мутлақо турли этник гуруҳ – эрон ва турк гуруҳига мансуб бўлса-да, уларнинг маданияти барча даражаларда муттасил ўзаро ҳамкорликда бўлиб келган. Масалан, ўзбек оғзаки ижодига тожик баҳодири Рустам ҳақидаги ҳикоялар, тожик оғзаки ижодига ўзбек баҳодири Гўрўғли ҳақидаги ҳикоялар кириб келган. Тожик ва ўзбек адiblари, мисол учун, Махмур, Гулханий ва бошқалар икки тилда ёзганлар (XVIII–XIX асрларда бу оддий ҳол ҳисобланарди), асосий адабий оқимлар – бедилчилик, XIX асрдаги маориф, жадидчилик ҳар иққала адабиётни қамраб олган эди, унинг ижоди ҳар иққала адабиётга кирган. Ўзбек шўро адабиётининг асосчиси Ҳамза асли тожик бўлган (гоҳ-гоҳ у тожик тилида ҳам ёзарди), тожик шўро адабиётининг асосчиси Садриддин Айний ҳам ўзбек, ҳам тожик ёзувчиси эди.

Албатта, ҳар доим ҳам ишлар силлиқ кечмаган, номутаносибликлар, баланд-пастликлар ҳам учраб турганки, бу ҳақда Алишер Навоий ҳам вақти-вақти билан эслаиб ўтган.

Одатда, биз инсон шахсининг ҳар тарафлама ёйилиши санъатда Европа Ренессансида содир бўлган деб ҳисоблаймиз. Аммо бу ёйилишнинг айрим аломатларини ҳам Европа, ҳам Ўрта Осиёнинг илк ўрта аср санъатида кўриш мумкин. Жумладан, бу нарса дунёвий муҳаббатни илоҳийлаштиришда намоён бўлади. Фарбда трубадурлар ижодида ва жавонмардлик романларида гўзал ер ва илоҳий муҳаббат ҳукм суради, унда қаҳрамон ўз севгилисига вафодорлиги учун қасамёд қилган. Ўрта Осиё халқлари дostonларида эса – йигитнинг қизга оташин ишқи муқаддас саналган, бироқ ҳиссий эмас, балки бокира, диний-тасаввуфий тиллар билан бирга келади: гўзалликни тараннум этиш – Парвардигорга муножот қилиш, уни юракка жо этиш шаклини олган.

Ушбу анъананинг бошларида бадавий чўпон Мажнун (Қайс)нинг шу қабила шайхининг қизи Лайлига бўлган телбаларча муҳаббати ҳақидаги араб афсонасини кўриш мумкин.

Лайлининг ота-онаси бой жойга турмушга бериб, қизларининг бахтига тўғаноқ бўлади, аммо Мажнун фақат ўзининг севгиси билан яшайди, у сахрога кетиб қолади, одамлардан юз ўгириб, ёввойи оҳулар билан бирга яшайди, улар Мажнунга Лайлини эслатар, жониворларни ҳимоя қилиб, касалларини даволар эди... “Мажнун” сўзи телбани билдиради, бу ерда муҳаббатдан адоий тамом бўлган савдойи одам тасвирланган. “Мажнун” лақаби аслида VII асрдаги араб шоири Қайс ибн ал-Муллавоҳ номига мансуб. Лайли ҳақидаги бошқа шоирларнинг шеърлари ҳам шунга бағишланган дейилади. Мажнуннинг Лайлига бўлган афсуннамо муҳаббати бадавийлар ичида кенг ёйилган ва араб дунёсидан ташқарига чиқиб кетган. (Шунчаки тасодиф эмас – Тристан ва Изольда қисмати асрлар давомида Европа адабиётида кезиб юрганига нима дейсиз!). Бу мавзунинг энг чуқур шеърий ишланмаларидан бири буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавий қаламига мансуб бўлиб, у инсондаги бидъатчилик ва чекловларга қарши ўлароқ муҳаббат туйғусининг гўзаллиги ва қудратини тараннум этди. Қофқозорти ва Ўрта Осиё шоирлари Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonига 40 назира (ўхшатма) ижод қилганлар. Лайли ва Мажнун образлари асрлар оша яшаб келмоқда, турли халқларнинг етук шоирларида акс садо берди. XVIII асрга келибоқ уларга (Фарҳод ва Ширин севгиси ҳақидаги дostonда бўлгани каби) арман, грузин ва озарбайжон тилларида ёзган катта Саят-Нова ҳам мурожаат қилади.

Ўрта асрда Қофқозорти, Яқин ва Марказий Шарқ ишқий лирикаси, жумладан, ашугларда кўп ҳолларда “жонлантирилган” – шу маънодаки, шоир доимий (ҳақиқий ёки рамзий) маъшуқага (Европада трубадурлар, кейинроқ Данте ёки Петрарка) мурожаат қилади, бу мавҳум орзу, илоҳийлик рамзига айланади. Аммо ҳиссийет кучи унга далда беради. Ёрга вафодорлик ғояси ботиний яккахудолик билан боғлиқ, сўфийлик эса гўзалликни илоҳийлик тажаллийси деб билган. Дostonда эса маъшуқа шоирнинг тасавурида яшайдиган “монологик” лирикадан фарқли ўлароқ маъшуқага муайян йўналган бу мурожаат севишганларнинг воқеабанд кўришувларига айланиб кетади. (Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Юсуф ва Зулайхо, Гул ва Наврўз, Наль ва Дамаянти): қиз ва йигит ишқий ҳангомаларда бевосита иштирок этади, уларнинг қиёфаларини бўрттирадилар, воқеага жўшқинлик киритадилар, ҳаётнинг кенгрок манзараларига ошно қиладилар, янада тарихийроқ ва ижтимоий жиҳатдан аниқрок тус олади. (Дарвоқе, Низомийдаёқ гўзаллик шеърятини ижтимоий инсонпарварлик билан йўғрилган: у уйланган турк чўриси Офок ёки Оппоқни тараннум этади).

Ушбу сюжет Ўрта асрдаги араб, форс, турк шеърий дostonларида турлича талқин этилиб, ижтимоий, ахлоқ-одоб, фалсафий ўлчамлар касб этади, вақти-

вакти билан эллин адабиёти ёки ҳиндларнинг “Маҳобҳорат”и мавзулари билан чагишиб кетади.

Низомийга ўхшаб, машҳур форсийзабон ҳинд шоири Амир Хусрав Дехлавий (1253–1335) ўзининг “Хамса”сини ёзади.

XVI асрдаги форсийзабон ҳинд шоири (шайх Акбар даврида малик-ушшуаро бўлган) Абул Файзий Файзийнинг достони ҳам Низомий “Лайли ва Мажнун”ига мослаштириб ёзилган. “Наль ва Дамаянти” достони адабиётлар алоқасининг ёрқин намунаси бўла олади. Мумтоз қоидаларга кўра, Алишер Навоийнинг шу номдаги достони ҳам Низомий ва Дехлавийга жавобан ёзилган назира эди. Аммо ҳар икки ҳолда ҳам Навоий таниқли воқеаларни ҳиссий ва ашъвий жиҳатдан тўлдирган, қаҳрамонлар тимсолларини ўзича талқин қилган эди. Ҳар иккала дoston инсонпарварлик нафаси билан йўғрилган, инсоний муносабатларга путур етказадиган ижтимоий ва таомилдаги шартлиликлар инкор этилган; айниқса, “Фарҳод ва Ширин” достонида шоҳ Хусравни қаттиқ қоралайди ва унинг рақиби, ижодий инсоний негиз тимсоли бўлган Фарҳодни улуғлайди.

Алишер Навоийнинг таржимони сифатида Николай Бажаннинг илмий тажрибалари ҳақида маълумотлар йўқ. “Фарҳод ва Ширин” достонининг украин нашрига ёзган сўзбошиси (1968) бизга ҳеч нарсани айтмайди: у бутунлай “сиёсий рух”да, шўро Ўзбекистонининг гуллаб-яшнаётганини шарафлайди, унинг халқи Навоий замонида мустабидлик зулми остида фарёд чеккан (Навоий шеърлари оҳанглирига деярли мос келмайдиган гаплар).

“Достонга изоҳлар” бўлган катта “Сўзбоши” нега тушириб қолдирилгани аниқ эмас (унда Навоий, Низомий, Хусрав Дехлавий ва Жомий сабоқларига муурожаат қилинган, шунингдек, анъанадан биров чекиниш бўлгани эътироф этилган: унинг достонида Ширинга эмас, кўпроқ Фарҳодга эътибор қаратилган).

Бусиз бундай катта ва мураккаб лойиҳаларни амалга ошириб бўлмайдиган тағлама таржималар муаллифи ким бўлган эди? Бу тағламаларга мутахассисларча таҳлилни ким бажарган? Нима учун таржимон айнан беш ҳижоли шеърӣ ўлчамни танлаган? Бу борада бир оғиз ҳам гап айтилмаган. Модомики шундай экан, бунӣ ўзимизча бир мулоҳаза қилиб кўрайлик.

Афтидан, Николай Бажан Агафанел Кримскийдан бошлаб украин таржимонларининг форсий ва туркийдан таржималари тажрибасидан ва шарқ достонининг россияликлар талқинларидан фойдаланган (“Фарҳод ва Ширин” достонининг биринчи русча таржимаси 1943 йилда пайдо бўлди, унинг муаллифи – таниқли рус таржимони Л.Пеньковский машҳур шарқшунос Е.Е.Бертельс маслаҳатларидан фойдаланган; дoston ёзилган ва рус шеър тузилишида бўлмаган казаж вазнини лоақал озгина гавдалантириш учун у беш ҳижоли ямбга муурожаат қилган). Николай Бажан Шарқ шеърӣяти, жумладан, Шарқ эпик мероси таржимаси соҳасида рус ҳамкасбларининг ютуқлари билан яхши таниш бўлганига шубҳа йўқ. Аммо унинг ўзи машҳур грузин достони “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон”нинг таржимони бўлиб (1937), мазкур таржима мутахассисларнинг энг юқори баҳосини олган эди. Бу, эҳтимол, жозибадор воқеликни гавдалантиришга ёрдам берган тасвирий услублар ва тил воситаларига ишонч ва далда берган бўлса, ажаб эмас.

Фараз қилиш мумкинки, узун таржима иши учун айнан Алишер Навоийнинг достонини танлар экан, Николай Бажан нафақат ўткинчи мавзулар (йирик кўламли юбилейни нишонлаш) ва ҳаттоки, қардош халқ меросини ўзлаштиришнинг муҳимлигини жиддий тушунишга, балки, эҳтимол, бадий маҳобатга нисбатан ўз “диди” ва олис давр даҳоси, унинг ички дунёси ва унинг қисматига шахсан қандайдир қондошликни ҳис этишга таяниб иш кўрган.

Энди гап бундай: ислом илоҳиётшунослиги доирасидан ташқарига расман чиқмай туриб, Алишер Навоий билимга ва инсон тафакқурига, ўзининг шахсга хурмати билан тўла инсонпарварлик дунёқарашини ифода этди. “Марксча-ленинча” мафкура доирасидан чиқмай туриб, ўшандай йўл тутишга ҳаракат қилган Николай Платонович Бажанга бу нарса жуда ҳам “таниш” эмасмиди? Ҳолбуки, биз унисининг ҳам, бунисининг ҳам шубҳа меъёрини тасаввур қилолмаймиз, таққослай ҳам олмаймиз, албатта.

Ҳар иккаласини ҳам давлатнинг чин мардлари деб аташдек гуноҳни бўйнимга оламан. Азалий “шоир ва шох” муаммосини улар бир-бирига анча ўхшаш тарзда ҳар ким ўзи учун ҳал қилди: эғалик қилиш хизматини ўз халқига хизмат деб қарар эдилар. Шу боисдан ҳам ўз ҳукмдорларини танитайман деб туриб олдилар. Тўғри, Николай Бажан ошқора зулмга дучор бўлмади, ҳолбуки, Навоийдан фарқли равишда унинг рутбаси ва ваколатлари у қадар баланд бўлмаган эди.

Энди мана бу ўхшашликни кўринг, буни, менимча, эътироф этиш осонроқ кўринади. Алишер Навоий таржимаи ҳоли ва асарлари билан танишар экан, Николай Платонович, эҳтимол, унинг “маданийлашган” қиёфасини, маърифий ва бадиий васийлиги миқёсини тадқиқ қилгандир. Бизнинг ўзимиз эса Бажаннинг адабиётимиз ва санъатимиздаги замонавий шахснинг шаклланиши томон йўналтирилган саъй-ҳаракатларини, Украина Совет энциклопедияларининг бош муҳаррири сифатидаги унинг жуда катта меҳнатини эслай оламиз. Унинг нуфузисиз кўп нарсага эришиб бўлмасди.

Ниҳоят, шоир Николай Бажан қалбида тафакқурнинг эпик кўлами ва ифода қуввати, шоир Алишер Навоийнинг ифодалари ҳукмдорлиги, одимларидаги дадиллик, унинг фавқулудда топқирлиги ва хусндорлиги ботиндан акс садо бермаганмикан? Пировард-оқибатда – маҳобатга ташналик, тафакқурдаги мунтазамлик ва ҳиссий зўриқиш-чи?

Қуйидагиларни ҳам тусмол қилса бўлади: украин шоирларини ўзбек шоири ўз жамиятига ва унинг эгаларига атаган ўткир ахлоқий сабоқлар ҳам, ўлим ва ҳаёт, фоний ва боқий, биргаликда адабиётга боришга тўғри келадиган маънавий мерос ҳақидаги доимий мушоҳадалар ҳам – социалистик давр шоиринида хижолатга солган ҳамма нарса ташвишлантирган эди, аммо булар ҳақида у бор овози билан гапира олмас, замонавийликка боғланиб қолиб, кўпроқ ўтмишдан нолир эди, холос.

Яна бир гап: Николай Бажаннинг бой таржима меросида грузин ва ўзбек дostonларидан таржималарининг ютуқ дейилишига бир шарт бор: шоир украин тилида номаълум экзотик тушунчалар ва сўз шаклларининг ифодалаш усулларини қидирар экан, сўзнинг “кўпинча” мушкулотларини бартараф этгандек бўлади – бу ерда илҳомбахш шеърый матн гўё ўзи чиройли ва ихчам бирикмалар ҳамда янги сўзлар пайдо қилаётгандек.

Дарвоқе, нима бўлганда ҳам жаҳон адабиётининг энг қиммат дурдоналаридан биттаси украин адабиётининг ёмбисига айланган. Украин тилининг тарихий ва жуғрофий жиҳатдан олис, аммо ўзининг адабий умумбашарий кадриятлари билан бизга яқин маданиятларнинг бутун маънавий ўзига хослиги, назокату нафосати, бадиий ва саной салмоғини қайта гавдалантиришга кодирлиги нечоғли аёнлигига ажойиб исбот мавжуд.

Николай Бажаннинг ижодий жасорати ҳақида эслар эканмиз, бу таржимонларимиз ва шарқшуносларимиз ёш авлодини Алишер Навоийнинг улкан мероси устида олиб бораётган ишларини давом эттиришга илҳомлантиражак.

Қалдибек СЕЙДАНОВ

НАВОИЙ ВА АБАЙ

Қозоқ халқининг ардоқли фарзанди, машхур маърифатпарвар шоир Абай Қўнонбоев таваллудининг 170 йиллигини нафақат ватандошлари, балки қардош халқлар ҳам кенг нишонламоқда. Зотан, доимо инсонпарварликни куйлаган Абайнинг ижодий мероси барча учун ибрат намунасидир. Эътиборга молик жиҳати шундаки, Абай Қўнонбоевнинг шоир сифатида шаклланишида Шарқ мумтоз адабиёти намоянадалари қаторида ҳазрат Алишер Навоий ижодининг ҳам муносиб ўрни бор. Олим Қалдибек Сейданов икки улуғ шоир ижоди ва шахсиятидаги уйғун жиҳатларни таҳлил қилади.

Абай Қўнонбоевнинг Абай даражасига кўтарилиб, қозоқ поэзиясининг машъали, ёруғ юлдузига айланишида, айниқса, Шарқ шоирлари, жумладан, Алишер Навоий ижод дурдоналарининг таъсири беқиёс бўлган. Бу ҳақда Қозоғистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги, ёзувчи Ғабит Мусрепов: “Қозоқнинг инқилобдан аввалги адабиётига Ўрта Осиё классиклари асарларининг таъсири катта бўлган. Ўзбек халқининг донишманд шоири Алишер Навоийнинг асарларини ўқиб, ундан ўрناق олмаган шоир кам. Классик адабиётимизнинг буюк чўққиси – Абай ҳам Навоийни ўзига устоз деб билган, истеъдодига таъзим қилган”, дейди.

Шарқ шеърятидан таъсирланган ҳолда шеърлар битиш фақат Абайдагина эмас, балки XIX асарда яшаб ижод этган Шангерей, Шуртонбой, Оқон Сери, Шаади тўра Жангиров, Базор жиров, Қорасоқол Эримбет, Кулинчоқ, Мали хўжа, Кенже хўжа каби қозоқ шоирларида ҳам кузатиш мумкин. Бироқ Абай Қўнонбоев улардан анча илгари кетади, Низомий, Навоий, Фузулий, Бобур асарларини чуқур ўрганиб, бадиий бакуват асарлар, ажойиб дostonлар яратади. Шоирнинг 1858 йили, 14 ёшида ёзган “Фузулий, Шамсий, Сайқалий” номли шеърининг асари илҳом ва илмнинг дастлабки ҳосиласи эди.

Алишер Навоий билан Абай Қўнонбоев икки даврда, икки хил тарихий-ижтимоий шароитда – бири Ўрта аср маданиятининг раванқ топган даври (XV аср)да теурий шахзодалар саройида умргузаронлик қилган бўлса, иккинчиси XIX асрнинг иккинчи ярмида сахро халқи орасида – яшаган эса-да, уларнинг хаёти ва ижодий фаолиятларида, ахлокий-дидактик қарашларида бир-бирига яқинлик, ўхшашликларни пайқаш қийин эмас. Алишер Навоий муайян маънода ҳукмдор (вазир ва Астробод ҳокими) бўлгани сингари Абай Қўнонбоев ҳам ҳукмдор (овул бўлиси) эди. Шу боис ҳар иккиси ҳам умрининг сўнгги дамларигача халқ манфаатини кўзлаган. Адолат, ҳаққонийлик, инсоний бурч, илм-маърифатни улуғлаб, ўз асарларида мазкур тушунча-туйғуларга кенг ўрин берганлар.

* Қалдибек Сейданов – Қозоғистон Гуманитар фанлар академияси академиги, профессор.

Жумладан, Алишер Навоий давлат арбоби сифатида Астрободни обод қилиш, халқнинг турмуш даражасини яхшилаш борасида қатор адолатли фармонлар чиқарган бўлса, Абай Қўнонбоев 1885 йили Семипалатинск ўлкасида яшовчи қозоқлар учун 60 моддадан иборат қонун лойиҳасини тузиб, халқ орасида жорий қилади. Ҳатто Абай ўз отаси Қўнонбойнинг олиб борган айрим зўравонлик ишларига ҳам ҳақли эътироз билдиради.

Икки улуғ шоирнинг ижодий тамойиллари ҳам ўхшашдир. Алишер Навоий шеърят, санъат ва илм-фанга беписанд муносабатда бўлганларни, баъзи чаламулла ижодкорларни ёқтирмаганидек, Абай ҳам ўз давридаги қозоқ шоирларининг бемаза битикларини танқид остига олади. Ҳазрат Навоий замондоши Осафийга қарата: “Демак, сиз ёзган ҳар юз мисра шеърнинг баҳоси бир пул экан-да”, дея киноя қилган бўлса, А.Қўнонбоев шеърят бўстонини хашакка тўлдирган қозоқ оқинлари Чўртонбой Қаной ўғли, Дулат Бабатоев ва Бухор жировга атаб қуйидаги мисраларни битади:

*Чўртонбой, Дулат билан Бухор жиров,
Шеърлари бошдан-оёқ алгов-далгов.
Мағзини чақадиган одам бўлса,
Ҳар мисрада камчилик сезар дарров.*

Ҳар икки шоир ҳам халққа ҳалол хизмат қилиш, инсоний фазилатлар, адолат, пок муҳаббатни ҳар қандай мансаб-амалдан юқори қўяди. Навоий:

*Мансабдан мансабсизликка бургин юз,
Ҳар мансабдан мансабсизлик дуруст, –*

деган хулосага келса, Абай: “Буюк мансаб баланд қоядир. Унга эринмай ўрмаласа илон ҳам чиқа олур”, – дейди. Ҳатто бири вазирликдан, бири бўлисликдан воз кечишлари ҳам ҳаётдаги маслакларининг бир-бирига монанд эканини кўрсатади.

*Одамий эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ гамидин гами –*

ҳамда “Отанг фарзанди бўлма, одам фарзанди бўл” – ўзбек ва қозоқ миллатининг шиорига айланиб улгурган ушбу мисраларда комил инсон ғояси икки инсонпарвар ижодкорни ўйлантирган абадий мавзу эканини англаймиз.

Улар ижодидаги яна бир ҳамоҳанглик – меҳнатни улуғлаш, меҳнат аҳлини кадрлаш асарларида яққол кўзга ташланади. Масалан Навоий:

*Умрни зое этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодатнинг калити бил, –*

деса, Абай шундай ёзади: “Меҳнат қилсанг эринмай, қорнинг тўяр тиланмай”.

Кези келганда айтиш лозимки, иккисининг асарларида бадиий образларни тасвирлашдагина эмас, балки табиат ҳодисаларини ифодалашда ҳам мавжуд ўхшашликлар яққол кўзга ташланади. Масалан, Алишер Навоий қиш фаслини тасвирлар экан, шундай ёзади:

*Совурди чуп шажар баргини сарсар,
Су(в)нинг сийобдини дай қилди мрамар,
Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб,
Булут доғи ҳавога сочди сиймоб,
Дай устоди нечунким заргари Чин,
Залол атфоли лавҳин қилди сиймин,
Булутдин ким томиб ҳар қатраи су(в),
Бурудатдин ёғиб оламга инжу...¹*

Яъни шоир, “қаттиқ шамол дарахт барглари совурди, қиш симобдек ҳаракатдаги сувни музлатди, ҳаво булутдан синжоб (хайвон терсидан тикилган пўстин) кийди, булут ҳавога қор (симоб) сочди. Қиш устози, Чин заргари кумушдан тахт ясагандек, сув (муз)дан тахт ясади. Булутдан томган ҳар томчи сув, совуқдан инжу бўлиб оламга ёғилди”, – деса, Абай Қўнонбоевнинг машҳур “Қиш” шеъри шундай бошланади:

*Оқ либосли, гавдали, оқ соқолли,
Кўзсиз соқов, танимайди тирик жонни.
Ҳамма ёғи оқ қиров, туси совуқ,
Босган изи зарчиллаб келиб қолди.
Нафаси – изгиринли, аёзли қор,
Қари ошнанг – қиш келиб ташвиш солди².*

(Таржима бизники – Қ.С.)

Абай Қўнонбоев ўзининг “Искандар” достонини яратар экан, у Алишер Навоий қаламига мансуб “Садди Искандарий” ҳамда Низомийнинг “Искандар” достонига, шунингдек, тарихий ва афсонавий “Искандар”га ҳам ижодий, шу билан бирга танқидий ёндашганини кўраимиз. Абай бошқаларникидан фарқли ўлароқ Искандарни эл-юртни талон-тарож этувчи золим шоҳ, босқинчи сифатида гавдалантириб, ўқувчиларни ундан нафратлантиради. Шу орқали адолатсизлик, шафқатсизлик ва зулмни кескин қоралаб, қаттиқ танқид остига олади. Алишер Навоий яратган “Садди Искандарий” достони билан Абай Қўнонбоевнинг “Искандар” асари ўртасида сюжетдаги тафовут, ўзига хос ифода, индивидуал услуб, ўзгача тасвир китобхон назаридан четда қолмайди. Абай Шарқ халқлари афсоналари асосида ўз достонини яратар экан, асарни қозоқ халқининг турмушига мослаштириб, қозоқча вариантини яратади. Ижодкор маҳорати ва истеъдодидан дарак берувчи бу дoston қозоқ халқи орасида кенг шухрат қозонган.

Таъкидлаш жоизки, Абай Қўнонбоевнинг ижодий камолотида она юртининг халқ оғзаки дурдоналари, рус классикларининг нодир асарлари билан бир қаторда, Шарқ адабиётининг жавоҳиротлари ҳам ижобий роль ўйнаган. Академик Мухтор Авезовнинг қайд этишича, Абай Қўнонбоев ўғли Оқилбойга ҳазрат Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достони сюжети асосида “Жарроқ” номли асар ёзишни топширгани, набираларидан бирининг исмини Бобур қўйгани шоирнинг ўзбек халқига ва унинг буюк фарзандларига бўлган меҳр-муҳаббатининг ёрқин далили десак, муболаға бўлмас. Ҳатто Абай Қўнонбоев ўзининг “Қозоқнинг келиб чиқиши ҳақида бирмунча сўз” номли мақоласида Бобур шахсига батаф-

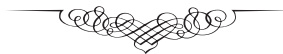
¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1976. 455-бет.

² Қўнонбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. –Алматы, ҚМКӨБ, 1977. 95-бет.

сил тўхталиб: “Бобур шохнинг онаси билан туғишган икки қариндоши бўлган. Каттаси Тошкентда хон бўлса, кичиги қозоқларга ҳукмронлик қилган. Булар Чигатой наслидан бўлган Юнусхоннинг болалари эди. Ўша қозоқларга ҳукмронлик қилганининг номи Аҳмад эди”¹, – дейди ва унинг қозоқлар орасидан уч юз аскар тўплаб, қалмоқлар билан курашганини қайд этади. Бу курашда Аҳмад хон қалмоқларга қақшатқич зарба берганидан уни қалмоқ хони: “Бу бир ёнолғиш бўлди”, – дейиш ўрнига: “Мана бу бир Алаш бўлди-ку”, – деб юборади. Шундан унинг номи “Алаш” деб номланибди”, – деган фикрни илгари суради ҳамда: “Бобурнома”да ана шундай ёзилган”, – деб, алоҳида уктириб ўтади.

Буларнинг бари қозоқ шеърояти намояндаси, қозоқ халқининг фахри Абай Қўнонбоевнинг Фирдавсий, Низомий, Навоий, Бобур каби буюк алломалар асарларидан доимо баҳраманд бўлиб, уларни ўзига устоз билиб, алоҳида ҳурмат кўрсатганидан далолат. У ўзининг “Қозоқнинг келиб чиқиши ҳақида бирмунча сўз” номли мақоласида ўзбек халқи ҳақида алоҳида тўхталиб: “...ўзбеклар экмаган экин, улар олмаган ҳосил, савдогарларининг бормаган жойи йўқ... Хуллас, уларнинг қўлидан келмаган иш йўқ. Руслардан фарқли улар қозоқларнинг тиригига ҳам, ўлигига ҳам ярайди, – дейди. – Ўруслар келгандан кейин ҳам ўзбеклар уларнинг илми, урф-одатларини биздан кўра олдинроқ ўрганиб олишди. Зийраклик, моҳирлик, эпчиллик, уддабуронлик ҳам шуларда, сиполик, одоб ҳам шуларда”, – деб, қардош ва ёндош ўзбек халқига юксак баҳо беради.

Буюк мутафаккир шоир Абай Қўнонбоевнинг ўз ватани ҳамда ўзбек халқига туйган муҳаббати унинг ота ўғли эмас, одам ўғли, чинакам инсонпарвар, бағри кенг ижодкор эканидан далолатдир.

¹ Кўрсатилган асар. 158-бет.

Умарали НОРМАТОВ**“ТЎЛҚИНЛАР ЎҚИРЛАР ҲАЗИН МАРСИЯ”**

(“Даврим жароҳати” достони яратилганининг 50, мудҳиш жароҳат содир этилганининг 70 йиллиги муносабати билан)

XX аср янги ўзбек адабиётининг забардаст намояндаларидан бири, кўпқиррали ижодкор Ойбек бисотида дoston жанри алоҳида ўрин тутди. Қирқ йиллик ижодий фаолияти давомида шоир тарихий ва замонавий мавзуда йигирмага яқин дoston яратди. Аксар дostonлари қахрамонлари номлари билан аталади: “Дилбар – давр қизи”, “Темирчи Жўра”, “Бахтигул ва Соғиндиқ”, “Гулноз”, “Навоий”, “Ҳамза”, “Зафар ва Захро”, “Маҳмуд Торобий”, “Гули ва Навоий” каби... Шунингдек, “Ўч”, “Қахрамон қиз”, “Камончи”, “Қизлар”, “Бобом” ҳамда тугалланмай қолган “Темур” ва “Бобур” дostonлари ҳам қахрамонлар қисмати талқинига бағишланган лиро-эпик асарлардир.

Улуғ шоирнинг биргина достони “Даврим жароҳати” эса ўзгача, лиро-публицистик йўналишда. Бу ерда асар қахрамони бевосита шоирнинг ўзидир. Муаллиф унда шахсан ўзи шоҳид бўлган XX асрнинг энг мудҳиш ҳодисаларидан бири – иккинчи жаҳон уруши поёнида япон заминида содир этилган – башарият тамаддуни тарихидаги мислсиз офат – атом қуролини ишга солиш туфайли санокли дақиқаларда 200 мингдан ортиқ тинч аҳоли ёстиғини куритган, яна неча минглаб тирик қолганлар танию қалбини бир умрга жароҳатлаган, бутун башарият аҳлини ваҳшатга солган мудҳиш ҳодиса ҳақида қалам тебратади. Шу мислсиз офат содир этилган дақиқалардан сўнг ўтган йигирма йил давомида қалбидаги аламли туғён шоирга тинчлик бермайди, 1965 йилга келиб ўша – давр жароҳатининг қалбдаги асоратлари сатрларга тизилади ва дoston шаклига кириб вулқон каби янграйди.

Ойбек ўша мудҳиш ҳодиса юз берган 1945 йил 6 август соат 8.15 арафасида Япониянинг Хиросима шаҳридаги вазият манзараларини – японларнинг тинч-осойишта ҳаётини, сўнг ваҳшат қўпган дақиқалар, жаҳаннамга айланган, одам боласи тасаввурига сиғмайдиган даҳшатларни кўз олдимизда гавдалантиради, давр балосининг шум қанотидан қарсиллаб қуйилган ялмоғиз ўти лавҳаларини чизар экан, “Азроил, инсондан, кел, ол сабоқни!”, “Юз мингча одамлар – кул... Бу не офат?! Одамлар йўқ бўлди, қолди соялар... Миллион даражага ошган ҳарорат! Йиғлади соялар, йиғлади тошлар...” – дея дил-дилидан

* Умарали Норматов – филология фанлари доктори, профессор.

ўкинади... Бири биридан мудҳиш манзаралар тасвиридан сўнг, шоирнинг мана бу қалб фарёдига ўқувчи тоқат қилиши қийин:

*Латофат, муҳаббат, ҳаётдан бир из
Қолмади, бир онда барчаси барбод.
Қани ёш жувонлар? Қани йигит, қиз?
Қани хумор кўзлар – изида фарёд...*

Бу мудҳиш ҳодисага одам зоти эмас, она табиат, ҳатто денгиз сувлари ҳам дош беролмайди, унинг қаршисида “Тўлқинлар ўқирлар ҳазин марсия” деб ёзади шоир.

Достон поёнида адиб ваҳшатли манзаралар таъсирида ларзага тушган қалб титроқларини жиловлаб, кўнглида кечган ўй-мушоҳадаларини сатрларга тиза бошлайди. Янги тарих – XX асрнинг ғоят зиддиятли муаммолари устида ўй-хаёлларга толади. Олим-шоир фикрича, мушарраф олимлар кўп жабр тортиб, илм марваридларини доналаб терди, ҳар бири қалбидан – кирмасдан қабр, илм машъалига бир учқун берди, жумладан:

*Олимлар асрлар атомнинг сирин –
Қидириб, босдилар қадам-бақадам,
Ақл олмоси-ла атомнинг мағзин
Чақишига уриниб, етдилар Адам.*

*Олимлар асрлар тош, тикан, чангал –
Йўлларни босдилар... Ажойиб сабр!
Фикр учқуни-ла ёқдилар машъал,
Хайрли шини, деб қучдилар қабр.*

Шу ўринда академик – олим, шоир ғурур-ифтихор билан “Атомнинг қаъридан қудрат булоғин, Ҳаёт сари боғлаш – на гўзал орзу!” дейди. Унингча, аслида бу тубсиз хазинага калит топиш билан баробардир. Шоирни қийнаган жумбоқ шуки: “Ҳайҳотки, бу калит жаҳаннам очди”.

Инсон даҳоси кашф этган, аслида эзгу мақсадларга йўналтирилган ихтироларни “ҳаёт чаманига ўт-олов сочиш”га хизмат эттирган кимсаларни шоир “Инсоннинг ифлоси – бир гуруҳ палид”, ёвузлик, “инсон шаънига ҳақорат”, башариятнинг душмани, минг аср ҳам юва олмай-диган тарихда қолган доғ деб атайди.

Шоир шу мудҳиш ҳодисадан сўнг дoston ёзилгунча ўтган йигирма йиллик ҳаётига назар ташлар экан:

*О, даҳшат, ёвузлик – таърифдан оғиз
Қаламим тебранмас, қотган сўзларим.
Уйласам ҳар дафъа юрагим жиз-жиз –
Қоврилу, ҳасратда ёнур кўзларим,*

дея ҳайқиради. Йигирма йил бурун қалбида қолган ўша бедаво жароҳат бир умр шоирга тинчлик бермайди. Адиб дoston поёнида жабрдийда япон халқига чин дилдан ҳамдардлик билдириб, “Тупроғингга ҳали оёқ босмадим, дардларингни таширман нақ йигирма йил... Бирга ёндим, бирга чекдим дардингни, Севгимни, дилимни қилганман тортиқ” дея асарига сўнгги нуқта қўяди. “Даврим жароҳати” шоирнинг бошқа дostonлари орасида айни шу – ҳам “Ғазабкор вулқон” тарзи, ҳам ўта самимияти билан ажралиб туради.

Ниҳоят, бу нодир асарнинг яна бир муҳим жиҳатига Сиз, азиз ўқувчилар эътиборини қаратишни истар эдим. Сир эмас, шоирнинг 30–50 йиллар давомида яратган деярли барча дostonларида ҳодисалар талқинида шўровий мафкура қандайдир даражада ўз асоратини қолдирган. “Даврим жароҳати” мамлакат тарихидаги янгилашиш – “эрувгарчилик” замони маҳсули сифатида бу хил синфий-мафкуравий ёндашувлардан деярли холи. “Инқилоб чакмоғи... ёрди зулматни” сингари бир-икки “шўровий” сатрларни мустасно этганда, асар бошдан-оёқ умумбашарий талқин, бекиёс инсоний дард билан йўғрилган.

Дoston дунёга келган кундан бошлаб эл оғзига тушди, асар асосида Республика радиоси томонидан яратилган радиоинсценировка узоқ йиллар тингловчиларни ларзага солиб, ўйга толдириб келди, адабий танқидчилик асарни муносиб баҳолади, у дарслик, ўқув кўлланмаларидан ўрин олди... Аммо булар етарли эмасдек туюлади. Бу умумбашарий аҳамиятга молик нодир дostonнинг жаҳон миқёсидаги тарғиботи, ўзга тилларга, хусусан, япончага таржимаси устида бош қотирмоғимиз даркор. Дoston яратилгандан буён орадан роппа-роса ярим аср ўтган бўлса-да, у ўз кадр-қимматини, умумбашарий ижтимоий пафоси, салобатини асло йўқотгани йўқ, айниқса, бугунги мислсиз фан-техника инқилоби замонида дoston башариятни унинг хатарли оқибатларидан огоҳлантирувчи бонг каби янграмоқда. Ўтган аср поёнида Чернобиль атом электростанциясида содир бўлган фалокат, янги аср бошида, айни етмиш йил бурун атом захрини татиб кўрган япон халқи табиат инжиқлиги – цунами зарбаси туфайли ўз ватанидаги атом станцияларида юз берган ҳалокатлар зарбидан қанчалар озор чекканига гувоҳ бўлдик. Атом, водород бомбасига эгалик қилиш иштиёқи ваҳимаси Америка ва Россия, Хитой, Америка ва Ироқ, Шимолий ва Жанубий Корея, Ҳиндистон ва Покистон, Эрон ва Исроил муносабатларига соя солиб келаётганини кўрдик, кўряпмиз... Шу хил хатарли ҳодисалар устида сўз борганда беихтиёр “Даврим жароҳати” даги оташин шоирнинг башариятни огоҳликка даъват этувчи қалб нидолари бот-бот ёдга тушаверади, қалбларни туғёнга солаверади.

Бугина эмас. “Даврим жароҳати” дostonи билан Ойбек ўзбек шеъ-

рияида, аниқроғи, дostonчилигида ўзига хос ижтимоий пафос ифодаси анъанасини бошлаб берди. Агар Ойбек ўз дostonида фан-техника мўъжизаси хайрли ишлар эмас, ёвуз мақсадларга хизмат этиши мислсиз фожиаларга олиб келганлигидан фарёд чекса, шоира Зулфия “Хотирам синиқлари” поэмасида айни шу, XX асрда содир бўлган бошқа бир мудҳиш жиноятнинг оқибати, атом бомбаси зарбасидан-да қолишмайдиган Сталин даври қатағонлари офатидан фарёд чекади. Аслида униси ҳам, буниси ҳам бир-биридан қолишмайдиган давр жароҳатлари, хотира синиқлари, қалб изтиробларидир.

Шоир Эркин Воҳидов “Инсон” қасидасида Ойбекнинг “Даврим жароҳати”га жўровоз бўлиб замондош-инсон зотига қарата “Машъали фикрат – сенинг, Ҳам чангали ваҳшат сенинг... Миндинг илм нарвонига, Чикдинг фунун осмонига, Бу жаҳон айвонига, Аркон ўзинг, вайрон ўзинг. Заррани ижод этиб, Даҳшат бало бунёд этиб, Оқибатни ёд этиб Ҳайрон ўзинг, ҳайрон ўзинг” дея чексиз ҳасрат тўла ўй-мушоҳадаларга толади.

Ойбек кўнгил лирикасининг тадқиқотчиси, Зулфия, Эркин Воҳидовлар шеърияи мухлиси Улуғбек Ҳамдам эса XXI аср остонасида туриб Ойбек бошлаб берган, Зулфия, Э. Воҳидовлар давом эттирган адабий анъана изидан бориб бугунги инсон, башарият қисматининг бошқа бир қалтис жумбоғи устидаги ўй-кечинмалари, қалб изтиробларини изҳор этади. “Янги инсон” деб аталган изтехзога лойиқ зот

ким, у қаердан, қай тарика пайдо бўлди? Қаёққа қараб кетяпти? Шу каби ҳаёт-мамот аҳамиятига молик масалаларни ўртага қўйиб, оғриқли саволларга ўзича жавоб қидиради; энг ёмони, янги инсон ўз юрагидан отилиб кўчага чиқиб кетди, у комфортга сиғиниб шундай аҳволга тушди; унинг

таври ўзгарди, эркаги аёлга, аёли эркакка ўхшай бошлади, “бир жинсли никоҳ” одат тусига кира бошлади; бу жараённинг мудҳиш оқибати атом ва қатағон фалокатларидан-да кам эмас... Шоир шу ажаб аянчли ходиса устидаги аламли ўй-мушоҳадалари орқали башариятни бу хатардан огоҳ этмоқчи бўлади...

Бу хил мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Қисқаси, “Даврим жароҳати”дан бошланган умумбашарий аҳамиятга молик табарруқ адабий анъана миллий шеъриятимизда хилма-хил кўринишда изчил давом этаётир. Шу қутлуғ анъанани бошлаб берган оташин шоир руҳи поки олдида бугун таъзим бажо келтиришга бурчлимиз.

Наум КАРИМОВ

**РУСТАМ
ҲАМДАМОВ**

1996 йили Москвада рус маданиятининг бир неча таниқли намојндасига “Триумф” (“Тантана”) мукофоти топирилди. Шу куни жюри раиси академик Пиотровский камина учун “мистер X” бўлган Рустам Ҳамдамовни “Миллатнинг маданий бойлиги учун” деб номланган гран-при билан табриклаб, унинг шарафига юксак сўзларни айтади. Камина ўзбек ўғлонининг кино ва тасвирий санъат соҳасида эришган ютуқлари учун рус санъати юлдузлари қаторида шарафланганидан ғоят хурсанд бўлиб, бу қувончли воқеани қайсидир газета орқали ватандошларим билан баҳам кўрдим. Аммо шундан кейин қарийб ўн йил ўтган бўлса-да, Рустам Ҳамдамов ҳақидаги тасаввуримни кенгайтириш иложи бўлмади. Шунга қарамай, унинг шахси ва ижодига бўлган қизиқишим заррача ҳам сусайгани йўқ. Негаки, у ҳам ўта серқирра истеъдодга эгаллиги, ҳам ҳозир кундан-кунга ноёблашиб бораётган яна бир фазилати билан бошқалардан кескин ажралиб турарди. Бу унинг ўта камтарлиги, мол-мулкка ўчмаслиги, шон-шухрат бандаси бўлмаганидир.

Рустам Ҳамдамов 1944 йил 24 майда Тошкент шаҳрида туғилган. Афсуски, унинг отаси Усмон Ҳамдамов ҳақида аниқ маълумот йўқ. Р.Ҳамдамовнинг журналистлар билан қилган суҳбатидан фақат шу нарса маълумки, отаси шеърят шайдоларидан бўлган. “Отам шеър ёзди, – деган у. – Бошқа ҳеч нарса билан шуғуланмайди. У дунёдаги улуғвор номаълум шоирлардан бири”. Р.Ҳамдамов журналистнинг: “У ёзганларига пул оладими?” деган саволига бундай жавоб берган: “Асло! Ёзганлари учун пул олиш улуғ кишиларга ярашмайди”. Дўст-ёрлари Р.Ҳамдамовнинг бу сўзларини унинг ўзига нисбатан ҳам айтилган сўзлар деб биладилар. Зеро, у қанчадан-қанча бадийий ғояларни ўртага ташлаган, ҳамкасблари эса унинг ғоялари асосида фильмлар, картиналар, костюмлар, шляпалар, шарфлар, галстуклар... чиқариб, ҳам ном қозонган, ҳам кўша-кўша қасрлар қуриб яшаётган бўлсалар-да, у ҳамон бирор бошпанага эга эмас.

Р.Ҳамдамовнинг онаси Гурьев шаҳридан “қулоқ” қилиниб, Сирдарё бўйларига қочиб келган татарлар қавмидан. У бирмунча вақт Шарқ

* Наим Каримов – филология фанлари доктори.

халқларининг рақс ансамблида кассир бўлиб ишлаган. Ҳамдамовнинг Парижда нашр этилган “Русская мысль” (“Рус фикри”) газетаси муҳбири билан суҳбатидан аён бўлишича, унинг оиласи Тошкентдаги “Керенский уйи” (ҳозир Мўғилистоннинг Ўзбекистондаги элчихонаси биносига яқин “яхудийлар маҳалласи”да яшаган. “Менинг энагам рус аёли, Нижегород театри хорида ашула айтган, у ҳатто мени пинҳона чўқинтириб ҳам қўйган. У Тошкент театрининг хўжалик бўлимида ишлаб, ўқтин-ўқтин шоҳона ложада ўтириб, Плисецкаяни кўрган, Даргомижскийнинг “Сув париси”да Пирогов билан Барсовани эшитган”. Ҳамдамов, шу суҳбатдан равшан бўлишича, болалигидан эрка ва қайсар бўлиб ўсган; ҳатто комсомол-ёшлар ташкилотига аъзо бўлмаслик учун кечки мактабда ўқиган.

Ана шу қайсарлик, кўпчилик ортидан эргашмаслик, ҳаёту санъатда ўз йўлини топиш ва шу топилган йўлдан оғмай бориш истаги Ҳамдамов инсоний сажиясининг устувор белгиси бўлади. Рангтасвир ва кино санъатларига кизиққан Ҳамдамов ўрта мактабни битирганлик ҳақидаги шаҳодатномани олиши билан Москвага бориб, бутун дунёга машҳур кино институтига кириш учун имтиҳон топширади ва бирорта кишининг ёрдамисиз... қайси факультетга денг – режиссёрлик факультетига – шу йилларда совет киносининг машҳур арбоблари қаторидан ўрин олган Григорий Чухрайнинг устахонасига ўқишга киради. Институтда қабул қилинган таомилга кўра, талабалар одатда атоқли кинорежиссёрлар, кинорассомлар, кинооператорларнинг ижодий тажрибаларидан сабоқ олиб, шу тажрибаларни ўзлаштиришлари лозим эди. Лекин Ҳамдамов талабалик йилларининг илк кунларидан бошлаб ўзининг ижодий йўлини топишга интилди. Учинчи курсда таҳсил олаётган чоғида сценарий ёзиб, шу сценарий асосида ҳамкурслари Ирина Киселёва ва оператор Владимир Дьяков билан бирга “Тоғлардадир менинг юрагим” фильмини сурагга олади. Фильм нафақат талабалар, балки ВГИКнинг казо-казоларини ҳам ҳайратга солади. Ҳамдамов гарчанд сценарийни Уильям Сароян асарлари таъсирида ёзганига ишора қилган бўлса ҳам, сценарий мутлақо оригиналлиги, фильм эса ўзининг янги, “ҳамдамовча” нафис киноэстетикаси билан совет киносига ўзига хос катта талант соҳибининг кириб келаётганини маълум қилди. Орадан бир неча йил ўтгач, А.Кончаловский “Дворянлар уяси” фильмини, бир томондан, буюк Ф.Феллини, иккинчи томондан, 3-курс талабаси Р.Ҳамдамов таъсирида яратганлигини эътироф этган. Бу, ёш киносценарист, кинорассом ва кинорежиссёр Ҳамдамовнинг кинодаги биринчи ишига берилган катта баҳо эди.

Афсуски, “Тоғлардадир менинг юрагим” фильмининг тақдири фожиами тугади. Институт партия ташкилоти шу йилларда Хитойда машҳур бўлган “Турли-туман гуллар ўссин!” шиорининг совет мамлакатига кириб келишига сабаб бўлмаслиги учун унинг экран ва телевидение орқали кўрсатилишига рухсат бермади. Фильмнинг ВГИК фильмотекасида сақланаётган негативи эса кутилмаганда “ўғирланди”. “Миш-миш”ларга қараганда, кимдир негативни ўғирлаб, уни бехосдан ювиб ташлаган эмиш. Бу тасодиф эмас: шу даврда партияга фақат соцреализм тувакчаларида ўстирилаётган қизил гулларгина керак эди.

Ҳамдамовдек истеъдодли шахслар мафкуравий яккахонлик шароитида қувилиб-йўқолиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Буни яхши билган А.Кончаловский Ҳамдамовни кино оламида сақлаб қолиш мақсадида ўзи сурагга олаётган “Дворянлар уяси” фильмига либослар бўйича рассом сифатида таклиф этади. Ҳамдамов бу фильмдаги қаҳрамонлар (артистлар) учун алламбало костюмларни, шу вақтгача бирорта соҳибжамол киймаган алламбало шляпаларни ўйлаб топади ва ўз қўли билан ясайди. Ижодий ҳамкорлик самарали яқун-

лангандан сўнг, Кончаловский Москвадаги қайси бир ертўлада яшаётган, аммо “прописка”си бўлмаган Ҳамдамовнинг “Мосфильм” киностудиясида “Кутилмаган қувончлар” биринчи тўла метражли бадиий фильмини суратга олишига рухсат олиб беради. А.Кончаловский ва Ф.Горенштейннинг шу номдаги сценарийси турли чиғириқлардан омон-эсон ўтгач, Ҳамдамов фильмдаги асосий ролларга биринчи фильмдаги аёл ролини қойилмақом қилиб ўйнаган Елена Соловейдан ташқари, Наталья Лабле, Олег Янковский, Татьяна Самойлова сингари таниқли киноартистларни таклиф этади. Лекин киностудия раҳбарияти суратга олинган дастлабки кадрларни кўриб, Ҳамдамовни сценарийга тўла роя қилмаганликда айблаиди ва унинг олдида сценарийдан бир кадам ҳам четга чиқмаслик ҳақида шарт кўяди. Ҳамдамов бундай мафқуравий тазйиқ шароитида ишламаслигини айтиб, “Мосфильм”дан бош олиб кетади. Кўп ўтмай, суратга олинган кадрларнинг 9 қутидаги негативи ювиб ташланади, ишчи материаллари эса талон-торож қилинади. Орадан 16 йил ўтгач, Ҳамдамов “Anna Karamazoff” фильмини суратга ола бошлаганида, кимдир цехда “Кутилмаган қувончлар”нинг позитивлари солинган кутиларни кўриб қолади. Рустамнинг дўстлари бу кутилардаги суратларнинг мўъжизакор жозибасини кўриб, кўз ёшларини тўкадилар: бу нафақат Ҳамдамовнинг, балки совет киносининг тугалланмаган шоҳ асари экан! Таниқли кинорежиссёр Кира Муратов: “Агар мендан “Ким сизга таъсир кўрсатган? Ким сизга устоз бўлган?” деб сўрасалар, мен бундай жавоб берган бўлардим: “Эҳтимол улар кўпчиликдир, аммо гапнинг сирасини айтганда, Параджанов билан Ҳамдамов”, деган. Москвалик киношуносларнинг ёзишларича, Н.Михалков Ҳамдамовнинг “Кутилмаган қувончлар” учун тайёрлаган материаллари асосида “Муҳаббат бандаси” фильмини суратга олган, аммо бирор интервьюсида на бу фильмнинг бадиий-эстетик заминини яратган Ҳамдамовни, на бирламчи манбани тилга олган.

Р.Ҳамдамов “Кутилмаган қувончлар” суратга олина бошлаган 1974 йилдан 1991 йилгача, яъни кино олампидан четда кечган ҳаёти давомида тасвирий санъатнинг турли жанрларида тинмай ижод қилди. Шу вақтдами ёки “Тоғлардадир менинг юрагим” фильмидан кейинми, Пушкиннинг “Дубровский” қиссасини ўқиб, шу асарни экранлаштириш орзуси билан яшаган Витторио де Сика Г.Чухрайга мурожаат этиб, ундан шу фильмга ҳамрежиссёрлик қилишни илтимос қилади. Чухрай эса, картинанинг тасвирий образини ишлаб чиқишга Ҳамдамовни таклиф этади. Ҳамдамов бу ишга завқ билан киришиб, шляпа, шарф, либосларнинг турли-туман шакллари тасвирланган 50 варақли жилдни Чухрайга берганида, буюк итальян режиссёри навқирон ўзбек йигитининг санъатини кўриб, хайратга тушади. “Булар нима, асл нусхаларми?” деб сўрайди де Сика. “Албатта, асл нусхалар”, жавоб беради Чухрай. Аммо у де Сиканинг бу гаплари тагида “Пушкин давридан қолган либосларнинг асл эскизларими?” деган маъно ётганини англамай қолади. Ҳамдамовнинг эскизлари тарихан шу қадар ишонарли, бадиий жиҳатдан шу қадар мукамал асарлар экан.

Кези келганда айтиш жоизки, Ҳамдамовнинг шу йилларда ва кейин акварель бўёқлар билан ишлаган расмлари нафақат Лукино Висконти, Тонино Гуэрра сингари машхур итальянларнинг уйларини, балки Москвадаги Третьяков галереяси, АҚШдаги Роткерс университети қошидаги Циммерли музейи, Италиянинг Раванна шаҳридаги Миллий галерея залларини ҳам безаб туради. Ҳамдамов – асари 2003 йилда Эрмитажнинг замонавий коллекциясига қабул қилинган биринчи барҳаёт россиялик рассом ҳисобланади. Шу воқеа муносабати билан Эрмитаж раҳбарияти Ҳамдамов шарафига расмий қабул маросимини ўтказган. Унинг асарлари кўргазмаси Россиянинг Москва, Санкт-

Петербург сингари йирик шаҳарларидан ташқари, Лондон, Нью-Йорк, Милан, Червиа каби шаҳарлардаги нуфузли кўргазмаларда намоиш қилиниб, минглаб тасвирий санъат мухлисларининг таҳсинига сазовор бўлган. 1999 йилда Нью-Йоркдаги “Winter Gallery” компанияси Ҳамдамовнинг уч тиражда нашр этган офортлари аллақачонлар сотилиб, ҳозир, Страдивари скрипкаларидек, ноёб асарларга айланган. Ҳамдамов 2000 йиллардан бошлаб театр рассоми сифатида ҳам фаол ижод қилиб, А.Кончаловский билан ҳамкорликда “Шчелкунчик” ва “Чайка”, В.Кручинина билан ҳамкорликда “Текинхўр”, Ю.Любимов билан ҳамкорликда “Ақллилик балоси” ва бошқа спектаклларнинг саҳналаштирилишида рассом сифатида ўз ҳиссасини кўшган.

Ҳамдамов 1991 йилда “Anna Karamazoff” деган биринчи тўла метражли фильмини яратишга муваффақ бўлди. Франциялик продюсер Серж Зильберманнинг бирдан-бир мақсади фильмни Канн кинофестивалида намоиш этиб, нуфузли совринлардан бирини қўлга киритиш эди. Шунинг учун у фильм устидаги иш тугалланмаганига қарамай, Ҳамдамовни шошириб, ҳали сўнгги сайқал берилмаган фильмни Каннга олиб боради. Аммо фестивалнинг энг юксак совринига даъвогар бўлган асар совринсиз қолади. Ширин орзулари биллур қадахдек чил-чил синган продюсер фильмнинг Россия экранларида намоиш этилишидан ҳам, фильмнинг бир нухасини Ҳамдамовга беришдан ҳам бош тортади. Бироқ “Монд” газетасининг 1991 йил 20 май сонида ёзилишича, “Anna Karamazoff” бамисоли фиръавнлар хазинаси ўлароқ, “ўғирланмай қолган, аммо ўнлаб йилларга етадиган бойликлар билан тўла фильмдир”.

Ҳамдамов 1992 йилда Жак Ширакнинг жаҳон маданияти атоқли арбоблари учун таъсис этилган грантини олиб, 1995 йилгача Парижда яшади; шу даврда Милан, Париж, Нью-Йоркдаги “Юксак мода уйлари” учун аноним ҳолда (исмини кўрсатмай) янги модаларнинг эскизларини чизди; Американинг “Russian World Galleri” компанияси учун заргарлик буюмларининг лойиҳаларини яратди.

2005 йилда Ҳамдамовнинг тўққиз йиллик ижодий орзу ва изланишлари натижаси – “Вокал параллеллар” фильми экран юзини кўрди. Фильм номи машҳур тенорлардан бири Жакомо Лаури-Вольпининг шу номдаги китобидан олинган. Ҳамдамов фильм жанрини гарчанд “фильм-концерт” деб атаган ва унда Пуччини, Шуман, Россини асарлари А.Давтян, Р.Жаманова, Э.Курманғалиев ижроларида янграган, ҳатто уларнинг чиқишлари Р.Литвинова томонидан эълон қилиниб турган бўлса-да, асар вокал санъати эмас, балки Бергман, Антониони, Феллинилар киноэстетикаси мухлисларига мўлжалланган фильм-метафора эди. Ҳамдамовнинг ўзи ҳам оригинал ассоциатив, метафорик ва визуал кинотилнинг асосчиси сифатида эътироф этилган.

Ҳамдамов асарлари кўргазмаси каталогда чоп этилган “Рустам Ҳамдамовнинг вокал параллеллари” мақоласида Паола Волкова фильми бундай талқин қилган: “Ҳамдамовнинг вокал параллеллари сонсиз-саноксиз. Унинг “қизиқчи аёллар”и тушларида Репиннинг “Баронесса Иксул”ини кўришади. Шляпа кийган қизлар тушларига Врубелъ, бир бош узумнинг тушига эса Пуссен қиради. Аммо булар ўз қавмидан ажралиб чиққан, қавми билан алоқасини йўқотган орзу ва тушлардир. Улар пировардида гиперматнга, алоҳида-алоҳида мавжудотларга айланиб кетади. Бу – “овозларнинг само йўлларидаги ғалати йўқламаси”дир”.

Ҳамдамовнинг бу фильмини томоша қилиш ва уни тўғри талқин қилиш

учун Антониони, Феллини, Бергман сингари янги киноэстетикага асос солган режиссёрлар тажрибасидан хабардор бўлиш, тушуниш ва завқланиш истеъдодига эга бўлиш лозим.

Ҳамдамов қанчалик истеъдодли ва унинг истеъдоди қанчалик серкирра бўлмасин, бу истеъдоднинг қадрига етадиган ва ҳатто уни кўкларга кўтарадиган дўстлару мухлислар кўп бўлганидек, уни тушунмайдиган ва ҳатто тушунишни истамайдиган кишилар ҳам оз эмас. Сўнгги тоифага мансуб кишиларнинг бир қисми унинг ўзига хос истеъдодини инкор этади, унинг кинорежиссёр сифатида реаллашишига тўғаноқ бўлади. Ҳамдамовнинг инсоний сажиясида ҳам истеъдоднинг тўла юзага чиқиши ва шовул мевалар беришига монелик қилувчи хислатлар йўқ эмас. У зиддият ичида яшовчи, ўзидаги аксилижодий инстинктларни бартараф эта олувчи, ўз ғоя ва мақсади йўлида курашувчи шахс эмас. Лекин унинг бадиий фикрлаш тарзи ва шакллари шу қадар нафис ва жозибалики, бу бадиий фикрнинг реал самараларини кўрган киши хайратланмай қолмайди. Унинг ҳар бир акварель ёки мойбўёқ билан ишланган ишида фақат Ҳамдамовгагина хос бўлган Услуб сокин ва майин бир тарзда жилва бериб туради.

Мухбирлардан бири ундан сўраган экан:

– Сизнинг картиналарингизда турли-туман эски-туски туфлилар, ҳар хил ипли, тугмачали, тақинчоқли ботинкалар ҳаддан зиёд кўп. Пойабзалга бўлган бундай эҳтиросингизнинг сабаби нимада?

Ҳамдамов жавоб берган:

– Мен Милан, Париж, Нью-Йоркдаги “Юксак модалар уй”и учун жуда кўп либослар, жумладан, пойабзалларни чизиб берганман. Яна шуниси ҳам борки, эски, ташланган нарса жуда ҳам жозибали бўлади. Набоков шу ҳақда кўп ёзган. Майса устида унутилиб қолган қўлқопнинг ўзи – картина. Анови, биринчи планда тасвирланган денгиз бўйидаги оқ туфелча билан бир шингил узумга қаранг. Бир-бири билан мутлақо боғланмаган нарсалар. Улар ёнидаги нима, коптокми? Йўқ. Бу – шар, бутун ер юзи... Бу ерда ҳеч қандай ҳаракат йўқ – ит югуриб ўтмаган, тўлқинларни тебратиб юбормаган, аммо: “Мен эшитаётган нарса – ҳеч нарсани англамайди. Фақат бир нарса, мен ўз кўзим билан кўрган нарсагина мавжуд. Ҳатто айтишим мумкин – кўзимни чирт юмиб кўрган нарсам ҳам мавжуд”, деган де Кирико руҳидаги сюрреализмнинг сезгиси бор, холос”.

Ҳамдамов яна бундай фикрни олға сурган: “...Мусулмонларда одамлар ва ҳайвонлар тасвиридан фойдаланиш тақиқлангани учун гилам гулларини сўфий гиламчилар – аскет ва мистиклар ўйлаб топишган. Гилам тўқиган хотин-қизлар эртами ё кечми медитация қила бошлашган. Мавҳум бир нақшда, нотаниш дунё тузилиши чизилган чизмада бўлганидек, абадият ҳақидаги, космос ҳақидаги фикр мужассамланган. Бизнинг ўзимиз ҳам шу катта гиламнинг тугунчаларидек унда муҳрланган бўлаемиз. Уйлайманки, ҳақиқий абстрактчи рассом ҳам худди шундай ишлайди – реалликдан узоклашади ёки аксинча, унга чуқур кириб боради-да, медитация жараёнида ўзининг тугун ва нақшларини кашф этиб, коинотни қайта яратади. Чинакам абстракцияда донолик мавжуд бўлиши лозим”.

Ҳамдамовнинг интервьюсидан олинган бу сўзлар унинг нафақат катта рассом, сценарист, кинорежиссёр, балки ўз қарашлари, ўз овози, ўз услуги ва ўз фалсафасига эга ижодкор эканидан ҳам шаҳодат беради. Ҳамдамов ижоди тарғиботчиларининг: “Лукино Висконти Ҳамдамов расмлари осифлиқ хонасида вафот этган!” деб ғурур билан айтган сўзлари бежиз эмас.

ВЕНГРИЯ РЕСПУБЛИКАСИ

Қадимий Дунай дарёси бўйида жойлашган Венгрия мамлакати узоқ тарихга эга. Гоҳ мўғулларнинг, гоҳ усмонли туркларининг хужумларига дуч келган венгерлар кейинчалик Австриянинг вилоятига айлантирилди.

Нихоят 1918 йил октябрда мамлакат озодликка эришди ва 16 ноябрда Венгрия Республикаси деб эълон қилинди. Бирок кўп ўтмай Венгрияда аввал советлар ҳокимияти ўрнатилди, кейин Германияга хайрихоҳ Хорти диктатураси қарор топди, сўнг яна советлар ҳокимияти мамлакат тепасига келди. 1956 йилги халқ исёни ҳам шафқатсизларча бостирилди. 1989 йили Венгрия демократик ҳуқуқий давлат деб эълон қилинди ва 18 октябрда Венгрия Республикаси деб аталди.

Ўзбекистон ва Венгрия ўртасидаги дипломатик муносабатлар 1992 йил 3 мартда ўрнатилган.

Венгерлар 20 августни Венгрия давлати асосчиси Авлиё Иштван шарафига миллий байрам сифатида кенг нишонлайдилар. Шу муносабат билан журналимизнинг мазкур сонини Венгрия адабиётига бағишладик.

Мустақиллик санаси –

1989 йил 18 октябрь

Пойтахти – **Будапешт**

Майдони – **93 036 км²**

Аҳолиси – **9 877 365 киши**

Давлат тили – **венгер тили**

Адабиёт

Венгер маданиятининг бошқа соҳалари каби унинг адабиётида ҳам XIX асргача у қадар мустақил тараққиёт излари кўзга ташланмайди. Бунга биринчи сабаб – туб аҳолининг камлиги ва тарихан ночорлигидир. Дастлабки венгер кироли 995 йил насронийлик динини қабул қилгач, венгер қабилалари кўчманчи чорвадорликдан деҳқончилик ҳаёт тарзига зўрлаб ўтказилган эди. Шундан сўнг Венгрия турли ғарб ва қисман шарқ давлатларининг мустамлакасига айланди. Давлат тизгини кимнинг қўлида бўлишидан қатъи назар – улар хоҳ миллий киролар бўлсин, хоҳ ажнабий ёки габсбург сулоласи вакиллари бўлсин, ҳар бири венгер маданиятини “лотинлаштириш”, кейинчалик эса “германлаштириш”га ҳаракат қилдилар. Қирол саройи ва олий черков муассасалари чет эллик рассомлар, меъморларни таклиф этар, улар немис, француз ва бошқа феодалларга тақлид қилар эдилар. Венгер адабиёти ривожига энг кўп шу нарса тўғанок бўлган эдики, XIX аср бошигача Венгриянинг расмий тили – лотин тили эди. XV асрдаги йилномачи ва ёзувчилар шу тилдан фойдаланиб келганлар. XVI асрдан, яъни “Венгриянинг буюк миллий офати”дан (мамлакатнинг турклар томонидан босиб олиниши шундай аталган эди) кейин венгер тили ва адабиётида нисбатан юксалиш содир бўлди. Мамлакат 1538 йилги шартнома асосида уч қисмга бўлиниб кетган эди: бир қисми Габсбург кироли Фердинанд мулки бўлиб қолди, иккинчиси Туркия султонлиги вилоятига айлантирилди, учинчи қисми эса, яъни Трансильван қисмида миллий герцоглик ташкил этилди. Венгриянинг дворянлик габсбурглари қарши бўлган ва ислоҳотга йўл берибгина қолмай, балки уни қўллаб-қувватлаган бу қисмида биринчи марта венгер адабиёти ривожланиши учун қулай шароит яратилган эди. Адабиётда халқ кўшиқлари ва йилномалар пайдо бўла бошлади, чет эл муаллифлари асарлари венгер тилига таржима қилинди, халқ қахрамонларининг жасоратлари ҳақида лирик ва эпик кўшиқлар яратилди.

XV асрда “венгер шеърятининг отаси” Б.Балаши (1551–1594) “гул кўшиқлар” деб аталувчи кўплаб сонетлар ёзди. Бу ғарб, хусусан, италян лирикаси негизида юзага келган асарлар эди. Бу даврда Себастиан Тибоди (“Йилнома”, 1554) ва Пётр Илошваи (халқ қахрамони Толдининг жасоратлари ҳақидаги дoston, 1574) баракали ва тўлақонли ижод намуналарини яратди. Сигетвар қалъасини турклардан химоя қилиш ҳақидаги асар муаллифи Миклош Зрини (1620–1664) ва романтик дoston муаллифи Иштван Генгеши (1625–1704) ўз салафлари ижодини янада бойитди. Ушбу эпик ва лирик асарларнинг ахамияти шундан иборат эдики, уларда хали тараққий топиб улгурмаган венгер

Б. Балаши

тилини адабий тилга айлантиришга уринишлар бўлган ва биринчи марта уларга дунёвий мазмун бағишланган эди. Католик ва протестант черков вакиллари ёзган псалмлар, назарий ва баҳсталаб асарларнинг таржима қилиниши адабий тилнинг ривожланишида муҳим роль ўйнади. Бу борада черков ёзувчиси Пётр Пазман (1570–1637)нинг асарлари алоҳида диққатга сазовор. Бу вақтда илмий рисолалар ва тарихий асарларнинг муаллифлари деярли юз фоиз лотин тилидан фойдаланар эдилар. Тарихчилар Бел, Колле, Кальдор, Катоналарнинг ишлари айнан шу даврга тўғри келарди. Бу билан Венгрияда биринчи қомус ва мантиқнинг пайдо бўлишига имкон туғилди.

Венгер тилининг бундан кейинги тараққиёти мустақил миллий давлат яратишни мақсад қилиб олган миллий ва аксилгабсбург ҳаракатининг ривожланиши билан барабар кечди.

Озодлик ҳаракати бостирилганидан кейин (1711) Австрия томонидан юргизилган қаттиқ сиёсий ва маданий зулм муттасил равишда миллий маданиятни заифлаштириб борди ва лотин ҳамда немис маданияти тарафдорларини қувватлаб чиқди. Венгер тарихчилари XVIII асрни “Аксилмиллий давр” деб аташди. Дарҳақиқат, тахминан 80-йилларгача маданият соҳасида миллий ҳаракат тўхтатиб қўйилганди. Ф. Ракоци (мустақил Венгриянинг муваққат ҳукумати раҳбари) саройида венгер маданий ҳаёти марказига ҳам таг-туги билан барҳам берилди. Венгрияга чет эл рассомлари, актёрлари ва ёзувчилари оммавий тарзда ташриф буюра бошлади. Адабий тил ҳамон ўша-ўша лотин тили эди. Шу тариқа 1711 йилда венгер адабиётининг дастлабки тарихи (Давид Цвиттингер), филологик очерклар (Шаянович) ва 1705 йилда биринчи рўзнома юзага келди – барчаси лотин тилида. Айни дамда венгер адабиётининг ягона намояндаси Клемен Микеш (1690–1761) бўлиб, у ҳам Ф. Ракоцининг котиби сифатида муҳожирликда яшар эди. Муттасил исён кўтариб келувчи Венгрияни бутунлай германлаштиришга интилган габсбурглар Мария Тереза (1740–1780) даврида ўз сиёсий йўлини ўзгартирди. Муҳолифатчи вилоятлар ҳаракатини зўравонлик билан босишга жазм этмай, Мария Тереза Вена саройига зодагон венгер ёшларининг “гул”ини тўплади, мақсад – уларнинг кўнглида сулолага садоқат ва онгида немис маданиятига ҳурмат-эътиқодни пайдо этиш эди. Илгари лотин тилида гаплашган зодагонлар бу даврга келиб, мутлақо немис ва француз тилида ёзар ва гапирарди. Венгер тилини эса ҳатто венгерларнинг ўзлари ҳам тўпори деҳқон тили деб назар-писанд қилмас эдилар, гўё у маданий одамлар фикр ва туйғуларини ифода этолмас эмиш. Аммо габсбурглар сиёсати миллий онгнинг бундан кейинги тараққиётини вақтинча тўхтата олар эди. Бостирилган миллий ҳаракат миллий ғояларига содик венгер зиёлиларининг бир қисми (Ракоци) ва хусусан чет элга (Туркия ва Франция) муҳожир бўлиб кетган миллатчилар тиш-тирноғигача француз инқилоби ғоялари билан курулланган эди. Вилоятлардаги ёшлар “миллий тикланиш” ширини кўтариб чиқдилар. Шу пайтдан эътиборан венгер адабиёти тараққиёти ва юксалишининг иккинчи даври бошланди.

Вақт ўтиши ва омма орасида миллий онгнинг кучайиши баробарида бадий адабиётда ҳам Ф. Казинцидан ташқари “тикланганлар” оқимининг етук намояндаси: насрнавис Иосиф Кармаи (1769–1795), шоирлар – Георг Бешеньей (1747–1811) (уни “венгер Горацийси” деб атар эдилар) ва Янош Бачани (1763–1845) венгер адабий тилининг кенг майдонга чиқишида жонбозлик кўрсатдилар.

Яна бир авлод вакиллари – шоир Александр Кишфалуди (1772–1844) (Петрарка таъсири остида ёзар эди), Франц Келчей (1790–1833) (Лессинг ва

Шиллер таъсирида ижод қиларди) ва Михаел Чоконаи (1773–1805) (юнон адабиёти таъсирида ёзса ҳам халқ шеърятини унутмаган эди) мумтоз адабиёт, қисман юнон ва рим адабиёти таъсирида асарлар ёзардилар.

Мазкур ёзувчилар фаолиятининг сўнгги даври Австрия тескаричилирининг янги босқинига тўғри келарди. Ёзувчилар энди бутунлай романтизм томонга юз тутган эдилар. Улар, бинобарин, “барча халқлар эркинлиги” ҳақида куйламас, Бачани сингари “қуёшга мадҳия ёзмас”, келажак ҳақида хомхаёлларга берилмас эди, балки венгер миллатининг “буюк ўтмиши”га, миллий ғоялар ва қаҳрамонларни алқашга эътибор қаратишган эди. Тобора катта аҳамият касб этиб бораётган бадий наср муаллифлари билан бир қаторда Карель Кишфалуди (1788–1830), Иозеф Катона (1792–1830) сингари драматурглар пайдо бўлди. Иозеф Катонанинг “Банк Бан” тарихий драмаси бугунги кунга қадар ҳам сахнадан тушгани йўқ. Шоир, драматург ва Шекспир таржимони Михаел Вёрешмарти (1800–1855) шу даврнинг ёрқин намояндаларидан саналади.

Венгер адабиётининг учинчи даври 1848 йилдаги март инқилобидан бошланади. Лирик Шандор Петёфи (1822–1849), дostonнавис Янош Арань (1817–1882), романнавис Мор Йокаи (1825–1904) ва драматург Имре Мадач (1823–1864) энг кўзга кўринган ижодкорлар сифатида ёш венгер адабиётини жаҳон адабиёти даражасига кўтариш учун фидокорларча меҳнат қилдилар. Арань ўз балладалари, тарбиявий романлари ва йирик дostonларида венгер миллий буржуазияси ва шу буржуазиянинг иттифоқчиси – майда боёнларнинг романтик идеалларини тараннум этди. Ш. Петёфи эса буржуа демократиясини кенгрок тушунди; ўз эътиқодига кўра у республикачи-космополит эди ва унинг лирикасида ўша вақтдаги майда буржуазия зиёлиларининг сиёсий идеаллари ўз ифодасини топган эди. Мадач ва Йокаи романларида майда буржуазия демократияси ва зодагонларча такаббурлик ўртасида муроса йўлини қидириш ғояси муҳим ўрин тутди. Хусусан, Мадачнинг кўплаб романлари деярли барча Европа тилларига таржима қилинган, рус ўқувчиси эса унинг ўттиздан ортик романини ўқиш шарафига муяссар бўлган.

XIX асрнинг сўнгги йиллари ва XX асрнинг бошларида венгер адабиётига реализм кириб келди. Унинг вакиллари З. Амбруш, Фр. Герцег, Г. Круди, Фр. Молькер, В. Ракоши, Ал. Броди, И. Фельдеш ва бошқалар XIX асрдаги француз адабиёти анъаналарининг у ёки бу даражадаги истеъдодли ворислари ҳисобланишади.

Венгер адабиётининг навбатдаги тараққиёт босқичи ғарб модернизми белгиси остида бошланди. Бу босқич тараққиёти саноат ва венгер буржуазиясининг тез ўсиши билан боғлиқ. Ш. Петёфидан кейинги дастлабки йирик лирик шоир Эндре Ади (1863–1924) модернчилар мактабининг йўлбошчиси бўлиб майдонга чиқди. “Ғарб” журнали атрофида тўпланган бир қатор истеъдодли шоирлар венгер шеърятини тилини фақат рамзу исторалар билан бойитибгина қолмай, “круцлар”ни исёнкорона “тирилтириб”, венгер модернизмига ўзига хос сайқал берди.

Пролетариатнинг синфий кураши билан боғлиқ урушгача бўлган адабиёт ҳақида кўп гапириб бўлмайди. Ш. Чизмадия (насрнавис) ва И. Ванцак ва Ж.Вернаи – улар (шоирлар) соц-демократия манфаатини олға сурган асарлар ёздилар. Модернчи Белеревис (1876 йилда туғилган) ва эрта оламдан кўз юмган насрнавис Иштван Темеркенъ (1866–1917) ўз ижод ва истеъдодини бутунлай ишчилар ҳаракатига бағишладилар. Турли гуруҳбозликларга кўр-кўрона эргашишдан ўзларини сақлаб қолган

ёш ёзувчилар Андор Габор, Анатоли Гидаш, Бела Илеш, Янош Гетван, Жозеф Ленгели ва бошқалар 1926 йилда “Венгер инкилобий ёзувчилар уюшмаси”га бирлашди. Уларнинг венгер тилида ёзган асарлари жузъий истиснолар билан ўз она тилларида олам юзини кўрди.

Венгрияда шафқатсиз тескаричилик ҳаракати узоқ давргача ҳукм сурди ва бу миллий адабиётнинг ривожланишига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Оқ террорнинг дастлабки йилларида манаман деган ҳар қандай адабиёт ҳам чурқ этолмай қолди. Фақат модернчилар гуруҳига мансуб, реалист, тарихий романлар ва ўрта деҳқонлар ҳаёти ҳақидаги асарлари билан танилган биргина Жигмонд Мориц (1879–1942) ўз норозилигини ифода эта олди, холос. 1921 йилдан яна модернчилар орасида хиёл жонланиш кўзга ташланди, аммо уларнинг олдинги адабий-ижтимоий радикализи мутлақо сиёсий ғоясизлиги билан ажралиб турувчи алоҳида эстетизмга айланиб улгурди. 1926 йилдан “100%” ва “Янги ер” номли журналлар атрофида тўпланган ёш шоир ва ёзувчилар орасида романнавис Гергель бирмунча ажралиб турар эди.

Ўзбек ўқувчилари венгер ёзувчи шоирлари билан илк марта ўтган асрнинг 60-70-йилларида танишган эдилар. Ўшанда Шандор Петёфи, Бела Илешларнинг шеърлари алоҳида китоблар шаклида Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилганди. Шундан сўнг узоқ вақтгача Европанинг қоқ ўртасида жойлашган бу мамлакатнинг адабий ҳаёти ҳақида деярли ҳеч ким муфассал маълумот олганлигини эслаш қийин. Бундай хайрли ишларга сўнгги вақтларда севимли журналимиз “Жаҳон адабиёти” дастлабкилардан бўлиб қўл урмоқда.

Энди икки оғиз сўз венгер тили ҳақида. Венгрияда, шунингдек Руминия, Чехословакия ва Югославиянинг айрим туманларида тарқалган венгерлар тилида 12 миллиондан ортиқроқ одам гаплашади. У фин-угор тиллар оиласига мансуб угор гуруҳига киради. Венгер тили саккиз лаҳжага бўлинади: ғарбий, шимоли-ғарбий, дунайорти, альфёльд, дунай-тисса, шимоли-шарқий, трансильван ва секей лаҳжалари. Венгер тилининг айрим сўзларини яна лотин, шунингдек форс, араб ва асосан X асрга оид юнон (Византия) матнларида учратиш мумкин. Венгер тилининг дастлабки ёзма ёдгорлиги “Қабр устидаги нутқ” (тахм. 1200 йил) ҳисобланади. Венгер тилидаги дастлабки адабий ёдгорликлар (XII–XV асрлар) тилнинг лаҳжа ҳолатини акс эттиради ва лотин тилида битилган диний мазмундаги матнлар таржимаси ёки ишланмаларидан иборат бўлиб, уларда лотинча унсурлар кўп учрайди. Бироқ халққа тушунарли ва яқин бўлган венгер тилида ижод қилишга жазм этган ёзувчилар Г. Хелтай, П. Борнемисс ва В. Балашилар XVI асрнинг иккинчи ярмида тилнинг миллий ўзлигини англашга катта ҳисса қўшдилар. XVIII асрда И.Дьёндьёши ва Ф.Фалуди адабий венгер тилини бойитишда алоҳида жонбозлик кўрсатди. Адабий арбоб Ф.Казинци бошчилигидаги “тилни янгилаш” ҳаракати кейинчалик тараққиёт сифатида баҳоланди. XIX аср венгер тилида Шандор Петёфи, Я.Арань, М.Йокаи, К.Миксат ва бошқа ёзувчилар асарларида адабий тил сўзлашув тилига анча яқинлаштирилди, бунга лаҳжа тилдаги кўпгина сўзларнинг кириб келиши омил бўлди.

*Амир ФАЙЗУЛЛА
тайёрлади*

Тасвирий санъат ва меъморчилик

Қадим тарихга эга Венгрия тасвирий санъати XI асрга келиб, насронийлик дини таъсири остида ривожланишда давом этди. Ибодатхоналар, черков ва соборлар диний ва мифологик сюжетлардан иборат деворий суратлар ва мозаикалар билан безатила бошланди. XI–XII асрларда венгер тасвирий санъатига ғарб, айниқса, италян ва француз тасвирий санъатининг таъсири кучайди. XIV аср ёдгорликлари деворларида готика¹ усулида фрескалар пайдо бўлди. Айниқса, қирол Матиас Корвин ҳукмронлиги даврида (1460 йиллар) тасвирий санъат ва меъморчиликнинг ривожини учун қулай шарт-шароит яратилди. Натижада венгер тасвирий санъати истеъдодли рассомларнинг ранг-баранг ижоди билан бойиб борди. Мисол тариқасида машҳур рассомлардан Яков Богданъ (1658–1724) ижодини келтириш мумкин. Унинг асарларида ҳайвонот олами, гуллар, табиат неъматлари тасвири етакчилик қилади. “Фламинго ва турфа қушлар”, “Қушлар давраси”, “Гул ёнидаги бола ва тўтиқуш”, “Ковун, олча ва мевалар” каби асарлар шулар жумласидандир.

XIX асрда ижод қилган Карой Марко, Геза Месей, Дьюла Бенцур каби машҳур рассомларнинг бетакрор ижоди венгер тасвирий санъати тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди. Айни пайтда, хорижий санъат даргоҳлари билан мустаҳкам ҳамкорликни йўлга қўйган рангтасвир мактабларининг ташкил этилиши, малакали рассомларни тайёрлаш ва тажриба алмашиш соҳасида муҳим аҳамият касб этиши билан бирга, турли жанр ва услубларнинг ривожланишига кенг йўл очди. Бу даврда, айниқса, пейзаж ва портрет жанрлари кенг тараққий этди. Пейзаж усталаридан бири Карой Марко (1791–1860)нинг гўзал табиат манзаралари тасвирланган “Альдфелд манзараси” асари, импрессионист рассом Ласло Паал (1846–1879)нинг “Ўрмон чангалзори”, “Дала” каби суратлари диққатга сазовордир.

Миллатнинг ўз-ўзини англашга бўлган интилиши, янгиланаётган жамиятда давлат ва жамоат арбобларининг ўзига хос қиёфаларини тасвирлашга уриниш портрет жанрида салмоқли асарларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу соҳада мусаввир Миклош Барабаш (1810–1898) ижоди айниқса эътиборлидир. Унинг қаламига мансуб “Ёш аёл”, “Хат ташувчи каптар” асарлари, давлат арбоблари – Лайош Кошут, Ласло Телеки, ёзувчи Янош Аранъ, бастакор Ференц Лист портретлари, Мор Таннинг “Мохач жанги” картинаси венгер тасвирий санъати тарихида алоҳида мавқега эга.

Шунингдек, Ласло Меднянский (1852–1919; “Тиланчилар бошлиғи”, “Қовоқхонада”, “Қария”), Иштван Рети (1872–1945; “Аскарнинг дафн маросими”), Дьюла Деркович (1894–1934; “Азадорлар”, “Қатл”, “Суд хабари”) сингари рассомлар асарларида озодлик учун кураш, оддий халқнинг адолатсизликларга қарши норозилик ҳаракатлари тасвирланади.

¹ Готика (фр. Gothique, готика) – кенг тарқалган меъморлик услуби.

XIX асрнинг иккинчи ярмида мамлакат тасвирий санъатида реализм йўналиши кенг ёйилди. Ушбу йўналишнинг ёрқин вакилларида бири Михай Мункачи (1844–1900; “Сахро момақалди роғи”, “Тунги дайдилар”, “Ўлаётган Моцарт”, “Қонли маросим”, “Иш ташлаш”)нинг бетакрор ижоди бутун Европа бўйлаб довруқ қозонди.

1896 йилда ташкил этилган Надбанья рассомлик мактаби кўплаб ёш мусаввирларни ўзига жалб қилди ва ушбу мактабнинг йирик намояндалари келгусида замонавий венгер рангтасвир санъатининг келажagini белгилаб берди. Ушбу мактабнинг асосчиларидан бири Шимон Холлоши (1857–1918) реализмнинг яна бир машхур намояндаларидан саналади. Кўзга кўринган рассомлар Иштван Рети (1872–1945), Янос Торма (1870–1937)ларнинг ҳам ушбу мактаб фаолиятида хизматлари катта бўлган. Надбанья мактаби намояндалари – мусаввирлар ҳар қандай тазйиқлардан холи, эмин-эркин ижод қилиши, тасвирий санъат ҳам ўз йўлида, табиий ривожланиши керак, деган ғояни илгари сурганлар. Мактаб ташкил топган дастлабки йилларда рассомлар ўз картиналарида миллий озошлик ҳаракатидан таъсирланган ҳолда, ижтимоий воқеликни ҳаққоний тасвирлашга интиланлар. 1966 йили Венгер Миллий галереясида Надбанья мактаби рассомлари ижодига бағишланган катта кўргазма бўлиб ўтган. Шунингдек, мамлакатда фаолият юритган Солнок санъат мактаби ҳам иқтидорли рассомлар камол топишида муҳим роль ўйнаган.

1949 йили тасвирий санъат намояндаларини бирлаштириш мақсадида Венгер рангтасвир уюшмаси ташкил этилди. Уюшма рассомлар ижодини ҳам моддий, ҳам маънавий қўллаб-қувватлаб, ранг-баранг санъат намуналарининг яратилишига жуда катта ёрдам берди.

Мамлакатда тасвирий санъатнинг ривожланиши ва халқаро миқёсда эътироф этилиши “Венгер миллий галереяси” музейининг ташкил этилишига (1957) туртки бўлди. Музейда машхур мусаввирларнинг барча жанрлардаги энг ноёб асарлари жамланади ва мунтазам равишда турли кўргазмалар, ижодий кечалар уюштирилиб, миллий санъат намуналари тарғиб қилиб борилади.

Венгрия кўплаб нодир меъморий ёдгорликларга бой ўлка. Мамлакат тарихи, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўзида мужассам қилган ноёб обидалар давлат муҳофазасига олинган. Венгрия меъморчилиги тарихи X асрга бориб тақалади. Меъморчиликни ривожлантириш соҳасида ислохотлар олиб борган қирол Иштван I даврида олдинги Моравия давлати ҳамда қадимий Рим вайроналари архитектурасидан унумли фойдаланиб, қасрлар, уйлар, турли иншоотлар барпо қилиш ишлари жадал суръатларда жонланиб кетди. Қирол томонидан таклиф қилинган италиялик меъморлар миллий меъморчиликнинг ривожига жиддий таъсир ўтказди. XI–XIII асрларда Секешфехервар ва Печ шаҳарларида кўркам диний иншоотлар – базиликалар қурилди. Секешфехерварда жойлашган собор интерьеридан залворли безаклар билан бир қаторда, зарҳал ранглар жилосида товланган мозаикалар ниҳоятда дабдабали тус олади. Собордан қиролларга тож кийдириш маросимини ўтказиш ва қирол хилхонаси сифатида ҳам фойдаланилган. Тўрт тарафдан олтмиш метрли баланд миноралар билан ўралган Печ шаҳридаги маҳобатли Авлиё Пётр ва Авлиё Павел Рим-католик собори (1064) эски шаҳарнинг энг ноёб ёдгорликларидан ҳисобланади. Соборда асрлар давомида бир неча маротаба қайта қуриш, кенгайтириш ишлари олиб борилгани учун ҳам, унда турли услуб ва йўналишларнинг намуналарини кўрамиз.

XIII–XV асрларда меъморчиликда готика услуби кенг ёйилди. Ўрта

асрларда қад кўтарган Мария Магдалина минораси, Шопрон шахридаги Францискан ордени черкови, XV асрда қурилган Диёшдёр қасрини готика услубининг ёрқин намуналари дейиш мумкин. Қасрнинг тўрт бурчагида баланд миноралар қад кўтарган, ташқи томони эса баланд деворлар билан ўралган.

Қирол Сигизмунд I ҳукмронлиги даврида ҳам меъморчилик жадал ривожланишда давом этди. Буда (ҳозирги Будапештнинг бир қисми) шахрининг ташқи кўриниши янгича тусга кирди. Дунай дарёси бўйидаги тепаликда янги, маҳобатли қирол саройи қад кўтариб, атрофи баланд деворлар билан ўралди. Буда шахри ҳудуди ҳам деворлар билан ўралиб, кўча бўйлаб ташқи томони аркатуралар¹ билан безатилган икки қаватли қатор уйлар қурилди. Италия билан яқин алоқа йўлга қўйилгани боис, готика услуби кенг ёйилган даврдаёқ, меъморчиликдаги айрим унсурлар Ренессанснинг учкунларидан дарак берарди.

Венгрияда Ренессанс даври XV–XVI асрда бошланади. Қирол Матиаш Корвин ўз саройини янги услубда қайта қуришга қарор қилади. Аркали устунлар билан ўралган улкан сарой ҳовлиси қирол саройига янада кўркем руҳ бағишлади. Ренессанс даври ёдгорликларига Ракоци саройи, Эстергом шахридаги архиепископ Бакоц ибодатхонаси (1507) ва бошқа иншоотларни мисол келтириш мумкин.

XVII аср охирига келиб, меъморчиликда барокко услуби кенг русум бўлди. Ушбу услубда ибодатхоналар, қасрлар, уйлар қурилади. Андреас Меергофер, Иоганн Хильдебрандт, Иоганн Эрлах каби чет эллик меъморларнинг ҳам венгер меъморчилигининг тараккиётида хизматлари катта бўлган. Бевосита хорижлик меъморларнинг иштирокида барокко услубида қатор саройлар, черковлар ва бошқа иншоотлар бунёд этилади.

XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг биринчи ярмида меъморчиликда классицизм устувор йўналишга айланди. Айнан шу даврда Буда шахри қайта қурилади. Михай Поллак, Й.Хильда, Зиттербарт сингари меъморлар Буда шахрининг янги кўринишини бунёд этишда жонбозлик қилдилар. Классицизмнинг ёрқин дурдоналаридан бири Эстергомда қад кўтарган архиепископ собори архитекторлар П.Кюнелъ ва Я.Пакларнинг лойиҳаси асосида бунёд бўлган. Меъмор Михай Поллак томонидан қурилган Венгер миллий музейи, Венгер қироллик ҳарбий академияси меъморчиликнинг классик услубдаги бебаҳо ёдгорликлари қаторидан жой олган. Шунингдек, бу улкан қурилишларда хорижий меъморларнинг ҳам иштироки самарали бўлди. Хусусан, 1838–1849 йилларда Будапештда инглиз меъмори В.Кларк томонидан классик услубида қурилган занжирли кўприкнинг маҳобати барчани хайратга солган.

XIX асрнинг иккинчи ярми Венгрия меъморчилигида ўтмишга берилиш ёки эклектизм² даври бўлди. Бу услуб ўтмишда меъморчиликда устувор бўлган турли йўналишлар йиғиндисидан иборат. Ушбу давр Венгрия меъморчилигида эришилган ютуқлардан бири, шубҳасиз, А.Гаусман ва М.Ибль лойиҳаси асосида қурилган қирол саройи ҳисобланади. Сарой қурилишида неоренессанс, готика ва барокко услубларининг турли элементлари сақланиб қолган. 1885–1904 йилда қурилган парламент биносини қуришда неоготика, необарокко ва неовизантия услубларидан фойдаланилган. 1875–1884 йиллар оралиғида Миклош Ибль томонидан қурилган

¹ Аркатура – бино фасади ва деворларга ишланган декоратив аркалар.

² Эклектизм (юн. Eklektikos) – танловчи, сайлаб олувчи. Турлича қарашларни, назарияларни бир-бирига ўзбошимчилик билан қориштириб юбориш.

Венгрия давлат опера театрини безатишда барокко усулидаги нақшлардан, хайкаллар ва картиналардан фойдаланилган. 1898–1908 йилларда Игнац Алпар лойиҳаси бўйича эклектик услубда қурилган Вайдахуняд қасри ҳам шаҳарга кўрк бериб турибди.

1890–1914 йилларда Венгрия меъморчилигига модернизм услуби тез суръатларда кириб кела бошлади. Унинг дастлабки намояндаларидан бири Бела Лайта (1875–1920)нинг лойиҳаси асосида кўплаб савдо расталари, маиший хизмат ва тураржой бинолари қад кўтарди. Бела ўз лойиҳаларида анъанавий усуллардан чекиниб, янги, замонавий, қулай шаклларни қўллашга интилади. Игнац Алпарга тегишли Будапешт Озодлик майдонидаги Миллий банк биноси, 1924 йилда Альфред Лайош ва Дежё Лауберлар томонидан яратилган стадион лойиҳаси махсус танловнинг кумуш медалини қўлга киритади. Шу билан бирга, Лайош Козм, М.Брейер, Ф.Мольнар каби меъморлар ижоди ҳам мамлакат меъморчилигининг ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Бугунги кунда Венгрия – меъморчилик санъатининг барча йўналишларини ўзида мужассам қилган тарихий обидалар ва замонавий шаҳарсозлик намуналари уйғунлашган Европа мамлакатларидан бирига айланган.

*Аброр УМАРОВ
тайёрлади*

Рақс

Венгрия рақси ҳам бошқа халқлардаги каби қадимий диний маросимлар асосида пайдо бўлган. Унинг илдизлари Х асрлардан миллий хусусият касб эта бошлайди. Бунда бевосита венгер мусиқа санъатининг ўрни катта.

Чунки ранг-баранг мавзулар билан боғлиқ турли хил байрамлар, тарихий воқеалар, ҳаётини саҳналар ва расм-русумларга бағишланган кўшиқлар мазмунига қараб ҳар хил рақслар келиб чиққан. Улар асосан эркак, аёл ва жуфтлик сингари турларга бўлиниб, бир-биридан фарқланган. Масалан, эркак рақслари техник жиҳатдан анчайин мураккаб. Уларда кўплаб кийин ҳаракатлар, тезкор бажариладиган сакрашлар ва қарсақ элементлари мавжуд. Гуруҳли эркак рақслари, одатда, айланма, жамоавий тузилишга эга, бироқ ижрочилар ҳаракатланаётиб, ҳеч қачон бир-бирларининг қўлларидан тутишмайди. Шу боисдан мазкур рақслар учун ўзига хос қўл ҳаракатлари, қарсақ ва зарбли жиҳатлар муҳим саналади. Хусусан, қадимий эркак рақсларидан бири чўпон рақси лангарчўп, қамчи, болтача ва ёғочлар билан ижро этилиб, иштирокчилардан эпчиллик, матонат ва техник маҳоратни талаб қилган.

Аёллар рақси эса нисбатан вазмин, сипо, жўшқинлик ҳам яширин, ботиний. Гавданинг чап-ўнг томонга қараб айланиши аёллар рақси учун хос. Ушбу ҳаракатлар венгер аёл либосларига монанд кўплаб юбкалар эвзига

алоҳида аҳамият касб этади. Венгер аёл рақслари асосан жамоавийдир. Улар сирасига хороводлар, ёстик ва шиша идишлар, шунингдек, шам билан ижро этилувчи тўй рақслари киради. Мазкур хореографик ўйинлар оғир-вазмин. Айниқса, бошга қўйилган бутилкали рақсни томошабинлар завқ билан кузатишади. Мураккаб жиҳати рақс пайти шиша қизил вино билан тўлдирилиб, аёл раққоса шу ҳолатда мусикий композицияга ҳамоҳанг ҳаракатларни сақлаб туриши зарур. Бундай рақс турлари Венгриянинг бошда оғир юк кўтариш одат тусига кирган ҳудудларида кенг тарқалган. Кўплаб тадқиқотчилар ушбу рақсни венгер аёлининг мағрур ва эркин сажиясини ифодаловчи ўйинга қиёслашади. Бунинг ўзига хос тарихи мавжуд. Айтишларича, қадим венгер даврларида аёллар узоқроқда меҳнат қилаётган умр йўлдошига овқат олиб борар экан. Ҳар гал сафарга отланганида қўлига фарзандини олиб, емишни ортмоқлаб, чайқалмаслиги учун сув идишни бошига қўйиб борган. Одамлар олдидан ўтаётиб эса қийналаётганлигини сездирмаслик учун мағрур одим ташлашни қанда қилмаган.

Бироқ ўзаро қиёсланда эркаклар рақси анчайин қадимийроқ. Венгер халқининг турмуш тарзидан келиб чиқиб, улар аёл рақсларига қараганда тезроқ ривожланиб борган. Оммавий-жуфтлик венгер рақслари ҳам гўзал ва мураккаб. Унда йигитларнинг юқори кўтарилган қўлини тутганча қизлар доира шаклида айланади. Жуфтлик рақсларда таянч элементлар мавжуд: йигитлар қизларни кўтаришиб, бир томондан иккинчи томонга олиб ўтишади.

Венгер халқ хореографиясининг асосий жиҳатларини ифодаловчи ана шундай жуфтлик рақсларидан бири, бу – “Чардаш”. Адабий манбаларда бу ном илк маротаба 1840 йилларда учрайди. Ўша пайт ҳукмрон доиралари рақсининг чинакам халқона жиҳатларини емиришга интилганлар. Шу билан бирга, “Чардаш”нинг табиий гўзаллигини хиралаштирувчи қатор театр-эстрадали аранжировкалар таъсири ҳам сезиларли бўлган. Фақатгина халқ орасида “Чардаш” номини олган рақслар ўзининг табиий бўёқлари ва ҳақиқий ҳаракатларини сақлаб қолди. Мазкур рақс қатъий белгилаб қўйилган шаклларга эга эмас. Одатда, “Чардаш” бир ёки бир нечта жуфтликлар томонидан, айрим ҳолларда эса якка тарзда ҳам ижро этилиши мумкин. Рақсни йигитлар олиб боради. Улар бирор шакл танлаб, шериги ҳаракатларини шунга йўллайди. Рақс ўргаларида йигит ва қизлар бир вақтнинг ўзида ҳар хил ҳаракатларни бажаришади. Масалан, йигитлар қарсақ чалса, қизлар айланишади.

Венгриядаги энг қадимий ва кенг тарқалган рақслардан яна бири – “Легенеш” саналади. “Йигит рақси” маъносини англатувчи ушбу рақс кўплаб вариантларга эга бўлиб, ижрочиларнинг эркин бадиҳағўйлигига асосланган. Шпорли этикларда шамшир ва таёқлар билан ижро этиладиган “Легенеш” ритмга монанд аниқ мусикийлик ва юксак маҳоратни талаб қилади.

XVIII аср охири – XIX аср бошларида Венгрия қишлоқлари бўйлаб ёлланма аскарларнинг кичик отрядлари кезишиб, деҳқон фарзандларини армияга чорлашган. Улар қаторида эса халқ куйларини ижро этиб юришган созандалар гуруҳи ҳам мавжуд бўлган. Табиийки, холи пайтларда аскарлар кўнгил ёзиш учун рақсларга тушишган. Шу тариқа “жалб қилмоқ” сўздан келиб чиққан яна бир венгер рақси – “Вербункош” яралган. Баъзида уни “Аскар рақси” деб аташлари ҳам бежиз эмас. Умуман, венгер рақсларининг қадим турлари бир-биридан ранг-баранг, турли талқинларга эга.

1950 йили Венгрияда Давлат халқ ансамбли ташкил топади. Ушбу жамоага асос солинишида қатор хореография ва вокал санъати мутахассисларининг хизмати катта. Улар Венгрия қишлоқ-овулларини кезишиб, истеъдодли ижрочиларни тинглашган, халқона қўшиқ ва рақсларнинг турли вариантларини ёзиб олишган. Хусусан, рақс гуруҳлари 1200 дан ортиқ ёш ижрочилар орасидан сараланиб тузилган. Шунингдек, “Будапешт” рақс ансамбли ҳам алоҳида аҳамиятга молик. Бугунги кунда венгер халқ мусиқа ва рақслари нафақат мамлакат худудида, балки кўплаб хориж давлатларининг сахна репертуарига киритилиб, кенг миқёсда ижро этиб келинмоқда.

Ғуломжон МИРАҲМЕДОВ
тайёради

Музыка

Венгрия мусикаси тараққиёти ил-дизлари мамлакатда кўп асрлардан бери яшаб келган лўлилар мусиқа оҳангларига туташ. X аср тарихий

манбаларида кобоз¹ ва лютня² чолғулари жўрлигида қўшиқлар ижро этган халқ эртакчи-мусиқачилари ҳақида маълумотлар келтирилган. Кейинчалик лўлилар мусиқасидан фаркли ўлароқ, чинакам халқ мусиқаси юзага кела бошлаган. Таниқли композиторлар Бела Барток ва Золтан Кодай ижоди халқ мусиқасининг оммалашига беназир ҳисса қўшган.

Венгрияга Ғарбий Европа мусиқа анъаналарининг кириб келиши ўрта асрларга бориб тақалади. Ушбу анъаналар ўлка мусиқасининг табиий тараққиётига ҳам таъсир қилди. Кейинчалик ушбу ўзига хос ривожланиш романтизм даври композиторлари Брамс, Лист, Шуберт ижодида ҳам яққол кўзга ташланди.

XIII асрдан Ғарбий Европа мусиқа анъаналарининг венгер халқ мусиқасига сингиб бориши натижасида профессионал миллий ижрочилик шакллана бошлади. Венгер мусиқаси Ғарбий Европанинг кўп жиҳатдан чекланган мумтоз мусиқасидан бирмунча эркин, кўтаринки ритм ва оҳангдорликни ўзида мужассам этади.

XVII асрдан бошлаб чолғу мусиқасининг кенг ёйилиши билан янги ижрочилик йўналишлари шаклланади. Бунинг натижасида Венгрияда кўплаб мусиқа жамоалари ва оркестрлар вужудга келади.

Венгрия мусиқа санъати ўзининг ранг-баранг миллий оҳанглари билан бир қаторда, қўшни румин, поляк халқларининг мусиқа маданиятлари таъсирида ҳам шаклланиб, бойиб борган.

XVIII аср охирларига келиб, чолғу мусиқасининг янги рақсбоп жанри – “Вербункош” тараққий этди. Унинг шаклланишида лўли созандалари катта роль ўйнади.

“Вербункош” номи нафақат мусиқий услубни, балки шу ном билан аталувчи гоҳо шиддатли, гоҳо сокин суръатга эга, болқон давлатлари рақс

¹ Кобоз – (туркийча кўбиз) симторли чолғу асбоби.

² Лютня – (арабча уд) симторли чолғу асбоби.

элементларини ўзида бирлаштирган рақсни ҳам англатади. Кейинчалик “Вербункош” миллий мусиканинг асосий услуги даражасига кўтарилиб, барча мусикий жанрларга таъсир ўтказди, ҳатто опера санъатида ҳам унинг элементлари сезилди. Жумладан, композитор Й.Рузичканинг “Беланинг қочиши” номли операси шу услубда ёзилади, XIX асрнинг атоқли композитори Ф.Эркель “Вербункош” билан итальян операнавислик тажрибасини уйғунлаштириб, ўзининг миллий озодлик ҳаракати руҳидаги операларини яратади. Шунингдек, “Вербункош” оҳанглари Гайдн, Моцарт, Бетховен, Шуберт, Брамс, Берлиоз, Лист сингари композиторлар ижодида ҳам сезилади. XVIII аср охирида ушбу халқ мусиқа услуги камер ва фортепьяно мусикаларида ҳам учрай бошлайди. XIX асрга келиб, “Вербункош” Венгрия романтизм мусикасининг ажралмас қисмига айланади. Ўз даврининг етук скрипкачиси Панни Цинки, композитор Антала Чермака ижоди орқали ушбу услуб янада оммалашади.

Венгрия мусиқа санъати бир қатор истеъдодли композиторлар ижоди орқали чинакам профессионал даражага кўтарилган. Шулардан бири Ференц Листдир. У 1811 йил 22 октябрда туғилган. Фортепьянодан дастлабки сабоқларни ўз отасидан олган ёш мусиқачи тўққиз ёшидаёқ илк концертини намойиш этади. Унинг истеъдодига тан берган зодагонлар бўлажак бастакорнинг мусикий таълим олиши учун беминнат ёрдам кўрсатишади ва у Венага йўл олади. Венада унга ўша даврнинг буюк мусиқачилари А.Сальери ва К.Черни устозлик қилишади.

1822 йили Лист илк бора Венада ташкил қилинган концертда иштирок этади. Концертда кўплаб таниқли бастакорлар, мусиқа арбоблари иштирок этиб, ёш ижодкорнинг маҳоратига юқори баҳо берадилар. Шундан сўнг Ференц Лист номи давраларда тез-тез тилга олинадиган бўлди. Ёш ижодкор тинимсиз ўз устида ишлайди, машҳур композитор ва ижрочиларнинг ижод йўли ва услубини ўрганишга астойдил киришади, шу орқали ўзининг мустақил ижро услубини топишга интилади. Унинг профессионал йўлга киришига Г.Берлиоз ва Ф.Шопен ижодининг таъсири кучли бўлган.

Италиялик буюк скрипкачи-виртуоз Паганини санъатига қойил қолган композитор, созанданинг услубига ҳамоҳанг фортепьянода асарлар яратишга ҳаракат қилади. Листнинг мингдан ортиқ асардан иборат улкан мусикий меросининг каттагина қисмини фортепьяно учун ёзилган асарлар ташкил этади. Шунингдек, Лист симфоник поэма жанрининг асосчиси ҳамдир. “Орфей” ва “Прелюдия” унинг энг машҳур симфоник поэмалари сирасига қиради.

Ференц Лист умрининг охиригача концертлар беришдан чарчамайди. Анъаналарни бузиб, роялни буриб сахнага ижрочининг ён томонидан кўриниб туришини татбиқ этади, бир неча чолғуни сахнада жойлаштириб, бирдан-бирига ўтиб ижро қилишни йўлга қўяди. Ва бир вақтнинг ўзида ҳар бир чолғуда юсак даражадаги ижрога эришади.

Ференц Лист 1886 йил 31 июлда вафот этади.

XIX аср охири – XX аср бошлари венгер классик мусикасининг гуллаган даври ҳисобланади. Бу даврни икки етук композитор – Бела Барток ва Золтан Кодай ижоди билан боғлашади. Айнан шу ижодкорлар 1905–1926 йиллар давомида олиб борган қизғин изланишлари натижасида кўплаб бой

ва гўзал мусикий асарларни тўплаб, асарлар оша яшаб келаётган халқ мусикасини юксакликка олиб чиқадилар.

Бундан ташқари, Барток “Иккинчи сюита”, “Торли чолғулар учун дивертисмент”¹, “Учинчи фортепьяно концерти” асарлари билан ном қозонган.

Қодай ижодида эса “Хари Янош” операси алоҳида мавқега эга. Ижрочилиқдан ташқари у мусикашунослик илми билан

ҳам шуғулланади ва турли ўқув даргоҳларида маърузалар ўқийди. У “Венгер халқ мусикаси” деб номланган 4 жилдли китобнинг муаллифи ҳамдир.

Венгрия яна кўплаб машҳур композиторлар, дирижёрлар ва мусикашуносларни вояга етказган мамлакат ҳисобланади. Жумладан, композитор ва пианиночи Эрнэ Дохнайи, композитор ва фольклоршунос Ласло Лайта, композитор Штефан Хеллер, дирижёр Антала Дорати, пианиночи ва дирижёр Жорж Селлалар ижоди кенг жамоатчиликка яхши таниш.

Венгрия азалдан опера санъати ривожланган Европадаги йирик маданий марказлардан бири ҳисобланади. Будапешт маданиятининг рамзи саналган Венгрия Давлат опера театри майдони чипта олиш учун навбат кутиб турган томошабинлардан сира бўшмайди. Уларнинг орасида, айниқса ёшларнинг кўплиги кишини ҳайратга солади. Венгер опера ижодкорлари турли мусикий жанрлар асосида тажрибалар ўтказиб, мумтоз мусикага замонавий оҳангларни уйғунлаштириб, ғаройиб ижро усуллари кашф қилишга интилди. Масалан, машҳур ижрочи Эрика Миклоша операга техно-мусика билан зеб бериб, ўзига хос услубни намоиш қилди.

Венгер миллий операсининг илдизлари композитор ва дирижёр Ф.Эркель номи билан боғлиқ. Унинг “Мария Батори” номли биринчи операси 1840 йили мамлакат Миллий театрида намоиш этилади. Шундан сўнг “Банк бан”, “Ласло Хуньяди”, “Дьёрдь Дожа” “Қирол Иштван” сингари қатор янги опера асарлари дунёга келади. “Банк Бан” операси асосида 2001 йили махсус фильм ҳам суратга олинган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида М.Мошоньи, К.Терна, Ф.Доплера, Д.Часара, И.Богнара, К.Хюбера, Е.Кубая ва бошқа композиторлар ижоди орқали миллий опера репертуари янада бойиб, венгер мусика маданиятини юксакликка кўтарди.

XX асрга келиб И. Кальман, Ф. Легар, В. Якобилар томонидан яратилган оперетталар бутун дунёга машҳур сахна асарларига айланади. Шунингдек, Венгрия мусика санъатининг ривожиди П.Кадоша, Э.Серванский, А.Михай, Ф.Фаркаш, Д.Ранки, Ж.Дурко, Р.Марош каби композитор ва мусика намояндаларининг хизматлари беқиёс. Уларнинг ижодий изланишлари туфайли бугунги кунда ҳам венгер опера санъати сезиларли даражада тараккий этиб бормоқда. Хусусан, Д.Рааки ҳамда Т.Польгар сингари ижодкорларнинг ҳаракатлари бу санъатнинг муносиб ворислари борлигини кўрсатади.

*Дилшод ШУКУРОВ
тайёрлади*

¹ Дивертисмент – кўшимча концерт дастури.

Театр

Венгер театри тарихи бевосита мамлакатда христиан дини қабул қилиниши билан боғлиқ. Манбаларга кўра ушбу санъат турининг илдизлари IX асрга бориб тақалади. Қадимий халқ удумлари, байрам ва сайиллар скоморохлар¹ ҳамда қўшиқчи-муסיқачиларсиз ўтмаган. Христианлик билан Венгрияга лотин тилидаги литургик (черковдаги энг катта ибодат) драма ҳамда мистерия (черков драмаси) кириб келган. Бироқ унинг фаолияти узоқ давом этмади. XVIII аср бошларида баъзи зодагон оилалар ташаббуси билан сарой қошида немис ва итальян тилларида фаолият кўрсатувчи театр гуруҳлари пайдо бўлди. Бу даврда иезуит черков мактаби ҳам венгер тилида диний руҳда спектакллар кўя бошлади. Унинг репертуаридан жой олган интермедия ва бошқа сахна кўринишлари халқ орасида катта кизиқиш уйғотди. Мактаб-театрда баъзан машхур муаллифларнинг пьесалари ҳам кўйиларди. Масалан, илк бор 1790 йилда Венгрияда Мольер комедиялари сахна юзини кўради. Актёр ҳамда театр арбоби Л.Келеман ташкил этган хаваскорлардан иборат театр гуруҳи репертуарида Мольер пьесаларидан ташқари, Шекспир (“Отелло”, “Ромео ва Жульетта”), Лессинг (“Минна фон Барнхельм”), Шиллер (“Қароқчилар”) сингари жаҳон классикларининг асарлари ҳам сахналаштирилган. Ушбу театр 1796 йилга қадар фаолият кўрсатган. 1792 йили Клуже (Трансильвания) шаҳрида ака-ука Фейерлар бошчилигида яна бир йирик театр ташкил этилган бўлиб, венгер актёрларининг илк авлодлари бўлган – ўткир драматик актёр А.Моор, таниқли комик П.Янчот, трагиклар: Я.Патко ва Л.Келманлар шу даргоҳдан машхурлик даражасига кўтарилган. Шунга қарамай, ҳукумат ва сармоядорлар кўпроқ немис театрини қўллаб-қувватлашган.

Айтиш жоизки, ўша давр театр гуруҳларининг аксарияти сайёр ҳолатда кун кечирар, уларнинг асосий томошабинлари ҳам оддий инсонлар эди. 1837 йили Пешт шаҳрида “Мадьяр Синхаз” деб аталган театр ташкил этилади ва унга 1840 йили Миллий театр мақоми берилади. Ушбу театр репертуаридан классик, замонавий ва хориж асарларидан иборат драматик ҳамда опера спектакллари ўрин эгаллайди.

Айни пайтда Венгрияда миллий озодлик ҳаракатлари кучаяди. Табиийки, бу ҳаракат “Мадьяр Синхаз” театри спектаклларида ҳам ўз аксини топади. 1848 йил 15 март куни ўз даврининг етук драматурги И.Катоннинг “Банк-Бан” асарининг премьераси бўлиб ўтди. Асар тарихий воқеаларга асосланган бўлиб, унда қирол Эндре Пнинг Галицияга ҳарбий юриши вақтида Венгрияни бошқарган немис қироличасининг тахтдан қулатилиши ҳақида сўз боради. Мазкур спектакль томошабинлар томонидан қизгин кутиб олинди ва ҳали-ҳануз сахналардан тушмай келади.

Инқилоб инқирозга учрагач, Миллий театр жамоаси анча вақтгача тушкун кайфиятда бўлди. 70-йилларда етук венгер режиссёри Э.Паулаи театрга раҳбар этиб тайинланди. У Шекспир, Гоголь, Ибсен ва бошқа классикларнинг пьесаларини янгича реалистик руҳда, чуқур психологик талқин орқали сахналаштиришга дадил киришади. Боз устига, ажойиб

¹ Скоморох – сайёр қизиқчи-масхарабоз.

трагик актриса М.Ясаини ҳамда истеъдодли драматург Г.Чикиларнинг театрға жалб этилиши улкан муваффақиятлар гарови бўлди.

XIX аср охирларига келиб, Будапештда халқ театри (1861), Пешт халқ театри (1875), “Вигсинхаз” (“Қувноқ театр”) (1896) ва бошқа театрлар ташкил этилди. Шунингдек, Сегеда, Сомбатхей, Секешфехервар сингари шаҳарларда ҳам театрлар фаолият бошлади.

XX аср венгер театрида ўзига хос янгича ижро йўлларини излаш даври бўлди. 1904 йили Будапештда режиссёр Ш.Хевеши бир гуруҳ илғор зиёлилар билан биргаликда “Талия” театр-студиясини ташкил этади. Айнан шу театрда Хейерманс, Ибсен, Гауптман, Горький сингари драматургларнинг асарлари янги, экспериментал йўналишда сахна юзини кўрди. Ш.Хевеши кейинчалик Будапешт опера театрининг режиссёри (1912), Миллий театр режиссёри (1916–1932) ва директори (1928–32), “Мадьяр синхаз” (1933–39) театри раҳбари лавозимларида ишлаган кезларида ҳам театр соҳасида янгиликлар яратиш йўлидан борди.

Иккинчи Жаҳон уруши йилларида Венгрияда бир қатор хусусий театрлар ҳам фаолият кўрсатди. Уларни кўпроқ молиявий масалалар қизиқтиргани боис, репертуарлари асосан кўнгилочар спектакллардан иборат бўлди. Уруш тугагач, театр масалалари билан жиддий шуғулланиш имконияти туғилди. 1949 йилга келиб Венгриянинг барча театрлари миллийлаштирилди, репертуарлар қайта кўриб чиқилиб, жаҳон классикаси ҳамда миллий асарлар билан бойиди. Жумладан, И.Катон, М.Верешмарти, И.Мадача ва бошқаларнинг пьесаларини сахналаштиришга эътибор кучайди.

Сўнгги йилларда Венгрияда турли йўналишдаги янги театрлар пайдо бўлиб, уларда ёш иқтидорли режиссёр ва актёрларнинг бир-биридан фарқ қилувчи қизғин фаолияти кўзга ташланиб қолди. Жумладан, Камер театри, “Сцена Видам”, “Каранти”, “Мерлин”, “Студио К.”, “Скене”, “МУ”, “Барка” ва бошқа қатор театрларда анъанавий усулдаги мумтоз ва замонавий спектакллар билан бир қаторда, экспериментал сахна асарларини ҳам учратиш мумкин.

Айни чоғда, Венгрияда ўзига хос оригинал ижодий услубга эга бўлган режисёрлар сони кўпчиликни ташкил этади. Жумладан, Эстер Новак, Чаба Киша, Арпада Шилинга, Шандора Жотера, Роберта Алфёлди ва Петера Телихаилар номи жамоатчиликка яхши таниш. Бундан ташқари, венгер театрларида йил давомида сахналаштирилган турли мавзудаги қизиқарли сахна асарларининг намоёнишига бағишлаб ҳар йили июнь ойида мамлакат миқёсида ўтказиладиган Бутунвенгер театр фестивали, шунингдек, Будапешт шаҳрида бўлиб ўтадиган халқаро театр фестивали ҳам мамлакат театр санъатининг ривожига жуда катта таъсир ўтказиб келмоқда.

Шу билан бирга, тарихи олис мозийга тақаладиган кўғирчоқ театрининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Даставвал марионеткалар билан томошаларни немис сайёр гуруҳлари намоёниш қилишган. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, венгер тилида ҳам спектакллар пайдо бўла бошлади. Шу даврга қадар кўғирчоқ томошасининг бош қаҳрамони бўлиб келган Касперли (немис) ўрнини Витез Ласло (венгер) эгаллади. Кейинчалик Янчи Паприка (Иванушка-Қалампир) номли қаҳрамон дунёга келди. Илк венгер кўғирчоқ театри 1911 йилда ташкил этилган бўлиб, у то биринчи жаҳон урушига қадар фаол ижод қилиб келди. Бироқ урушдан кейинги йилларда кўғирчоқ театрини қайта ташкил этишга бўлган уринишлар натижа бермади. Фақатгина Иккинчи жаҳон урушидан кейин, аниқроғи, 1947 йили Будапештда “Мешебарланг” (“Эртақлар ғори”) театрига асос солинди.

1949 йилдан ушбу театр “Венгер кўғирчоқ театри” деб юритилади. Бугунги кунда Венгрияда ўнга кўғирчоқ театри мавжуд бўлиб, улардан иккитаси пойтахтда жойлашган. Давлат театрларидан ташқари яна қатор хаваскор жамоалар ҳам аҳолига маданий хизмат кўрсатиб келмоқда. Ёз мавсумида баъзи театр томошалари очик майдонларда бўлиб ўтади.

Булардан ташқари, Венгрияда ракс театрлари спектакллари ҳам ўз мухлисларига эга. “Шаман-театри”, Ивет Божик гуруҳи, “Ўртаевропа ракс театри”, Dream Team, “Артус” театрларининг томошалари томошабинлар олқишига сазовор бўлиб келмоқда.

Шунингдек, Венгрияда опера санъати ҳам яхши ривожланган. Венгер опера театри дунёдаги энг машхур театрлардан ҳисобланади. Унга 1872 йили машхур венгер бастакорлари: Ференц Лист ҳамда Ференц Эркеллар асос солган. Узоқ йиллик қурилиш ишларидан сўнг 1884 йилда илк фаолиятини бошлаган театр – Венгер Қироллиги опера театри деб номланган. 1888 йилдан 1891 йилга қадар мазкур театрға раҳбарлик қилган Густав Малер театрни ижодий юксакликка олиб чиққан. Ундан сўнг театрға раҳбарлик қилган Шандором Хенес даврида эса миллий репертуарни кенгайтириш учун жиддий ҳаракатлар бўлган.

1910–14 йилларда илк бор Бел Бартоканинг “Ёғоч шахзода” балети ҳамда “Герцог Кўк Соқолнинг қасри” опералари сахналаштирилади.

30–40-йилларда театрда Томас Бичем, Бруно Вальтер сингари машхур дирижёрлар фаолият юритган.

1951 йили Ф.Эркел номидаги Венгрия опера театри филиали очилади 1980 йилда опера театрида кенг кўламли қурилиш ишлари бошланиб, 1984 йили ташкил топганининг 100 йиллиги муносабати билан театр яна ўз фаолиятини бошлайди. Венгер опера театрининг зали тақасимон шаклда бўлиб, акустикаси бўйича Европада Ла Скала ва гранд-Операдан кейин учинчи ўринда туради.

Айни пайтда Венгрияда маҳаллий ҳокимият тасарруфида ўн бешта марказий ҳамда вилоят театрлари мавжуд. Бевосита Давлат ва Маданият вазирлиги тасарруфидаги Опера ҳамда Миллий театрлар бундан мустасно. Баъзи театрлар бир нечта сахна ва студияларга эга. Бундан ташқари мамлакатда бир қанча кичик театр ва ракс труппалари ҳам фаолият юритиб келмоқда.

Кино

Венгер кинеси тарихи 1896 йили Будапештдаги “Рояль” меҳмонхонаси қаҳвахонасида илк бор ака-ука Льюмьерлар намойиш этган фильмдан бошланади. Айнан шу йили Арнольд ва Жигмонд Сиглаилар биринчи венгер кинотеатрига асос солишди. Аввалига будапештликлар санъатнинг бу янги турини қабул қилмади, натижада эндигина ташкил этилган кинотеатр ўз фаолиятини тўхтатди. Бироқ, орадан кўп ўтмай, ушбу санъат тури фавқуллодда жадал суръатларда ривожлана бошлади. 1911 йилга келиб пойтахтда ташкил этилган қатор кинотеатрларда фильмлар намойиш этила бошланди.

1908 йилда актёр Иозеф Нейман ва савдогар Мор Унгерлиндерлар томонидан илк венгер кинокомпанияси – “Projectograph” фаолият бошлади. Компанияда нафақат бадий, балки хужжатли фильмлар ҳам суратга олиш йўлга қўйилади. “Дайди лўлилар ҳаёти”, “Ширакайф велосипедчи”, “Будапештдаги ходиса” каби “кўча” кинохроникаси шулар жумласидандир. Кейинчалик ташкил этилган “Гунния” фирмасида ҳам бадий фильмлар суратга олиш ишлари бошланди.

Ўша кезлардаги венгер киносининг ўзига хос жиҳати шунда эдики, фильмлар намойиши билан бир вақтда, театр томошалари ҳам кўрсатиларди. Фильмнинг бир қисми намойиш этилгач, сахнада фильмда роль ўйнаган актёрлар пайдо бўлар ва улар ўзлари яратган ролларидан парчалар ижро этишарди.

1912–1918 йиллар мобайнида Будапештда “Уран”, “Люкс”, “Стар”, “Проя”, “педагогика” номли бир неча янги кинофирмалар пайдо бўлди. Биринчи жаҳон уруши даврида Венгрияга француз кинолари келтирилмай қўйди. Аксинча, немис фильмлари сони ортгандан-ортиб борди. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, ўша пайтларда ижод қилган германиялик ва австриялик режиссёрлар: Мартин Гараш, Корнелиус Хинтер, Эмиль Юстиц, Иосиф Штейн ҳамда Эден Ухерларнинг венгер кинеси ривожига таъсири катта бўлди.

Биринчи жаҳон уруши венгер киносига ҳам зиён етказмай қолмади. Талай истеъдодли кинорежиссёрлар, жумладан, Майкл Кёртис ва Александр Кордалар мамлакатни тарк этишди. 20-йилларда Венгриядаги кескин ўзгаришлар боис хориж кинокомпанияларининг, айниқса, америкаликларнинг ишлари юришиб кетди. 1922 йилда атиги тўртта венгер фильми ишланган бўлса, 1925–1929 йилларга келиб, кўрсаткич янада пасайди. Умумий назорат – цензуранинг кучайиши киночиларнинг тинкасини қуритиб юборганди.

1925 йилда Венгрия кино саноати жамғармаси ташкил этилиб, венгер киносини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тўғрисида қонун қабул қилиниши билан аҳвол бирмунча ижобий томонга ўзгарди. Кинотеатрларга “Венгер кинеси бошқаруви” томонидан суратга олинган фильмларни намойиш этиш мажбурияти юкланди. 1929 йилга келиб, ҳукумат чет эл фильмларига солиқ солди ва венгер кинокомпаниялари учун тўловларни сезиларли даражада камайтирди. Бир муддат Америка кинокомпаниялари Венгрияга фильм жўнатмай қўйдилар, аста-секин мамлакатда киноижодкорларнинг янги авлоди шакллана бошлади. 1931 йилда “Кўк санам” деб аталган тўлиқ метражли овозли фильм экран юзини қўрди. Ушбу фильм намойишидан сўнг икки ой ўтгач, “Хизматкор Ипполит” номли фильм тақдимоми бўлиб ўтди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, 1948 йилда Венгрия киносаноати миллийлаштирилди, яъни давлат тасарруфига олинди. 50–60-йилларга келиб соҳа ривожланишда давом этди ва жаҳонга кўп номларни танитган “Театр ва кино мактаби”га асос солинди. 50-йилларда Золтан Фабри (“Жаноб ўқитувчи Ганнибал”, “Карусель”), Кароли Макк (“Лилиомфи”), Феликс Мариасси (“Будапештда баҳор”) сингари иқтидорли режиссёрларнинг ижоди гуллаб-яшнади.

60-йилларда кино санъатида ўзига хос из қолдирган ижодкорлар сон-салмоғи орғиб борди. Улар орасида кино санъати усталари Миклош Янчо, Иштван Сабо ҳамда мохир публицист Андраш Ковачларнинг номлари алоҳида тилга олинади.

Ҳукумат тепасига келган Янош Кадар (Kadar Janos)нинг ижтимоий ислохотлари венгер кинематографиясини янада жонлангирди. “Мафильм” марказий киностудиясида “Будапешт”, “Гунния”, “Диалог” ва “Объектив” деб аталган ижодий уюшмалар вужудга келди. Истеъдодли ёшлардан бир гуруҳи “Бела Балаж” тажриба студиясини ташкил этди. Бу даврда Золтан Фабри, Макк Карой, Иштван Гааллар ижоди алоҳида ажралиб туради. Шунингдек, Миклош Янчонинг “Янги тўлқин, “Умидсиз” (1965) фильмлари, Иштван Сабонинг “Орзу қилиш пайти” (1965), “Ота” (1966) сингари картиналари ҳамда Марта Месарош, Ференц Коша, Шандор Шара сингари ёш режиссёрларнинг дебютлари эса қоларли бўлди.

70–80-йилларга келиб, томошабиннинг венгер киносига қизиқиши сўниб борди. 80-йиллар охирида давлат кинокорхоналари, жумладан, киностудиялар ҳам хусусий тадбиркорлар қўлига ўта бошлади. Кино тармоқларини хусусийлаштириш сиёсати кўпгина ижодий жамоаларнинг тарқаб кетиши ҳамда кинофабрикаларнинг ёпилишига сабаб бўлди. Молиявий танқислик туфайли камхаржли картиналар ишлашга ўтилди (йилига 30дан орғиқ), тижорат фильмлари пайдо бўла бошлади. Тамаш Шашнинг “Прессо” (1998), Габор Херендининг “Америкага ўхшаш” (2002), Нимрод Анталнинг “Назорат” (2003), Кристина Годанинг “Озодлик ва муҳаббат” (2006) ҳамда “Букаламун” (2008) фильмлари томошабин эътиборига сазовор бўлди. Шу зайл, тижорат фильмлари кино саноатида етакчи ўринга кўтарилди. 2012 йилда Кино жамғармаси кенгаши ёпилиб, унинг ўрнига Миллий Кино жамғарма ташкил этилди. Кино саноати билан боғлиқ асосий ташкилий-ижодий масалалар янги муносабатлар асосида йўлга қўйилди.

Азиза АҲМАДЕЕВА
тайёрлади

Шандор ПЕТЁФИ

(1823–1849)

Рус тилидан
Даврон РАЖАБ таржимаси

Шандор Петёфи венгер халқининг ифтихори ва миллий шеърляти асосчиси ҳисобланади. Венгер адабиётишунослари шоирнинг адабиётда тутган ўрнини Пушкин ва Шевченко билан тенглаштиришса, асарларининг ғоясини Беранже, Гейне ижоди, ижтимоий қирраларини Некрасов шеърляти билан ёнма-ён қўйишади.

Ш.Петёфи 1823 йил 1 январда таваллуд топган. Илк шеърлар тўплами 1844 йили дунё юзини кўрди. Петёфи шакл ва мазмун жиҳатидан венгер шеърлятини янги босқичга олиб чиқди. Она ватани озодлиги ҳақида баралла кўйлаган ёш шоир Австрия империяси истибдодига қарши олиб борилган 1848–1849 йиллардаги жанларда йўлбошчилардан бири сифатида курашди ва йигирма олти ёшида қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Шоирнинг “Қишлоқ болғаси” (1844), “Паҳлавон Янош” (1844), “Шамоллар” (1845–1846), “Пишта Силай” (1846), “Шалео” (1846), “Ҳаворий” (1848) тўплamlари ҳамон кўлма-кўл ўқилади.

ЯНА КУЗ КЕЛДИ

Нур бағишлаб, рангсиз умримга
Яна куз келди, яна афсун.
Бу фаслга ошноман нега,
Мудом ундан излайман мазмун.

Тикиламан олис уфқ сари;
Қияма тоғ чимзорлар аро
Ўтираман хазонни тинглаб,
Шитирлаши қалбимга оро.

Замин узра қуёш жилмаяр,
Тикилади сокин нур ташлаб,
Она каби аста тебратар,
Фарзандини бешикка белаб.

Борлиқ замин мудрайди аста,
Бу ўлиммас – уйқу лавҳаси.
Йўқ, у пари ўз хобгоҳида
Ўлмаяпти, келар уйқуси.

Ёйибди у ён-атрофига,
Ечиб қўйиб кўркам либосин,
Чунки чўчиб қолса дафъатан,
Бирдан кияр яна ҳаёсин.

Ухла, хушрўй, танти табиат,
Ухла, баҳор кунларигача.
То келгунча шу илиқ кунлар
Ширин туш-ла тин ол унғача.

Титроқ бармоқ учлари билан
Ушлайдирман паримни аста.
Сокин шивир таралар бирдан,
Тушларига у мени чорлар.

Ўтир, дўстим, мен-ла салқинда.
Сукут сақла, гапирмагин ҳеч.
Товуш сўнар сувнинг сатҳида,
Гўё шамол шивирлагандек.

Агар диллар бўса истаса,
Сал тегса-да лабларига лаб,
Уйғотмасин шу онда бўса
Ором олсин фариштам ухлаб.

ЭРКАКМИСАН, ЭРКАК БҮЛ!..

Эркакмисан, эркак бұл,
Минбағд бұлма – құғирчоқ,
Тақдирингни кимлардир
Қилмасинлар үйинчоқ!
Жасурларни құрқитмас
Ит хургандек тақдирлар, –
Демак, сен таслим бұлма,
Дархал унга пешвоз чиқ!

Эркакмисан, эркак бұл!
Эркни севгин, сўзнимас.
Гапга чечан бўлиш-чи
Бил, ахир сенга шимас!
Емир, синдир, бұл дадил,
Тор-мор қил ёвларингни,
Кўкрагингни тут адл,
Ишга сол довларингни!

Эркакмисан, эркак бұл!
Ҳақиқатга бұл қалқон,
Сен ҳақсан ва бұл тайёр,
Арзир унга тўксанг қон!
Яхшиси, сен юз бора
Иссиқ жонингдан кечгил,
Бахтсиз бечора бўлиб
Яшашни сен ор билгил?

Эркакмисан, эркак бұл!
Эркак эмас шундайлар,
Дунё ва бойликни деб
Ўз эркини берганлар!
Разилдир манфаат-чун
Она юртин сотганлар!
“Фақирман, лек озодман!” –
Бўлсин сенинг шиоринг.

Эркакмисан, эркак бұл!
Жасур бұл жангда, инон.
На тақдир, на одамлар
Сенга етказмас зиён!
Бамисли азим эман –
Довуларда мағрур бұл,
Қисматинг забун келса
Қаддингни тик тутиб ўл!

МУҲАББАТ ВА ЭРК

Муҳаббат ва эрк –
Менга шунинг ўзи этади!
Жонни фидо қилиб
Ишқни топарман,
Ва эрк учун уни яна
Қурбон қиларман!

АГАР ҚИЗЛАР СЕВМАСАЛАР

Агар қизлар севмасалар,
Ич, огайни,
Тушларингда банд этурсан
Сен барчани.

Пул бўлмаса чўнтагингда,
Ич, огайни,
Ва ухласанг кўрмабдилар
Сендек бойни.

Агар бошга кулфат тушса,
Май ич, ога,
Ва тутундек тарқалади
Бошдан галва.

Барчасидан айрилдим, лек –
Дард-ла тўқман,
Аччиқ дардлар амр этади:
Ичмай бўпман!

ВЕНГРИЯ

*Сенга, менинг азиз юртим,
Эга бўлиш буюрмаган:
Ё тепадан бошланар зах,
Куйиб борар ё остидан.*

*Мўл-кўл яшар бахтлилари
Бўкса-да, ҳеч тиймас нафсин,
Бу вақт эса фақирлари
Нон тополмай ўлар очдан!*

ҚАЙҒУ

*Қайғу – бу улкан денгиз,
Шодлик – унда марварид.
Дур топилгунча, абас!
Ғаввос мисол кезамиз.*

СЕН НИМА ЕБ ҚҶЙДИНГ, ЗАМИН?

*Сен нима еб қўйдинг, замин, жавоб бер саволимга, бебош,
Нега бунча қон ичасан ва яна шунча ичасан кўз ёш?*

Лайош КАШШАК

(1887–1967)

Венгриянинг таниқли шоир ва рассоми Лайош Кашшак 1887 йил 21 мартда Эршекуйвар шаҳрида таваллуд топди. У венгер санъатидаги “Авангард” оқимининг истеъдодли етакчиларидан бири бўлган. Адиб адабиёт ва рангасвир соҳасида баб-баравар ижод қилган. 1921 йил Венада чоп этилган “Янги рассомлар китоби” Лайош Кашшак ижодининг чўққиси ҳисобланади. Ижодкор 1967 йил 22 июлда Будапештда вафот этган. Будапештдаги Зичи саройида Лайош Кашшак музейи ташкил этилган. Узи туғилиб ўсган шаҳарга унинг ҳайкали ўрнатилган.

ГУЛБАРГЛАР ТЎКИЛАР

*Мени
қўпдан бери
безовта қилар
севги эмас
ўлимнинг яқинлиги.*

*Мен қандай овутай
юраги остида
тирик ниҳолдек қимирлаётган
хотираси бор
аёлларни*

*қандай ювман гуноҳимни
тунларда ниқоб тақиб
кунлар аро эса ўзимнинг
эзгулик ва тозалик ҳақдаги
ваъзгўйлигимни.*

*Бунга чидаб бўлмас
бўйинбогим бўғиб қўйишидан
қўрқаман.*

*Менга имкон беринг
оппоқ тўшакда нафас ростлашга
тўхтатиб қўйинг бошим узра
ўлимим вақтини
интиқлик билан кутаётган соатни.*

УЗИЛГАН РИШТА

*Қаердадир
шу ерларда олисдамас
мақсадим танланган таваккал.*

*Бироқ уфқ
қочаверар
оёғимнинг остидан.*

*Шамол овозидан
нафасидан булутларнинг
ўзига тортаётган ойга чалғиб
йўлдан адашаман.*

*Яна чиқиб қоламан
Ранги унниққан
Ўзига тортувчи чироқлари бор
Нотаниш ўлкалардан.*

*Йўлнинг охири йўқ
ва бўлмайдди
ой йўқ бошим узра
йўқдир менинг юлдузим.*

*Беқийс тақдирни
ўзим билан
чамалайман.*

*Ватанни тарк этиб
Излайман ўз қабримни.*

Карой ЧЕХ

(1952–2013)

Венгриялик шоир Карой Чех 1952 йили туғилган. 1970 йилдан бошлаб дастлабки шеърларини ёза бошлаган. То шеърят бўстонига қадам қўйгунча у ўқитувчилик қилган. Илк изланишлари ижобий натижа бергач, бутун умрини шоирликка бағишлади. Халқ орасида Карчи тахаллуси билан танилган Карой Чех бир қатор рус шоирларининг шеърларини ўз она тилига таржима қилди.

АНТИК БАҲОР

*Янги минг йиллик оҳангларида,
гўё эмизикли она кўксининг
ҳар ёғидан бўртмача бўртиб чиқади
шундай, бу беозор ишмас,
зорикқан заминга самонинг тўхфаси.
Ва унга, гўё янги туғилган чақалоқдек,
ўша эрта баҳор бош уришга тайёр.
жарангдор тарновчаларда сув эмас,*

қушлар сайроғи оқиб тушар,
 нечоглик томлар тўла сайроқ билан,
 гарчи сайроқи қушлар ҳамон
 тепада ўйнаётган совуқдан жунжикар.
 Уларнинг йўлбошчиси эса шафақ назаримда,
 ранглари кўнгилини ва кўзларни
 музлатиб юборадиган
 ранг-баранг қирғовулга ўхшайди,
 бироқ у эртага тонг билан уйғонар
 ва ўша рангларнинг чўғи билан ҳайратлантирар.

САМОВИЙ ҚАБРИСТОН

Унда ҳамон ёғду сочаётган
 Юлдузлар дафн этилган,
 Ёдгорликдек уларнинг нури,
 Қабр тошидек ўзига қўйилган.

Дафн этилган унда болалик—
 Юз йилдирки, сўнган мана у,
 Бироқ бизда унинг нурлари —
 Хоҳламайди ҳеч ҳам сўнишини.

Янош СЕНТМАРТОНИ

(1975 йил туғилган)

Айни кунларда Венгрия шеърлятида фаол қалам тебратаётган адиблар авлодига мансуб Я.Сентмартони 2000 йили Будапешт университетининг филология факультетини битирган. Саккизта шеърӣ ва эсселар тўплами муаллифи. 2010 йилдан Венгрия Ёзувчилар уюшмаси раиси.

ИТАКА

Елкам каби қотди мачта,
 Ким ҳам ундан этар халос?
 Денгизлардан париларни
 Қайтаришга борми асос?

Ўз тақдирим мени шилди,
 Қўрқдим, унга бу ҳамон кам:
 Шу тун мени, пўртана-ла
 Хумга солиб қўйди маҳкам.

Итака ҳамон олисда
 Эҳ, олислардан олисда!
 Бари уйқаш, неки азиз
 Ва сузмоқда у қаршимда.

Энди Итака олисда.
 Қайда хотира? Эртақми рўё?
 Ул нотекис сув сатҳида
 Пари юзи ниқобдек гўё.

Қаердасан, мени билган юрт,
 Ҳар гўшаси қўним бўлган?
 Тунлардаги пари қани,
 Менинг учун шивирлаган?

Азоб берма менга оғриқ,
 Кимман мен ва қаерликман.
 Юртим ўти нигоҳимда,
 Мавжлар уйнар, мен ўликман.

Энди уйга қайтолмасман.
 Чўкди ўтмиш шу гирдобга.
 Бироқ қаддимни тутганман.
 Кетмайман қазосиз хобга.

МЕНИНГ ШЕЪРИМ

*Бугун шеър сукутда, савалаган каби
Кимдир хувиллаган хиёбон ичра.
Унинг кўзларида юлдузлар айлангандек,
Менинг кўзларимда ҳам ёришиб борар.*

*Шунда мен уни қучиб тортдим ўзимга,
Ҳа, дардни англаш-чун, шундай қилинар.
У шу он ёришиди ва турди ўрнидан,
Гўё у дўзахдан қочган ҳурдек кўринар.*

*У зинапоя бўсағасига келиб ўтирди,
Буни қаердадир ўқигандим бир вақтлар.
Ҳоли афтода эди, камгап ва бежуръат,
Гўё бир-биримизга ўхшарди қалблар.*

*Қандай шамол олиб келди уни бизга
Ва кўйлақдек учирарди унинг қалбидан?
У балки, шундай саволга жавобдир:
Эртага не бўлар? Бироқ замин хокидан*

*Берилганми самовий маънини англаш?
Бизга бундан ўттиз танга яқинроқ.
Аллақачон таниганмиз она Заминни,
Қачондир зурриёдини хўрладик бироқ.*

*Ва у кечирди, майда ишни унутиб,
Ўша, тавба нелигини билмас касларни.
Ва шундай сен ҳам жимсан, менинг шеърим.
Эҳ, бошқача бўлсайди сенинг тақдиринг,*

*Унда мен сени тортмасдим ўзимга!
Даволайман тубсиз яраларингни,
Сенинг юзингга қараб, эшитарман
Ўзимнинг – заминнинг чексиз ёлгонин.*

ХЎРСИНИШ

*“Мана, мен топдим ўз ватанимни...”
– Ёмон бўлмасди шундай шеър ёзсам,
Шундан сўнг эса ўлмай узоқ яшасанг.*

САРҲАДЛАР

*Роман очколар билан ютса,
ҳикоя нокаутлар билан ғолиб келади.
Роберто Арльт*

Венгер ёзувчиларининг ҳикояларидан намуналар таржима қилишга чоғланганимда, очиғи, қўлим бормади. Назаримда, бунинг иккита сабаби бор эди. Аввало бу мамлакат адабиётига ихлосим унча баланд эмасди. “Сарҳадлар” рукнининг ибтидосида катта кетиб ёзган сўзимга, яъни мақсадимиз жаҳон адабиётида яратилган энг гўзал, нодир, таъбир жоиз бўлса, жаҳон ҳикоячилигининг олтин фондидан ўрин олган ҳикоялар – “кичик мўъжизалар”дан (А.Мухтор ибораси) намуналар бериб борамиз, деб қўйган бўлсам, бу ёғи қанчадан тушди, дея истиҳола қилаётган эдим. Чунки, назаримда, Венгрия адабиёти, гапнинг индаллоси, ўзбек китобхони талабига жавоб бера олмас, фақат танишиб қўйиш учунгина ўқишга арзирди. Тўғри-да, нима кераги бор, олдинда ҳали қанчадан-қанча оламшумул ёзувчиларнинг бири биридан гўзал ҳикоялари таржима қилинишини кутиб турган бўлса! Адабиёт шу экан-да, деб ўтган асрнинг 70–80-йилларида асосан мустабид тузумга иттифоқдош мамлакатлар адабиётидангина баҳраманд бўлиб чарчадик, энди ўша камомат ўрнини тўлдирадиган пайт келгандир! Хуллас, мана шундай хаёллар билан ўзим билган беш-олтита венгер ёзувчиларининг ҳикояларини ўқиб чиқдим. Нима десангиз, денг, лекин ёқмади. Ўша-ўша маиший, мафкуравий, зерикарли сюжет. Бошим қотиб ўтирганимда, 2002 йили Нобель мукофотида сазовор бўлган ва Швеция академиясидаги мутасаддилар “ўз ижодида ҳозирги замон кишисининг руҳий таназзулини ҳаққоний акс эттиради” дея таъриф берган Имре Кертес деган венгер ёзувчисига бағишланган бир-иккита мақолага кўзим тушди-ю, эринмай ўқиб чиқдим. Афсуски, унинг кичик жанрлардаги асарларини тополмадим. Лекин ўша тақризларда Кертеснинг “Имонсиз” романи қаҳрамонининг концлагерда чеккан мислсиз азоб-уқубатлари ҳам иродасини синдиrolмагани, ҳаётга, одамларга, “эзгуликнинг алалоқибат зулм устидан муқаррар ғалаба қозонишига” ишончи, гўзалликка ташналиги сўнмагани ҳақида батафсил ёзилганди. Кертес мардлик, иштиёқ ва меҳр-муҳаббат ҳар қандай шароитда ҳам киши табиатини тарк этмаслигига ишонгани туфайли оламда инсон мушарраф бўлиб қолажагига имон келтирган шахс образини яратган, деган мулоҳаза шууримга, юрагимга сизот сувлари каби сизиб кирди-ю, беихтиёр шу адиб ижоди ҳақида янаям кенгрок маълумот олиш баҳонасида бошқа мақолаларни топиб ўқидим ва оқибат, Эндре Кукорелли, Дьёрд Шпиро, Лайош Порти, Дюла Круди, Миклош Месей, Петер Эстерхази сингари ёзувчилар ижоди билан баҳоли қудрат танишдим.

Нима бўлди, денг? Венгер адабиёти ҳақидаги фикрларим остин-устун бўлиб кетди. Айниқса, бир адабиётшуноснинг Дюла Крудини Жеймс Жойсга менгезгани юрагимга чўғ ташлади.

Буларнинг ичида, айниқса, Ласло Краснахоркаи ижоди эътиборимни тортди. Ласло Краснахоркаи ҳозирги замон венгер адабиётининг забардаст вакилла-

ридан бири эканлиги, шу йил май ойида у “Дилгирликка қарши кайфият”, “Иблис рақси” романлари учун халқаро Букер мукофоти билан тақдирланганидан бо- хабар бўлдим. Краснохоркаи, шунингдек, “Зулмат қоплаган ўрмон”, “Қотилнинг туғилиши” сингари ўнга яқин романлар ва кўплаб ҳикоялар муаллифи экан.

“Унинг ҳаддан зиёд қўрқинчли ёки ўта кулгили, аксар ҳолларда жуда гўзал ҳодисаларга қурилган асарлари ўқувчига таъсир этмай иложи йўқ”, дея таъриф берилган халқаро мукофот ҳайъатининг баёнотида.

Краснохоркаи ҳикояларини ўқиб, юқорида айтилган фикр-мулоҳазаларнинг қанчалар асосли эканини тасдиқлашдан ўзга илож тополмадим. “Жаҳон адаби- ёти” журналида эълон қилинаётган “Акрополь сарҳадларида” ҳикояси ҳам шу маънода эътиборга лойиқ. Ҳикояни ўқиб чиққан муштарийлар савияси, диди, ақл-идрокига мувофиқ тарзда хулоса чиқарадилар, яъни тушунадилар, ҳикоя турли-туман талқинлар ва ҳатто бир-бирига зид шарҳларга изн беради.

Минг хил ташвишу муаммоларга тўла ўткинчи дунёнинг шиддатли оқимига ғарқ бўлиб, мангулик ҳақида ҳатто ўйлашга ҳам имкон тополмаётган бугунги кун одамнинг ҳоли не кечмоқда? Ласло Краснохоркаи мана шундай ҳаёт суръ- атини бадиий воситалар орқали ёрқин ифодалаб беради. Ҳикоянинг моҳирона топишган ўзига хос сюжет йўли инсон ҳаётига монанд нотекис ва маънусиз тарзда шиддат ила оқади, бирон жойда тўхтаб, нафас ростлашга имкон бер- майди. Светофорларни тан олмаётган гавжум шоҳкўчадаги машиналарнинг тезоб ҳаракатига уйғун равишда муаллиф биз жуда кўникиб қолган тиниш белгиларини инкор этгандек бўлади, сўзлар жумлаларга айланиб, жумлалар бир-бирига уланиб, қуйилиб келади. Югур-югур, беҳаловатлик, шошқалоқлик, тўс-тўполонга аҳамият бермай яшаш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмайди. Тўхтатиш амри маҳол оқим гирдобига тушиб қолган хаёлпараст, содда, орзу- манд инсон нима қилсин? Ҳикоя қаҳрамонига ўхшаб бир замонлардаги орзусини рўёбга чиқариш учун бу ғала-ғовур дунёни унутсинми? Ўзгалар буни куракда турмайдиган телбаликдан бошқа нарса эмас, инжиқлик деб гапираверсинлар, лекин ҳикоя қаҳрамони учун, айтайлик, кундалик, арзимас, ҳуда-беҳуда уриниш- лардан кўра юксак маъво бор, у орзулар сарҳадида намоён бўлгувчи, ҳаётига мазмун бахш этгувчи Акрополдир. У болалигиданоқ хаёлини ўғирлаган шу осориатиқани лоақал бир марта кўриш орзусидан воз кечолмайди. Мана шу истак, қолаверса, чумолидек тиним билмай, эшакдек машаққат чекиб, итдек акиллаб, саъва каби қафасда яшашдан бир неча кунга бўлса ҳам халос бўлиш ниятида Акрополни томоша қилгани келади. Орзуга эришиш осон эканми ҳаётда? Минг бир балорар (ҳаммаси майда, арзимаган кўнгилсизликлар – лекин қалтис ва хавфли) оёғинг остидан чиқиб, олға юришга халал бера бошлайди. Таъқиблар, ғов-тўсиқлар, ҳатто табиий офатлар: зилзила, сув тошқини, бирон дардга гирифторм бўлишдан тортиб, ғаламис дўстларинг, маккор душманла- ру соддадил, майдагап яқинларинг – бари билиб-билмай, қасддан ёки ногаҳон йўлингга ғов бўлади. Одамзод ақли кириб, ҳаётнинг паст-баландини кўриб, яхши-ёмонни ажрата оладиган даражага етган кундан эътиборан умрининг охиригача бунақа ҳодисаларни кўравериб доно бўлиб кетмайдими? Ҳаётда кутмаганинг келади, ўйламаганинг бўлади. Шунга қарамай ноумид шайтон – инсон талпинаверади, ишончини йўқотгиси келмайди, нимагаки интилаётган бўлса, барибир эришаман, деб ич-ичидан ишонади, ўқи йўқ милтиқни ўқталиб душманларини отмоқчи бўлади. Ўқланмагани билса ҳамми, деб сўраманг. Ҳаётингизда юз берган минглаб ҳодисалар орасидан шунга ўхшаш воқеани эс- лашга ҳаракат қилинг, яхшиси. Бу ўз-ўзини алдашга кирмайди, ўлай агар, ёлғон эмас! Бу – умид, чиқмаган жондан умид – зора, амалга ошиб қолса, деган илинж!

Сон-саноксиз, майда-чуйда тўсиқларга қарамай, ҳикоя қаҳрамони Акрополь сарҳадларида юриб, Акрополни кўрмаса ҳам, унинг борлигини била туриб, учра- толмаса ҳам заиф нур каби пирпираган умидини узмайди. Лекин, афсуски, охир- оқибат, тинка-мадори қуригач, у тоқати тоқ бўлиб, тоғдан қайтиб тушади ва ҳеч нарсани ўйламасдан, енгил-елпи, парвойи палак яшашга бел боғлаганида, янги орттирган грек ошналаридек менга нима, мен дунёга яшашга келган-

манми, яшашим шарт, дея ташвиш ва умидлардан воз кечишга аҳд қилганида фалокат юз бериб, юк машинаси остида ҳалок бўлади...

Лекин ҳикояни ўқиган одамнинг миясида кетма-кет саволлар туғилаверади: анови грекларга ўхшаб қурт-қумурсқалардек яшаш тузукми ёки юксак орзулар йўлида манови йигитга ўхшаб ўлиб кетган яхшими? Кўлмак суе янглиғ бижғиб ётган ҳаётда ниманидир кашф қилиб яшаётганлар билан болалигидаги азиз орзуларига эришиш ниятида минглаб чақирим оловли йўллардан ўтиб келган кимсани алалоқибат бир хил қисмат – ўлим кутаётган экан, буни таҳлил қилишдан, бу хусусда мулоҳаза юритиб, турли қарорларга келишдан нима фойда? Мана шу саволларга жавоб излаш жараёнида инсоннинг кимлиги, яшашдан мақсади, одамлигининг маъно-моҳияти маълум бўлади. Олимлар, файласуфлар, имонсизлару абадий ҳаёт – нариги дунё орзусида яшаётганлар ҳам, турмуш ташвишида умрузаронлик қилаётганлар ҳам бир-бирларидан нечоғлик фарқ қилишидан қатъи назар, азиз-авлиё, аллома бўлсин, ўғри-муттаҳам бўлсин, ўша инсоннинг чин маънода кимлиги, унинг ички олами, ниятларининг тозаллиги ёки муфсидлиги охир-оқибат фақат Яратгангагина аён.

Адабиёт мана шундай пайтда бетараф кузатувчи бўлиб қололмайди. У ҳақиқатни рўёбга чиқарувчи, олижаноб кўнгли мулкнинг бор бисотини очиб берувчи кучга айланади. Илло, у ҳеч қачон қозиликка даъвогарлик қилмайди... Ёзувчи эса мана шу жараёнда кўнгли ўксик, жабрдийда, лекин адолатпарвар мунший сифатида иштирок этади.

Зеро, у ўз бурчини аниқ билади ва “эрталаб уйғондингми, сайёрангни тозаллаб қўй”, деган ақидага имон келтиради.

Рукнимизда эътиборингизга ҳавола этилаётган яна бир асар – Ласло Бётининг “Иқрор” ҳикояси кўнгли кечинмаларига қурилган. Икки дўст – икки олам ўтган-кетгандан суҳбатлашиб, бир-бирига дардини айтиб ўтиришибди. Табиатан ожизгина, ўзининг таъбири билан айтганда, одамови, лекин зийрак йигит (ҳикоя унинг тилидан олиб борилади) бир пайтлар ҳаёт синовларига дош беролмай, беҳад яхши кўрган маъшуқаси билан бир умрга ажрашиб кетганини сўйлайди. Унинг тақдирга тан бериши осон, курашиш, талаб қилиш, керак бўлса ўздан воз кечиш ҳам мақсадига эришиш ўрнига арзимаган қийинчиликларни енгиб ўтолмай, бутун истиқболи, саодатли турмуши устидан чизик тортади. Пировардида у ўзини бахтсиз сезади, айниқса, инженер дўстининг оилавий бахти уни оғир хаёлларга етаклайди. Ўз бахтини қўлдан бой берган ношуд-нотавон йигит ўзгаларнинг масрур ҳаёти ҳақида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолган.

Аммо тақдирнинг ҳазилини қарангки, у ҳавас қилган инженернинг бахти ҳам ушалмаган муҳаббат армонини беркитган бир ниқоб экан. Инженер ўқшини битириб, суйган ёри билан аҳд-паймон қилишгач, бошқа шаҳарда ишлаш учун жўнаб кетади-ю, ўша қизни йўқотиб қўяди. У севгилисининг қайси шаҳарда яшашини билади, лекин аниқ манзилни – қайси кўча, нечанчи уйда истиқомат қилишини билмайди. Оқибатда Чеховнинг Ванькасига ўхшаб шаҳарга хат юборади, лекин конвертда муайян манзилни кўрсатмай, “қишлоқдаги бобомга” қабилда жўнатади. У кимнинг қўлига бориб теғди, билмайди. Тақдир ошиқ-маъшуқлар йўлини қайта боғлаганда, инженер аллақачон кўхликкина аёлга уйланиб, фарзандли бўлганди.

Қаршимизда ёрига етишолмай армонда қолган икки йигит. Иккови ҳам чин юракдан севган, севилган, аммо муҳаббатга етишиш учун “оҳ-воҳ”нинг ўзи камлик қилишини кеч англаган. Муаллиф бу икки дўстнинг суҳбатини эътиборимизга ҳавола этар экан, бахт-саодатга фақат муносиблар етишишини, муҳаббат синовига дош бериш учун оташин ҳис-туйғудан ташқари тоғдек матонат ва жасорат даркорлигини намоиш этади. Зеро, тақдир имтиҳонига дош берган чин ошиққина унинг инъомига муносиб.

Таржимондан

Ласло КРАСНАХОРКАИ

АКРОПОЛЬ САРҲАДЛАРИДА

Ҳикоя

Рус тилидан
Олим ОТАХОН таржимаси

Такси ҳайдовчилар расво бўлишади-да жуда, тиқилинчда одамнинг холи-жонига қўймай хира пашшадек ёпишиб олишгани-чи, нега шунақа қилишади-я, қўриб туришибди-ю, аҳвол-тирикчиликни – ҳайдасанг кетмайди, бошида, йўқ, керакмас, қўясанларми-йўқми, бўлди-да энди, дея жавоб қилиб чарчамаётган одамнинг охири индамай, намойишкорона юзини буриб олишдан ўзга чораси қолмади, улар шунчалик шилқим бўлиб кетганидан унинг ғижинаётгани, кўзларида чакнаган ғазабни сезмасдилар, тавба, қочиб ҳам қутулиб бўлмаса улардан, яхши гапга – илтимосга кўнишмаса, қўйсаларинг-чи, шунчалик ҳам бўласизларми, дегани билан тинч қўйиш у ёқда турсин, Синтагма, Акрополь, Монастираки, Пирей, Агора, Плака¹ ёки тўхтовсиз равишда меҳмонхона, меҳмонхона, деб тўтиқушдай такрорлайверса, яна very nice, билан very good²га бало борми, отаси карнайчи ўтганми буларнинг, қулоқни қоматга келтириб шанғиллашини қаранг, ишшайгани ҳаммасидан ўтиб тушади, бирам ёқимсиз, сурбетларча кўзини лўқ қилиб ишшаяди, бунисидан қутулсанг, ундан ўтадиган сўхтаси совуқроғи ортингдан келиб тиқилади, жомадонингни нариги қўлингга олиб, тесқари бурилиб олишдан ўзга чора тополмайсан, лекин улар лоп этиб олдингдан тўсиб чиқади, буларнинг эпчиллигини – бир нафасда гоҳ ортингда, гоҳ олдингда пайдо бўлишади, бутун аэропорт келиб кетиш манзилига эмас, балки адашиб қолганлар маконига айланганини анчадан кейин – ғоят катта кутиш залидаги бераҳм оломон орасига кириб борганингагина фаҳмлаб қоласан, ҳар тарафдан одамлар тўда-тўда бўлиб ёки якка-ёлғиз сўппайиб кириб келишади, болалар ота-онасини чақириб қичқирган, узоқ кетма, ёнимдан жилма, деб танбех берганига қарамай тентираб кетган кичкинтойларини излаб онанинг фиғони фалакка кўтарилган, дармонсиз қариялар оёқларини судраб босади, мактаб ўқувчиларидан тузилган гуруҳ раҳбари болаларнинг ўтақасини ёргудек овозда қичқиради, Япониядан келган сайёҳларнинг таржимони байроқчасини силкитиб, бежиримгина карнайчалари орқали кути ўчган ҳамюртларини чақиради, ҳамма қора терга ботган, чунки кун ёнаяпти, бунинг устига дим, илож қанча, ёз ёзлигини қилади, фақат мана шу шовқин ортиқча, чидаш қийин, гўё дунёнинг барча шанғи, бефаросат одамлари бир ерга тўпланиб олгандек, амаллаб шаҳарга олиб чиқадиган йўлга чиқиб оласан-да, хайрият, деб ташқарига ошиқасан, холбуки, у ерда аҳвол бешбаттар экани хаёлингга ҳам келмайди... Ана шундагина у Афина авжи ёз палласида тандирдек ёнажагини тушуниб етди, такси ҳайдовчиларнинг уч-тўрттаси ҳалиям унинг ортидан эргашиб юрарди, қўйиб берса улар ортидан жаҳаннамгача борадиган, бири ишшаяди, бошқаси илжаяди, яна биттаси жомадонга қўл узатиб безор қилади, охири бу қий-чув, тўс-тўполондан хайрият, қутулдим, деганда бутунлай ҳолдан тойди, аэропорт

¹ Синтагма, Акрополь... Плака – Афина ва унинг яқинидаги диққатга сазовор масканлар (Тарж.).

² "Very nice", "Very good" – "Жуда яхши", "Жуда соз" (инг.).

биносидан чиқаверишда кутиб турган таксилардан бирига шартта ўтирди-да, сақич чайнаётган ланж ҳайдовчига, Синтагма ёнидаги Эрма ва Эола кўчалари чорраҳасида жойлашган меҳмонхонага, деди, ҳайдовчи бу алжираган чол нима деяпти, дегандек маъноли қараб қўйди, сўнг индамай бош қимирлатди, у эса, ўриндиққа беҳол суяниб кўзларини юмди, гарчи такси ҳайдовчилар алдаб, патингни юлишмасин, деб грек танишлари олдиндан кўчаларнинг тарҳини чизиб берган қоғоз ёнида бўлса ҳам, олиб ўқимади, машина қаёққа кетаётганини аниқлаш учун қарамади, барибир тўрт танга қўшиб айтишмаса, еганлари харом бўлади, ёзилмаган қонун бу, сен ҳам улар билан тортишиб юрма, бусиз уларга ҳаёт татимайди, дўстларининг шу тахлит кўрсатмаларига биноан у талашиб-тортишмади, азбаройи нима қилишни билмагани, ҳоли йўқлиги, асаблари қакшаётгани учунгина эмас, балки парвоздан кейинги воқеалар: тополмаётган юкларининг тасодифан ҳеч кутилмаган ердан чиқиб қолиши, хира-хандон ҳайдовчилар, иссиқ, дим ҳаво уни шошилишга мажбур этди. Жомадони йўқолгани ҳақида хабар беришга чоғланганида юки бегона лаш-лушлар – тўрт соат аввал Киев аэропортида йўловчилар юкларини жойлаштириганда кўзи тушган қоп-халталар орасидан чиқди, бу майли, учраб турадиган ҳодиса, бироқ тақиқланган гиёҳванд моддалар излаб ўша лаънати жомадонини тит-пит қилиб текширишганда бу кўнгилсизликлар яна давом этди ва ниҳоят, кутиш залидаги сарсонгарчиликлар, булар одамман, деганнинг сабр қосасини тўлдириб юборар, бунинг устига уни Грецияга таклиф этган танишларидан биронтаси кутиш залида кўринмасди, ким айбдор, улар кутиб-кутиб қайтиб кетган бўлсалар-чи, одамлар орасида ўралашиб юргани етмагандек, такси ҳайдовчилар ёпишиб хиралик қилишганда улар билан ади-бади қилиб ўтиргани учун ўзи айбдордир балки, қисқаси, ана энди силласи қуриб, таксининг орқа ўриндиғига ўзини таппа ташлаб, тонг қоронғисидаги кимсасиз кўчаларга маъносиз қараб, ёзиб беришган биронта хиёбон ёки кўчанинг номи ё кинотеатрни кўрмаса ҳам, аҳамият бермагани тугул бир қанча вақт қаерга кетаётгани ва ҳисоблагич шақиллатиб қанча ёзиб қўйгани билан заррача қизиқмагани ҳам оқлаш мумкин бўлган нарсалардек туюлди, аввалига бу хусусда ўйлаш ҳаёлига ҳам келмади, бироқ ҳайдовчи қисқа йўлдан эмас, бутун бошли ноҳияни айлантириб олиб кетаётгани учун ҳисоблагич кўрсаткичи беш еврога яқинлашиб, бир дақиқа ўтар-ўтмас ундан ҳам оша бошлаганида бекорга айтишмаганини фаҳмлади, танишлари шунчадан кўп йўлқира сўрашса, сира тўламагин, деб тушунтирган эдилар, у инглиз тилида бир нималар деганди, ҳайдовчи аввал эшитмаганга олди, кейин ўзини овсарликка солиб машинани дам ўнгга, дам сўлга буриб кетаверди, ниҳоят, аллақайси чорраҳага келгач, қизил чирокда тўхтади-ю, йўловчи узатган бир парча қоғоздаги кўчанинг номига чертиб-чертиб, бир нималар деди, лекин йўл ҳақи хусусида ғинг демади, қисқаси, инсоф қилиш у ёқда турсин, ҳозиргина ўтиб кетишган жойнинг номини айтишни ҳам эп кўрмади, зеро, бу ердан Синтагма майдони тугул, шаҳар марказига ҳам жуда олис эди, ана шунда унинг жаҳли чиқиб, тепа сочи тикка бўлди-да, норозилигини билдириш мақсадида ўшқирди, қўлини паҳса қилиб жазава ичида соатини, сўнг қоғоздаги “Синтагма майдони” деган ёзувни кўрсатди, барибир фойдаси бўлмади, такси ҳайдовчи пинагини бузмай, сақич чайнаб ўтираверди, унга ҳеч нима таъсир қилмайдиганга ўхшарди, у гўё адашиши мумкин эмасдек, тўғри йўлдан кетаётганига ишончи қомил эканини намоён этиш учун беғам-бепарво ўтиргандек туюларди, охири ҳаммаси жойида, кўрқманг,

дея уни хотиржам қилди, бу ҳам етмагандек ортига ўгирилиб, be happy¹, деди яна, пировардида хайдовчи аллақандай одам гавжум чорраҳада кескин тормоз босганда, йўловчининг томири тортишиб, қорнини чангаллаганча букчайиб қолди, хайдовчи эшикни очди ва сўлжайиб қўллари билан ишора қилди, мана, марҳамат, Синтагма майдони, ахир шу ерга деганмидингиз – у эса дастлаб таниш-билишлари қатъий белгилаб берган пулни узатди, хайдовчи пулнинг озлигини кўриб унга бакира кетди, елкаларидан ушлаб силтади, у энди машинадан тушган эди, бир тўда греклар келиб буларни қуршаб олишди, бирови у деди, бошқаси бу деди, хуллас, буларнинг ишига араллашиб икковини келиштириб қўйишди, минг лаънат, бу корчалонлар ҳам йўл ҳақини грек танишлари ҳисоблаб берганидан икки ҳисса кўпроқ ундириб беришди, аммо то шу чокқача юз берган лўттибозликлар жонига тегиб кетганидан, “тупурдим ўша Афинангизга!” деб бақирди у ўзини ўраб олган грекларга, аммо улар хафа бўлиш ўрнига унинг елкасига қоқиб, ишшайганча юпатишди, ҳаммаси жойида, no problem², юр, ундан кўра қиттак-қиттак оламиз биргаликда, сизлар билан биргами, кўзим учиб тургани йўқ, деганча у жингалак соч, мовий кўзли, назарида суюқ туюлган бу йигитлар чет эллик меҳмоннинг бор-будини қоқиштириб олиш учун эмас, балки такси хайдовчиси билан бўлиб ўтган можарода енгиб чиққанини ювиш, нишонлаш мақсадида чин дилдан таклиф қилишаётганига фаҳми етмай уларнинг қуршовидан чиқиб кетмоқчи бўлди, греклар эса ўзингни бос, хайдовчиларнинг бари бир гўр, уларга тушунтиролмайсан, улар юҳо-ку, пулинг тугул терингни ҳам шилиб олишади, айниқса, бунақа пайтда, ундан кўра юр биз билан, сал кўнглинг ёзилади, дея кўчанинг нариги бетидаги ҳозиргина ўзлари ўтирган рестораннинг олдида ўрнатилган ихчамгина столларни кўрсатишиб, унинг елкасига қоқиб қўйишди, бироқ у шунчалик кўрқиб кетган эдики, жомадонини ола солиб орқа-олдида қарамай сон-саноксиз машиналар қалашиб ётган чорраҳа томон югурди, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмасди, кўчани кесиб ўтаётганида машинанинг тагига кириб кетиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмай, кетма-кет янграётган сигналларга ҳам аҳамият бермади, ваҳоланки, кўчанинг нариги тарафига ўтиб олгунча, уч маротаба машина уриб кетишига оз қолди – яхшиямки, қўлидаги жомадон енгил эди, лекин енгил бўлгани билан барибир эмин-эркин юришга ҳалал берарди, уни яна Худо асради, югуриб кетаяпти-ю, кўнглида танишларга кўнғирок қилсамми, қаердайкин улар, ёрдам сўрасамми, деган ўй-хаёллар ғужғон ўйнайди, кўнғирок қилиш қаерда, бояги такси хайдовчиси бор пулини олиб қўйди-ю, ярамас, кўнғирок қилишга нақд пули бўлмаса, шунинг учун у тўхтаб, шинаванда грек йигитлари томонга бир илинж билан қаради, улар бундан чамаси беш-ўн дақиқа аввал еб-ичишган ресторан олдидаги столларга бориб ўтиришганди, шу ўтиришда улар йўлтўсар-юлғичга ҳам, ўғри-фирибгарга ҳам ўхшамасди, шу боис бироздан кейин сал ўзига келгач, уларнинг олдида бориб, маслаҳат сўрашга қарор қилди, алоҳа, шундай хаёл билан йўлни кесиб ўтиш учун бир-икки қадам юрди, у кўп нарсани тушунмасди, рўпарадаги светофорнинг яшил чироғи ёниб тургани билан ўзига, ён-атрофидаги йўловчиларга алоқаси борми-йўқми – билмасди, ниҳоятда эҳтиёт бўлиш керак экан, чунки зум ўтмай яна чалкашиб кетди, яшил чироқ ёниб тургани билан, машиналар оқими тўхтаб демасди, баҳайбат юк машинасидан қочаман, деб орқасига тисарилган эди, қоқилиб

¹ “Be happy” – “Шод-хуррам бўлинг” (инг.).

² “No problem” – “Ҳечқиси йўқ” (инг.).

Йиқилишига оз қолди, бу ҳам етмагандек ўқдек учиб келаётган одам тўла автобус уни туртиб юборай деди, светофорнинг яшил чироғи ўчиб, бир дақиқадан кейин қайта ёнганида у тўрт-беш нафар йўловчиларнинг панасида эсон-омон ўтиб олди, ҳеч кимга эътибор бермай, ресторан айвончасида беташвишгина мусаллас ичиб ўтирган ҳалиги йигитлар даврасига бориб қўшилди, унинг қайтиб келишига ишонган эканми, йигитлар дўстона кутиб олиш тугул, ёнларига таклиф этиб, битта қўшимча стул келтириб беришди, ҳаммасининг юзида боя айтмадикми, бирон қарорга келишдан аввал, энг яхшиси, ақлни пешлаш учун бир стакан мусаллас ичиб олиш керак эди, деган ифода зуҳр этарди, улар нима ичасиз, пивомми, мусалласми, деб сўрашди, э, йўқ, дея рад этди у, мен, яхшиси, қаҳва ичман, грекча қилиб дамласин, улар официантни чақириб қаҳва буюришди, шу асно гурунг кизиди, грек йигитлари унчалик ёш эмас – ўттиз-ўттиз бешларда эди, инглизчани яхши билишгани билан таффузлари бироз ғалати экан, ўзининг талаффузи ҳам ҳавас қиларли даражада эмасди, шунга қарамай улар бир-бирларини яхши тушунишарди, гапга берилиб кетганиданми ё бир ташвиши аригани учунми, қаерда кимлар билан ўтирганини ҳам унутиб, тили ечилиб, қаердан ва нима мақсадда келгани, бу дунёнинг ишлари кўнглига зиғир ёғдек ургани, кейинги пайтда ҳатто ўзига ўзи ёқмай қолганлари, хуллас, Афинага бориб келсамми деб аҳд қилганлари ҳақида бир бошдан оқизмай-томизмай айтиб берди, лекин очиғини айтганда, у анча йиллардан буён чиндан ҳам Афинани бир бориб кўришни орзу қиларди, йигитлар индамай бош қимирлатиб тинглаб ўтиришди, ҳеч ким унинг гапини бўлмади, гапдан гап чиқиб бу янги танишлари, кутиб олиш учун аэропортга чиқмаган “дўстлари”га кўнғироқ қилиш ва уларни излаб топиш ниятидан уни қайтардилар, хўп, майли, бир сабаб туфайли кечиккан бўлишлари мумкин, нега у ҳолда Эрми кўчасининг чорраҳасида эрталаб соат тўққизда кўришамиз, деган сўзларида турмай, ҳалиям келишмади, ҳозир тўққиз қолипими, ундан кўра биз билан қол, модомики, тақдир тақозосига кўра учрашиб қолган эканмиз, бу бежиз эмасдир, нима бўлади сизлар билан қолсам, дея қизиксиниб сўради у, бирон таклифингиз борми, нима, таклиф, греклар бир-бирига қараб олишди, унинг саволига кулгилари қистади, қанақа таклиф – ҳеч қанақа таклиф йўқ ҳозирча, мана шу ерда ўтирганимиз етмайдимми, пиво, мусаллас ичиб ўтирибмиз-у, бу таклифга кирмайдимми, унинг соддалигидан мийиғида кулиб қўйишди, кечадан бери шу ерда дам олиб ўтирибмиз, ҳеч ким ҳеч нарсани ўйламайди, пулинг бўлса бас, ҳаммаси ўз-ўзидан чиройли таклифга кираверади, деди ўзини Адонис деб таништирган новча йигит, тўғриси айтганда эс-хушли, ёқимтой йигитлар экан, у грекча дамланган қаҳвани ичгач, дафъатан агар уларнинг таклифига рози бўлиб, шу ерда улар билан бирга қолса, Афинани томоша қилиш нима бўлади, деб ўйлади, ахир бу томонларга шунинг учун келган эмасми, ҳозиргина шу фикрини айтганда нега ҳаммалари маъноли кўз уриштириб, индамай ўтиришди, у чинданам ажабланди, шунинг учун яна кўнглидаги ниятини айтди, қани, нима дейишаркан, бирон янги таклиф эшитармиканман, деб умидланди, Афина тўғрисидаги бунақа гаплар таниқли рассомга мўйқалам нималигини тушунтиришга уринишдек гап, тўғрими, Йоргос, деди йигитлардан бири, унинг сўзлари негадир ўзини Жорж деб таништирган йигитга ҳам ёқмаганлиги сезилди, у қўл силтаб, хафсаласи пир бўлган одамдек, буни қара, Афинани томоша қилмоқчиман эмиш, Афинанинг нимасини томоша қилади – ҳайронман, деди-да, кружкасини шарт кўтариб қолган пивони ичиб юборди, йигитнинг гапларида

кандайдир алам, норозилик бор эди, аммо нега Йоргос бунақа деяпти, деб дабдурустан сўролмади, кейинроқ, сохилдаги қумлокқа чиқариб ташланган баликлар, беозор, ёқимтой ялқовлар, дея таърифлади уларни ичида, аммо улар билан бирга ўтириш ёқаётгани, ўзини бемалол, эркин тутишига шу кўнгли тоза йигитлар сабаблигини тобора чуқурроқ ҳис қиларди, зотан, бу туйғунинг ёмон жиҳати ҳам бор эди, бу хавфли, домига тортиб кетса кутулишнинг иложи йўқ хатарли машғулотга ўхшайди, тўғрироғи, бекорчидан Худо безор – кун бўйи ўтириб, уларнинг фалон эстрада гуруҳи наригисидан яхшироқ деганини эшитиш, ўтган-кетганни аланг-жалаңг қилиб кузатиш, шу иссиқ ва қўланса ҳавода Синтагма майдони ва унга туташ кўчаларда у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб ўтаётган сон-саноксиз машиналарни томоша қилиш, бўлар-бўлмас, кераксиз, пуч хангомалардан чарчамай, оғизга келган майда гапларни дудланган, ёғсиз, шўр баликнинг думини чайнагандек тамшаниб, такрорлашлар жонига тегиб кетмагани-чи буларнинг деб ўйларди у, агар ҳозирок шартга ўрнидан туриб кетмаса, ўзи ҳам шу ботқоққа ботиши мумкинлигидан чўчиди, ана унда кеч бўлади, орзу қилган ҳаётдан бутунлай маҳрум бўлади, кейин... у кутилмаганда ўрнидан турди-да, жиллақурса болалигидаги энг ардоқли, азиз орзуси – Акрополни бир марта бўлсин кўриши шарт эканлигини маълум қилди, бир вақтлар ўлсам ҳам бораман деган эдим, мана, ёшим ўтганда насиб қилибди, энди кўрсам бўлмайди, шунинг учун узр, деди, ана холос, демак, лоақал Акрополни кўрсанг бўлди экан-да, дея кўзини қисди Адонис, қисқаси, Акрополь, пичинг қилди Йоргос, ўзинг биласан, дейишди охири улар, биринчи келишинг экан, кўрганинг маъқул, ўта бемаънилиқ, деди Йоргос, мен ҳам фикрингга кўшиламан, деди Адонис, бўпти, борақол, фақат гапимга қулоқ сол, деди буларнинг орасида ўтирган биттаю битта қиз – уни Эла дейишарди – манави дардисарни кўтариб юрмай, шу ерга кўйиб кетавер, мабодо, зарур бўлиб қолса, келиб сўрасанг, олиб беришади, мабодо, биз йўқ бўлсак... ҳозир, шошмай тур, қани у, Эла атрофга аланглади, Маниопулоснинг олдида бўлса керак, деди Йоргос, Маниопулос деганлари сотувчи бўлиб, кичкина дўкончада компьютернинг эҳтиёт қисмларини сотаркан, пардани кўтариб ишора қилишганди, унинг гумаштаси келиб жомадонини олиб кетди, хоҳлаган пайтингда келиб ўша боладан оласан, шундан сўнг унга йўлни кўрсатиб юборишди, жазирама иссиққа қарамай улар нима учундир пиёда боришни таклиф қилишганига у ажабланди, бироқ уларнинг айтишларича, биринчидан, ҳозир сайёҳлар кам ва қолаверса, шаҳарнинг эски қисмидаги Плака мавзесини йўл-йўлакай томоша қилиб бориши мумкин эмиш, қайси томондан борса қулайроқ эканини Йоргос ҳижжалаб тушунтирди, ҳатто тушунтираётганда қўли билан кўрсатиб турди, ҳаммалари ресторанга дарҳол кириб кета қолмай, унинг ортидан қараб туришди, у кўчанинг нариги томонига ўтиб, Плаканинг тор жинкўчалари оғзигача борди-да, ўгирилиб қўл силкиди, бунга жавобан улар ҳам дўстона хайрлашдилар, у енгил хўрсиниб қўйди-да, йўлга тушди, бир зумгина юраги хаприкди, негаки, у айни дақиқаларда кўпдан-кўп орзулари ичида ҳамиша оҳанрабодек ўзига жалб этиб келган маъво – Акрополь остоналарида турарди, бир кўрсам армонда қолмасдим, дея кўнглидан ўтказди ва болалигида рангли китоб саҳифаларида кўриб хотирасига муҳрланиб қолган хира суратлар кўз олдидан ўта бошлади, бир жиҳатдан хурсанд бўлдики, бояги йигитлар унинг қатъияти олдида чекиндилар ва йўлдан қайтара олмадилар, агар чини билан айтса, бир замонлар тасаввур қилган Акрополь аслида хаёлий, юксак, хаприктурувчи

эмас экан, шекилли, ҳозир бошқачароқ кўринмоқда эди, ахир у Акрополнинг бунчалик катта масофани эгаллаб олганини билармиди – билмасди, биноларини қаранг, Пропилея йўлагини айтмайсизми, Пантеон ибодатхонаси қандай муаззам ва улуғвор экан, греклар теменос, деб атайдиган Афинадаги табаррук масканлар силсиласининг беназир маҳобати ва кўламини ҳикоялар, хотира ва суратлар орқали тасаввур қилиб бўлмас экан, нафсиламрини айтганда бу суратлар ва ҳикоялар Акрополнинг буюклиги ҳақида ҳеч нарса демас экан, Акрополь кўламининг ўзиёқ тасаввурга сиғмаяпти, уни мана шу нарса ҳайратга солди, у сэндвич сотиб олди, қорни очганлигидан нархи нега бунақа қиммат эканини суриштириб ўтирмади, муздек коланинг нархидан одамнинг, айникса, сайёҳнинг кўнгли озарди, нима деган гап бу, қорни очса очибди – нима бўпти, шунга ҳам ота гўри қозихонами, муҳими, уни ҳозир бошқа нарса ташвишлантира олмасди – жазирамага қарамай, Акрополга тобора яқинлашиб келаётган эди, айни чоқда мана шу нарса ҳаммасидан муҳимроқ ва аҳамиятлироқ эканини ҳис қиларди, яна озгинадан кейин Ники ва Эрехтеон ибодатхоналарини, охири ёдгорликларнинг гултожи бўлмиш беназир Пантеонни ўз кўзи билан кўради, қисқаси, тез орада у Акрополнинг энг юқорисига кўтарилади, бу унинг доимий орзуси бўлиб келган, греклар 2439 йил аввал қурган, қуриш қаёқда, яратган буюк обидаларни тезроқ кўриш илинжида юраги ҳаприқа бошлади.

У Плака мавзеига кириб борганида, боя айтишганидек сайёҳлар кўп эмасди, у шунча юриб нари борса, саксон-тўқсон чоғли сайёҳни учратди, рўпарадан келаётган сайёҳлар гуруҳи уни айланиб ўтганда у хурсанд бўлди, бир ўзи томоша қилади – ҳеч ким халал бермайди, сўнгра у Флесса кўчаси бўйлаб кетди, нотаниш шаҳар – адашиб қолиши ҳеч гап эмас, боши гангиб Эрехтеон кўчаси бўйлаб юрган яхшими, ёмонми – иккиланиб турди-да, ҳар эҳтимолга қарши тўғри кетаверди, Стратонос кўчасидан Фроззилоно кўчасига бурилгач, қутилмаганда кенг, одам гавжум Дионис Ареопагита шоҳкўчасидан чиқиб қолди ва шунинг баробарида юксакда викор билан қад ростлаб турган Акрополга кўзи тушди, тепалик шу чоққача тор кўчалар аро бир он кўриниб қолаётган эди, бироқ лошланиб турган бутун маҳобати ила энди яққол кўзга ташланди, бу умрида илк бор ниятига эришиши мумкинлигидан дарак берарди, бошқасининг нима кераги бор, ахир у Акрополь остоналарида-ку, бундай неъматдан баҳраманд бўлиш арафасида нечук қувонмасин, куёш аёвсиз қиздирарди, катта кўчада қатнов ўта хавфли, соат ўн-ўн бирлар бўлса керак, лекин аниғини айтолмайди, чунки соати ҳали самолётдаёқ тўхтаб қолганди, вақтида батареясини янгиламаганининг оқибати, энди бунинг қизиғи ҳам йўқ, дея хаёлидан ўтказди у, мен манзилга етиб келган бўлсам, у сайёҳларнинг шубҳали даражада камлигидан ҳайрон бўлди, уларнинг сафи тобора сийраклашарди, бироқ бу ҳам унинг дилидаги завқни, ғайратини сусайтирмади, аксинча, руҳи юксалиб бораётгандек туюлди, ахир, мана, ўнг томонида Акрополь қад ростлаб турибди, эртами-кечми, ўша ерга олиб чиқадиغان сўқмоқни топади, бунинг учун бутун тепалик этагини айланиб чиқишдан эринмайди, бунга бардоши етади, минг қилса ҳам топади, у шундай хаёллар билан ўзига ўзи далда берарди, аммо йўл ҳали-вери тугай демас, аксига олиб иссиқ ҳавода қандайдир бадбўй ҳид кучайиб борарди, кўчанинг шовқини қулоқни қоматга келтиради, у энди биринчи рўбарў бўлган одамдан у ерга қандай борилади деб сўрашни дилига тугиб қўйган маҳал бирдан оҳақтош плиталар билан мустаҳкамланган илонизи йўлга кўзи тушди, бу илонизи

сўқмоқ тепасида аллақандай қоровулхона бор экан, у ўша ёққа чиқиб борди, қараса, қоровулхона эмас, чиптахона экан, ўн икки евро тўлайсиз, дейишди, у жаҳл билан қўлини пахса қилиб дағдаға қила бошлаган эди, олти еврога туширишди, шу тариқа у олти еврога чипта олиб, ичкарига кирди ва бошини тепага кўтариб қаради: демак, мана Акрополь қанақа экан, бироқ ўша захоти куёш нуридан кўзи қамашиб, бошини қуйи солишга мажбур бўлди, кўз олдидан қора-жигарранг доғлар бир неча сония кетмай турди, кўзларига дам бериш учун офтоб нури тушмаётган ерга қарамокчи бўлди, бироқ ҳаракати зое кетди, чунки оёғи остидаги мрамртош ярқираб, унда акс этаётган нур чақиндек кўзларига санчилди, зина пиллапоялари оқ мрамрдан ишланган бўлиб, унинг орасидан биронта майса ёки гиёҳ ўсмаган эди, у Акрополга элтгувчи асосий дарвозахона остонасида эканини биларди, холос, бундан чиқди, сўл томонида Пино-котека деб аталмиш суратлар галереяси, ўнг қўлда эса мудофаа минораси, ундан юқориқоқдаги майдонда тўрт устунли Ники ибодатхонаси жойлашган бўлиши керак, буни у Акрополь харитаси орқали эсида сақлаб қолганди, илгари кўрмаган, қаерда кўради, у тўхтамасдан кетаверди, кўзларини очолмай, зина панжарасини ушлаб чиқиб борар экан, ўзини ўзи юпатарди, майли, ҳечқиси йўқ, вақтинчалик шундай, лекин зинапоя тугагач, бирон дарахт соясида нафасимни ростлаб оламан, кейин сал ўзимга келгач, бу ерга қайтиб тушаман-да, Пропилея йўлагини яхшилаб томоша қиламан, дея хаёл қилди, шунинг учун тўхтамай кетаверди, кетаверди, лекин Пропилеядан ўтгач, юриш янаям қийинлашди, сабаби, обида бошдан-оёқ оҳақтошлардан иборат қояга қурилган эди, пастга эниб кетган йўл ҳам кўзни оладиган оҳақтош бўлаклари оралаб ўтганди, бундан чиқди, ўша донғи кетган Акрополь бошдан-оёқ яхлит, тап-тақир тошлар устига қурилган экан-да, деган хулосага келди ва шу асно мудраб қолишдан кўрқиб, киприк қоқмай илгарилаб бораверди, куёш тандирдек қиздирар, боши, елкаси, кўл-оёқлари, аъзойи бадани, кўйинг-чи, ичу таши куярди, чидамай қаёққа боради, фақат бир нарсани у кутмаган эди, ана шу нарса уни гангитиб кўйди, бу куёш нурининг мрамртошларга тушиб қайтаётган шуъласининг акси эди, буни у асло кутмаганди, билмаганлиги туфайли бундан сақланиш чоралари ҳақида ўйлаб ҳам кўрмабди, қаердан билсин, қачонки, биронта йўлланма, санъат тарихи бўйича ёзилган биронта тадқиқотда огоҳлантирилмаган бўлса, Акрополь тепасида куёш шунчалар ярқироқ нур сочадики, кўзи нозиклар, албатта, эҳтиёт чораларини кўриб кўйиши зарур деб очик-ойдин огоҳлантиришса асакалари кетармиди, мана шунақа кўзи нозиклардан биттаси ҳеч қандай чора кўрмаган, оқибатда ҳозир ҳам бирон нарса ўйлаб тополмади, чунки кўлидаги жомадонидан бўлак ҳеч вақоси йўқ, билганда ўзи билан бир нималар олган бўларди, шу пайт жомадони шаҳарда, Маниопулос деган йигитда қолгани лоп этиб эсига тушди, куёш ҳам аксига олиб аёвсиз ўт пуркамокда, теварак-атрофда тангадек соя берувчи на дарахт, на шийпон, на девор бор, куёш нақ бошдан урарди, бутун бошли Акрополь оташда қовурилаётгандек эди, Худонинг марҳаматини қарангки, у шимининг орқа чўнтагида дастрўмоли борлигини эслаб қолди ва ўшани олиб кўзига босди, аммо кўлрўмолчанинг оппоқ энлик ҳошияси кўзига малол келди, ана шунда у кўлрўмолчаси устидан кафтларини босиб турди, бирон-бир салқин соя ер чиқиб қолар, ўлдими, деган умидда яна олға юрди, алоҳа, у болалигидан кўришни орзу қилган Акрополь бўйлаб борар эди, шу нарса маълум бўлдики, эру хотин немисларни ҳисобга олмаганда бу масканда ундан бошқа тирик жон йўқ эди, бу

немислар ҳам анча нарида, Пантеонда эди, ана ўшалар пухта иш қилган экан-да, деб ўйлади у, саёҳатга чиқишдан аввал тайёргарлик кўришгани сезилиб турибди, бошларида иссиқда киядиган соябонли, сув ўтказмайдиган махсус бош кийим, кўзларида қора кўзойнак, елкаларида рюкзак, рюкзакнинг ярим очик оғзидан бир литрли минерал сувнинг идиши кўриниб турарди, сув идишни эслаб унинг ташналиги ортди, лекин нима билан қондиради бу истакни, ваҳоланки, бу йўлларда на тамаддихона, на муздек ичимликлар дўкончаси бор эди, қисқаси, Акрополда Акрополдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди, бу вақтга келиб унинг тоқати тоқ бўлаёзганди, шунга қарамай бир замонлар Афинага ҳайкал ўрнатилган ерга етиб келди ва Эрехтеон томонга юрди, у кўзи ожиз одамлардек тимирскиланиб борар, юқорига қараш тугул, жиллақурса, бир борагина кўз қирини ташлай олмасди, ҳоли келмасди, мабодо, шундай қилса кўзлари ёшланарди, яхшиямки, ҳали оғриқ сезмаяпти, ҳаммаси Эрехтеонга етиб келганида бошланди – кўзлари қуриб, ёруққа қаролмай қолди, у обидага киролмади ва ҳатто бир қур кўз югуртириб чиқолмади ҳам, чунки пурвикор устунли айвон жуда баландда бўлиб, у ёққа чиқишнинг сира иложи йўқ эди, у ноумид бўлиб атрофга аланглади, ана шу лаҳзада кўзлари ачишиб оғриди, қоя тепасида ҳали у ерда, ҳали бу ерда баҳайбат ўймакор тоштахталар ётарди, бу тоштахталар археолог Дёрпфельд олиб борган қазилма ишлардан қолган Афина меҳробининг қолдиқлари эди, яна ким билсин, лекин ҳар ҳолда кўзларини амаллаб очиб қараганида шу нарсаларни кўришга муяссар бўлди, дафъатан унга маъбудлардан бирининг раҳми келдими, Эрехтеоннинг орқа тарафида ўсган бир дарахтни илғади, эй Худойим-ей, дарахт, Акрополнинг басир мухлиси шу заҳотиёқ ўша томонга ошиқди, лекин етиб бориб дарахт танасига елкаси билан суяниб, кўзларини очишга уринган эди, ҳеч қандай ўзгариш сезмади, сабаби, бу ерда ҳам куёш нурлари кўзини очирмади, бу кичкина, қуриёзган зайтун дарахти эди, пояси нозик, тепасидаги заиф шохлари ҳамда бутоқларини базўр қўтариб турганга ўхшарди, куёш нурларини тўсиши мумкин бўлган япроқлардан деярли нишон йўқ, у хайрон бўлиб оёқлари остига қараганди, бу дарахт мадор бўларли соя солмаслигини пайқади ва эй, Худо, унинг ахийри бир нарсага фаҳми етди: нимани деб келган бўлса, ўша нарсани кўролмас экан-да, ў-ў, дея алам билан ўйлади у, Акрополнинг кўламини билиш ҳеч қачон насиб этмаслиги тугул, шу ерда бўла туриб ҳам Акрополнинг ўзини кўриш насиб этмас экан, бироқ маъбудлар унга юпанч учун дарахтдан ташқари Эрехтеоннинг шимолий дарвозахонаси деворларини ҳам тайёрлаб қўйган эди, зеро, куннинг шу қисмида деворнинг қуёқ сояси нажотбахш эди, у орқа-олдига қарамай, ўша ерга югурди, эр-хотин немислар бу ерга аллақачон етиб келишган, уларнинг қиёфасида қувонч балқир, ўзлари бардам ва тетик кўринарди, эри фотоаппаратга янги плёнкани жойлаштириш билан машғул, икки ёноғига куёш расмини чиздирган хотини эса суратга тушишга ҳозирланарди, иккови ҳам жасадли, бакуват ва соғлом эди, нимаям қилардик, дея кўнглидан кечирди у, бунақаларга Худонинг марҳамати чексиз, уйида бўлганида у бундай шаккок хаёлларга бормасди, зотан, маъбудлар уни четда қолдиришмагани хаёлига келмади, ахир у қандай қилиб бу аҳволда шунақа оғир ва узоқ йўлни босиб ўтди, унга бунчалик сабр-бардош, қуч-қувватни ким берди, ким йўл кўрсатди – йўл четидаги белгилар, кўрсаткичларми, йўл-йўлакай оғрий бошлаган, ачишган кўзларини қандай қилиб оча олди, кимнинг шарофати билан, тўғри, минбаъд тўғри, бу ердан туриб қараганда, қадимги Акрополь деб аталган

осори атиқадан Парфенон ибодатхонаси устунларининг пойдеворларидан бошқа ҳеч вақо кўринмасди, умр бўйи мана шу манзарани кўриш орзусида яшадими, бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор, унинг аччиғи чиқди, умидлари пучга чиққанини у сира тан ололмади, немислар суратга тушишни давом эттириш учун Парфенонга кетишди, у эса Эрехтеон деворлари остидан бир қадам жилса нималар бўлишини ҳис қилгани учун шу ерда қолди, шу ерда бироз бўлсин мизғиб олишни хаёл қилди, кун қайтгунча шу ерда дам олсам-чи, деб ўйлади, бироқ ўша заҳоти бу ўй-хаёллари хато эканини, минг қилса ҳам, барибир, соя-салқин бўладими, шабада эсадими, бир қултум сувсиз бу оташхонада узоқ қололмаслигини тушуниб етди, у бошини сарак-сарак қилди, сув ола келиш эсига тушмаганини қаранг-а, номард, дерди ўзига ўзи хаёлан, бир шиша сув кимни ўлдирибди, унинг мияси ғовлаб кетди, шу кераксиз хаёллардан ўзини чалғитиш учун деворга суянганча Парфенонни қурган меъморлар Калликрат ва Иктин ҳақида ўйлаб кетди, кейин мана шу санъат намунасига янаям кўрк бағишлаган Афинанинг улуғвор ҳайкалини тилла ва фил суягидан ишлаган ҳайкалтарош Фидий ҳақида ўйлади, у зўр бериб шу муқаддас маконни яхлит, тўлалигича тасаввур қилишга ва шу тарика кўз олдида тўла гавдаланган табаррук қадамжо билан хаёлан хайрлашмоққа ва пировардида ғарб оламининг улуғ кашфиётини мана шу тахлит хотирада сақлаб қолишга уринди, ажабо, унинг юраги юмшаб, кўнгли бузилди, очиғи, у бемалол кўнглини бўшатиб олса арзирди, чунки биринчидан, орзу қилган маконга етиб келди, иккинчидан, йўқ, у етиб келган бўлса ҳам, орзулари амалга ошмаган эди.

Акрополдан тушиш ўта мушкул эди, шунинг баробарида бачкана, арзимас икир-чикирни, деб унинг бутун Афина билан боғлиқ интилишлари барбод бўлганини ҳис қилиш унданам оғир эди, у иккала кафти билан кўзларини пана қилиб олган кўйи, қоқилиб-суқилиб, оёқларини судраганча тушиб келар, чиптахона олдига келганда, мана шу қўққайиб турган шумшук тахта уяни яксон қилиб ташлашдан ўзини зўрға тийди, кўнглида бир дунё армон билан қуёш тобида жижғанақ бўлиб ёнаётган сўқмоқдан гандирақлаб пастга тушиб келар эди, ниҳоят гавжум, жўшқин ҳаёт қайнаётган серқатнов йўлга, Дионис Ареопагита кўчасига етиб келди, энди Акрополга сира қарагиси келмас эди, лоақал шу ерда, пастда кўзлари қуёш нурига хийла кўникди ва у ўзини бирмунча тетикроқ ҳис қилаётганига қарамай дилида келган йўлидан изига қайтиб бориб томоша қилишни давом эттиришга заррача рағбат уйғонмади, унга ҳеч нарсанинг кераги йўқ ва уни айни чокда на Миллий музей, на Зевс эҳроми, на Дионис театри, на Агора майдони қизиқтирарди, очиғини айтганда, Афинаси ҳам, демакки, юқорига қараса, яққол кўзга ташланадиган Акрополи ҳам энди эътиборини жалб қилмасди, тупурдим ўша Акрополга, дея тўнғиллади у хаёли паришон бўлиб, бироқ кўрганлари бир рўё бўлиб чиққанидан афсус чеккани учун шундай деяётганини тушунди – аввалига у содир бўлган воқеалардан шу тарика ўзи излаган ва кутган теран рамзий маънони топди, афсус, минг афсус, мағлуб бўлганида топди, ана энди беш-олти соат ичида барини мушоҳада қилиб кўргач ва тушуниб етгач, орзуларидан нега воз кечмоқчи бўлаётганини изоҳламоққа уринарди, бунинг маъноси энди энди унинг шуурида ҳам ифодасини топмоқда эди, у оёғи остидан кўзини узмас, аъзойи бадани, айниқса, кўзидаги оғриқ тўхтамас, оёқлари қақшар, иккала товони қавариб, ҳар қадам босганда зирқирар, товони пойабзалига ботмасин, деб бармоқларини олдинга чўзиб оғирлигини гоҳ ўнг, гоҳ чап

оёғига солар, бу ҳам камлик қилгандек, оғриқдан боши ёрилай дерди, қорни ҳам ўлгудек оч эди, ошқозони санчиб-санчиб қўярди, ахир қачондан бери туз тотмаётган бўлса – янаям чидаб келаяпти, у Дионис Ареопагита кўчасида судралиб борар экан, бу йўл унга янаям узок, чидаб бўлмас даражада узок туюлар, иложи борича юқорига қарамас, сабаби, юқорида – шу бугундан эътиборан ҳатто номини ҳам тилга олмаслик учун Акрополни шундай деб атарди – эртага ёки бугун кечки пайт қарашга арзигулик ҳеч нарса қолмагани, у энди батамом тушуниб етгани шу бўлдики, қайтиб боргани билан рўёга айланган Акрополдан бошқасини тополмайди, бугун, бевакт, хосиятсиз кунда келиб қолди, умуман олганда, ўзи дунёга бевакт келди, нега туғилди ўзи, балки бошиданоқ ҳаммаси эгри-бугри йўлга кириб кетгандир, бугун ҳам, эртага ҳам нобоп кун эканлигини билиши, ҳис қилиши керак эди, чунки қулай кун истиқболда йўқ ва бўлмаслиги аниқ, зеро, илгари ҳам бўлмаган, бу йўлдан юқорига одамга ўхшаб чиқиш мумкин эмас экан, нега бурнини суқиб юрибди, бўлмаганга бўлишма дейишади ахир, у лабини тишлади, шошма-шошарликнинг оқибати шунақа бўлади, у ўзини койиди ва бошини қуйи солди, руҳи тушиб, лаънати пойабзалида товонлари ёрилиб, Акрополь этагида каловланиб юрарди, тонгда келиб қолган кўчага қайтиб бориши учун ҳам жуда узок юриши керак эди, кўчанинг номи Стратонос эди, кейин у Эрехтеос кўчасига ўтди, у ердан Аполлон кўчаси орқали Эрми кўчасининг чорраҳасигача икки кадам эди – мана, ниҳоят, у майдоннинг нариги томонида, эрталаб танишган йигитлар турганини кўрди-ю, кўзларига ишонмади, Эла деган қиздан бўлак йигитларнинг бари ўша ерда ўтиришарди, йигитлар ҳам уни пайқаб қўл силкишди, уларнинг кўриниши унга жазирама иссиқда эса бошлаган салқин шабададек таъсир қилди, юқорида шунча чеккан қийноқларидан кейин, хайрият, уларнинг ёнига қайтишнинг ўзи мўъжизадек туюлди, йигитларни кўрган заҳотиёқ юраги гуп-гуп ура бошлади, эрталаб бу йигитларнинг нимаси ёқиб қолгани унга, бекорга эмасдир, ҳа, уларнинг ҳеч нарса қилмасликлари, ҳеч нарсани истамасликлари, шунингдек, эҳтимол, кўнгилчанликлари манзур бўлгандир, дея ўйлади у улардан кўз узмай туриб, сўнг, чарчаш аломатими, жавоб тариқасида ҳорғин қўл силтаб қўйди, эрталаб улфатлари унга бирдек лутф қилишди, грекча қаҳва буюриб шу ерда улар билан ўтираверса бўлмасмиди, нима кераги бор эди бемаъни саёҳатнинг, бунақа кўнгилсиз тентирашдан кейин эрталаб қалбида жўш урган хоҳиш-истаклари ҳозир ўзига эриш туюлди, агар шу ерда қолганида эди, бунақа бетайин ишлар юз бермасди, нима қиласан ўзингни ўққа-чўққа уриб, ўтир қаҳвангни ичиб, ўтган-кетган қиз-жувонларни суқланиб томоша қил, у қаттиқ толиққанини ҳис этди, бундан буён нима қилишини у энди яхши биларди, янги танишлари билан бирга ўтиради, уларга ўхшаб хушҳол ва хушчақчақ кайфиятнинг қадрига етади, ейди, ичади, совутилган грекча қаҳвадан сўнг масъуд дамларга ичида шукроналар айтиб, кўзларини чирт юмганча ором олади, хушига келса пойабзалини ечиб, оёқларини узатиб ўтиради, биров мушугини пишт демайди, алоҳа, хаёлан ўзини ўзи аския қилиб тепада нималар рўй бергани ҳақида сўзлаб беради, ёзнинг қоқ ўртасида Афинага келиб, илк кунёқ жазирама иссиққа қарамай Акрополга чиққан ва у ерда ҳеч қанақа Акрополни кўрмаганидан хайратга тушган телба сайёҳ ҳақида кула-кула гапириб беради, ана шунисига доғман, деб ҳаммани кулдиради Йоргос, ростданам телба, яна нима деб аташ мумкин уни, кўшимча қилади Адонис, қуёш тигида Акрополга чиқаётиб қора кўзойнак олишга фаҳми етмаганига ўлайми, деганда йигитлардан бир-

иккитаси тиззасига шапатилаб ўрнидан туриб кетади, шуларни хаёлида тасаввур қилар экан, эҳтимол, у мана бундай жавоб беради: саёҳатга қора кўзойнаксиз чиққанининг сабаби – кўзойнак орқали томоша қилинган Акрополь бу энди Акрополь эмас, унинг гапидан энсалари қотган йигитлар ачиниб қарашади ўзларича, ана шуларни ўйлаб турган пайтида йигитлар кўл силтаб, йўлдан ўта қолмайсанми тезроқ, чўзиб ўтирасанми, бўлақол, деб кичқиришди, у соғ-саломат шу ерга, салкам қадрдон бўлиб қолганлар олдига етиб келганидан қувонганича ховликиб нариги тарафга ўтиш учун югурди ва ўқдек учиб келаётган машиналар оқими орасида қолди, катта тезликда келаётган юк машинаси уни уриб, мажақлаб кетди.

Ласло БЁТИ

ИҚРОП

Ҳикоя

Мамлакат шарқида жойлашган N шаҳарчасини биласизми? Билмасангиз, ўкинманг сира, ўкинишга арзимади. Бунақа шаҳарлар тикилиб ётибди, ҳаммаси бир гўр, гугурт қутисидек бир хил. Биттаю битта кўчаси ёзда билқ-билқ тупроқ, кишда, айникса, кишнинг охирлари – февраль ойида лой, балчиқ, марказий майдонида учта черков қад ростлаган, учта пивохона эртаю кеч очиқ, кинотеатри олдидан нукул одам аримайдиган фэйзсиз шаҳарчани кўз олдингизга келтиринг. У ерларда доим диққатинг ошади... юрагинг сиқилади...

Мен ана шунақа шаҳарчада узоқ яшадим. Лекин сиз мени мутлақо танимаганингиз учун, бу масканда яшаб, қанчалар қийналганларимни тасаввур ҳам қилолмайсиз. Дарвоқе, гап мен ҳақимда эмас, демак, менинг шикоятларим ноўрин. Бахтимга, у ердан кўчиб кетганимга анча бўлган. Мен мана шу овлоқ, нообод маконда учратиб, ҳамон унутмаган чинакам инсон ҳақида ҳикоя қилиб бермоқчиман. Негалигини ҳозир тушуниб оласиз.

У оддийгина инженер эди. Исмини айтганим билан бирон нима ўзгариб қолмайди. Биз у билан жуда иноқлашиб кетдик, нима сабабдан шундай бўлганини ҳозир ҳатто эслолмайман. Нафсиламрини айтганда, мен аслида одамлар билан чиқишиб кетолмайдиганлар тоифасиданман. Шунинг учунми, нари борса уч-тўртта ўртоғим бор, холос – улар ҳам уйланиш иблис ўйлаб топган кашфиёт, деб ҳисоблайдиган ашаддий эски бўйдоқлар. Улар кўпинча аёллар наслининг тузоқларидан қандай хийла-найранглар билан қутулиб қолганларини гапириб мақтаниб юрадилар. Лекин инженернинг бенуксон оиласини кўриб ҳавасим келганида, баъзан, ўттиз йил муқаддам бир қизни... ташлаб кетиб, жуда катта хатога йўл қўймадимми, дея ўйлаб қоламан... Э, нимасини айтай, энди фойдаси борми эслашдан. Ўтди-кетди, қайтиб келмайди барибир. Қолаверса, ўзим ҳақимда эмас, инженер ҳақида ҳикоя қилиб бераман, дегандим шекилли.

Хуллас, менинг танишим йўл қурилиши бошқармасида етакчи мутахассислардан бўлиб, олиб борилаётган ишлардан доим кўз-қулоқ бўлиб туриши лозимлиги учун шу шаҳарчанинг ўзида истикомат қилар эди. Ташки кўринишидан у оддий, бўш-баёв, ўрта бўй, ўттиз бешга чиққан,

кўзойнакли, сочларига оқ оралаган йигит эди, ўзининг соҳасини сув қилиб ичиб юборганидан ташқари ўта билимдон, бунинг устига камтар ва хушмуомала – нимасини айтасиз, том маънодаги зиёли киши эди. Янаям соддароқ айтадиган бўлсам – ҳақиқий инсон эди.

Икковимиз ҳам “ижтимоий таомил” деган нарсани ёмон кўрардик. Биз доимо бирон ерда кўришиб, суҳбатлашиб ўтирардик ва очиғи, (чунки мен ҳам ўзимга яраша ниманидир билар эдим) бир-биримизни жуда яхши тушунар эдик. Мен инженер дўстимнинг уйига деярли ҳар куни борардим. Яшириб нима қиламан, шоирлар васф этгувчи “ошиён” нималигини ўша ерда ҳис қилдим. Инженер, унинг ёшгина малласоч рафиқаси ҳамда дўмбоққина қизчалари ҳавас қиларлик даражада аҳил ва ҳамжихат ҳаёт кечиришар эди. Уйда осойишталик, хотиржамлик, ўзаро ҳурмат ва яқдиллик ҳукм суларди. Тўғриси, бу хонадонга келиб, ёлғизлигимни унутар эдим, бир кунлик ҳаётим менга олам-жаҳон таъсир этарди, бунинг ўрнини бошқа ҳеч нарса босолмасди.

Мен уларнинг дўсти эдим, деб бемалол айта оламан. Фақат тан олишим керак, кадрдон дўст деб билишмасди, шекилли. Чунки инженер оилавий шароити, турмуши ҳақида сира гап очмасди. Ёлғон бўлмасин, фақат бир марта, ўшандаям тасодифан юз берган воқеа туфайли бироз кўнглини очган эди. Мен ана ўша воқеа ҳақида гапириб бермоқчиман.

Апрелнинг охирлари, ҳаво бирам ёқимли, гўзал эди. Эҳтимол, мана шунинг таъсирида қулфи-дилимиз очилиб кетган бўлса ажаб эмас.

Мен кечки пайт инженернинг уйида овқатландим. Еб-ичиб бўлгандан кейин ҳам туриб кетмай дастурхон атрофида ўтиравердик. Одатдагидек ўтган-кетганни эслаб, ҳазиллашиб ўтирдик. Кўп ўтмай рафиқаси столни йиғиштирди-да, қизлари билан ошхонага чиқиб кетди.

Инженер билан ёлғиз қолдик. Каминда сўнги ўтинлар ёниб тугамокда эди, аланганинг шуъласи қуюқлашиб бораётган оқшом қоронғисида одамга алоҳида ҳаёлий бир кайфият бахш этарди. Биз бир неча дақиқа аланганинг жилвакор ўйинига мафтун бўлиб томоша қилдик. Менинг кўнглимдан ўтмиш билан бугунги кунни боғлашга ундовчи фикрлар кечарди, хаяжонланардим, пировардида сўзлар қуйилиб, менинг ихтиёримсиз тўлиб-тошган юрагимдан тўкила бошлади. Мен ҳаётимнинг маълум дамлари ҳақида гап очдим; бу воқеалар йигирма яшар йигитча учун фожиа эди, қолаверса, кейинги ўн йил давомида хотира сифатида ёлғиз ўша дамларда кўрган-кечирганларим ҳаёлимда муҳрланиб қолганди. Бир вақтлари жисму жонимга ўт қўйган воқеалар бугун азобламасди. Ундан кейин адоқсиз ҳасратларимни биров эшитаяптими, йўқми, менга фарқи йўқ эди. Мен бу эски, сийқаси чиққан, лекин ўзим учун ҳамон ёқимли қиссани сўзлаб бераётгандим, чунки бу менинг бошимдан ўтган тарих эди. Нима десам экан, сиз бунга ўхшаган воқеаларни минглаб ўқигансиз китобларда, сон-саноксиз одамларнинг бошига тушган: бой-бадавлат аслзодалар оиласи... латофатли, ҳуснда тенги йўқ қиз... камбағал йигит... Яширинча учрашишлар... ҳадик ва хавотир ичидаги бўсалар... ота-оналарнинг тақиқлари... айрилиқ... “Ҳеч қачон!”, “Бир умр!” деган қасамлар... Охирида эса... тамом...

“Шу тариқа ҳамон бўйдоқман, – дея ҳикоямни тугатдим мен, – ўшандан буён уйлангим келмайди – хоҳламайман, тамом-васалом!”

Сўнги сўзларни қандайдир кибр-ҳаво ва ясама ҳаракат билан қўшимча қилдим. Кейин, нафасимни ростлаб: “Лекин сиз билан танишгач эса...” дея давом эттирдим.

Мен тўхтаб, бироз тин олдим. Яна у оилавий бахтимга ҳавас қиляпти, деб ўйлаб юрмасин... Орага жимлик чўкди. Инженер оловдан кўз узмай, чурқ этмай ўтирарди. Охири лаблари: “Биз билан?” дея пичирлади.

Унинг бу сўзлари алланечук ғалати, жуда ғалати оҳангда чикди. Бу саволда кутилмаган бир нима бор эди, гўё мана шу икки сўздан иборат жумла замирида алам ва мусибат яширин эди. Мен лом-мим демадим. Биз нокулай бир сукунат бағрида индамай ўтирардик, дафъатан инженер гўё уйқусираган одам уйғониб кетгани каби керишди-да, бир нима деб ингради, сўнг тамаки олиб тутатди ва бошидан ўтган воқеани ҳикоя қилишга киришди. Аввалига у шошилмасдан, худди керакли ва таъсирчан сўзлар излаётгандек тўхтаб-тўхтаб гапираётган бўлса, бора-бора тобора равон ва таъсирли оҳангда сўзлай бошлади: “Демак, сенинг назарингда мен гўзал ва бахтиёр ҳаёт кечиряпман экан-да?.. Эҳтимол, шундайдир... Лекин бахт, деганда биз нимани тушунамиз?.. Мен оиламни яхши кўраман, ишимдан кўнглим тўқ... одамлар билан муросаи мадора қиламан, нима ҳам дердим, бахт... мана шудир. Фақат бир пайтлар...”

У бир нарсани айтгиси келди-ю, лекин иккиланди, худди айтишини ҳам, айтмаслигини ҳам билолмай, боши котган одамдек ўйга толди, охири, оғир сўлиш олди ва узук-юлук бошланган, пировардида тўхтаб, деб қолган ҳикоя равон бир оҳангда давом этди: “Биласанми, талабалик давримда, мен ошиғу беқарор эдим. Ҳм, ошиғу беқарор эмиш, шунақаям аҳмоқона таъриф бўладими? Одам ё севади, ё севмайди – бу туйғунинг мезони, ўлчови йўқ. Фалсафа сўқимайман дейман-у, барибир беихтиёр... ўзим ҳам сезмай қоламан, мен инженерликка ўқирдим, у – тил ва адабиёт факультетида таҳсил оларди. У мендан бор-йўғи икки ёш кичик эди. Қаерда, қачон танишганимизни... эслолмайман. Талабалик даврида икки ёшнинг танишиб қолишидан осон иш борми дунёда?.. Хуллас, биз бир-биримизга кўнгилик қўйдик.

Уни моҳитобон, соҳибжамол деёлмайман. Курсдошларим ҳатто менинг хушторлигимдан кулишарди. Лекин у қиз жуда бошқача эди, ҳеч кимга ўхшамайдиган бир фазилати бор эди. Кўнгиличан, қандайдир ўзига жалб этадиган оҳанрабои бордек... мен бунга тушунтириб беролмайман, ҳатто ўша пайтда ҳам тушунтириб беролмасдим.”

У кулимсираб қўйди.

“Мен инженерликка ўқирдим... Қисқаси, уни севиб қолдим, биргина мен эмас, кўпгина талабалар менинг кўйимга тушишган эди, лекин у мени танлади, ҳолбуки, ўша пайтда ҳам кўринишим бир аҳвол эди.

Биз тез-тез учрашиб турардик, бирга сайр қилардик, тўғриси айтсам, адоқсиз суҳбатларимиздан биронта жумла эсимизда қолмасди, шарт ҳам эмасди, бу суҳбатлар бир баҳона эди, биз бир-биримизга тўймас эдик... яшириб нима қилдим, тотли бўсалардан бошим айланиб кетарди... Мен гўё осмонда юрардим, у мени севгани учунгина эмас, балки мендан кўра келишганроқ ёки ақлироқ бошқа йигитни эмас, айнан мени севганлигидан фахрланардим, бўлмаса қанча йигитлар унга ошиғу беқарор эди.

Икки йил шу тахлит давом этди, охири икковимиз ҳам Будапештдан кетадиган вақт етди. Кейинги ўқув йилининг бошланишини интизор бўлиб кутардим, кунларни санардим.

Бу жуда ғалати, мен шу чоққача ҳис қилиб кўрмаган туйғу эди! Мен ўша пайтда ҳам худди ҳозиргидек эдим, энди шеърлар ёза бошлаганимни тасаввур қил! Шеър, дейишга арзимас эди аслида. Бироқ унга манзур бўларди, улар ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмасди. Бундан беҳабар курс-

дошларим мени логарифмлар жадвалию ўзгармас микдорлар дунёсидан бошқа дарди йўқ, деб ҳисоблашарди. Мен бўлсам ижод қилар, шеър ёзар, ёддан ўқиб юрардим... Уларни ёлғиз кўнглимни ром этган ўша дилбаргагина берардим, у эса, бу шеърлар биринчи бўсалар каби, фақат икковимизга тегишлидир, дерди.

Биз истиқбол ҳақида заррача ташвиш чекмасдик ҳали, шунинг учун бу мавзу бизга ёт-бегоналигича қолганди. Оила қуриш ҳақида гаплашиш хаёлимизга ҳам келмасди, шундай бўлиши табиий – қачон икки ёш бир-бирини севса, ўзгача бўлиши мумкин ҳам эмас, тўғрими?! Аввало мен дурустрок иш топишим, у эса ўқишни тугатиб олиши керак эди. У истиқомат қилаётган талабалар шаҳарчасидаги ётоқхонани яхши билардим, чунки унга кўплаб хат-хабар юборганман.

Дорилфунунни тугатган кезларим, мен бир ерда муқим яшамаганлигим туфайли хатларимга жавоб ёзиб юборишнинг иложи йўқ эди.

Муҳаббат вақт ва масофага тескари тарзда сусайиб боради, дейишади. Эҳтимол, бироқ бу менга тааллуқли эмас, мен бундан мустасноман. Чунки менинг ҳисларим камайиш тугул, заррача ўзгармади, балки кучайиб борарди, мен илгари уни қандай севган бўлсам, шундай севардим, фақат бунга бир қадар кўникиб кетдим, шекилли. Мен бу туйғу бир лаҳза бўлсин юрагимни тарк этганини эслолмайман. Қолаверса, унга шунчалик ўрганиб қолган эдимки, ҳар куни газета ўқиш, овқат ейиш, юз-кўлни ювиш сингари ҳаётимнинг бир қисмига айланиб қолганди. Ўйлашимча, агар одамлар тиш оғриғи билан туғилганда эди, ҳаётлари давомида ҳеч ким тиш оғриши мумкинлигига ишонмаган бўларди. Аксинча, агар оғримаса бунга бирон бир касаллик белгиси сифатида қараларди. Ғалати-а, тўғрими?"

У пашшани ҳайдаётгандек қўл силкитди.

“Яна фалсафа сўқияпманми?.. Нима деётгандим? Ҳа... Йиллар ўтди, мен ишга кирдим, у ҳақда ўйлаганим ўйлаган, ишончим комилки, у ҳам мен ҳақимда ўйларди. Кейин, эсингда бўлса, “олтин давр” деб ном олган юксалиш йиллари бошланди. Менга ўз юртимда яхши иш таклиф қилишди. Кўнглимдан шуни унга хабар қилиш фикри ўтди. Уни деярли билмаслигимни ана ўшанда англаб етдим. Унинг юз-кўзини жуда яхши эслайман – расм чизишни билганимда эди, расмини фотоаппаратдан ҳам тиниқроқ, аниқроқ қилиб чизиб бера олардим. Бироқ унинг тураржойини, туғилган манзилини билмасдим. Фақат туғилган шаҳарчасининг номини биламан. Кўчасининг номи, қайси уйлигини кўрсатмай хатни юборавердим. Табиийки, жавоб ҳам, мактубим ҳам келмади. Ўзим бориб қидиришга вақтим йўқ, битта-яримтасини ёллашга эса пулим йўқ эди. Мен тополмаслигимга кўзим етиб тақдирга тан бердим: ўзи шунақаман: курашиш зарур пайтда, жон-жон деб таслим бўлиб қўя қоламан.

Иттифоқо, газетада “Баҳор илҳомлари” танловига юборилган шеърларни ўқиб қолдим. Бундай танлов ўтказиш одат тусига кирган, энг яхши шеърларни саралаб газеталарда босишарди. Газетани қандай ўқишимни биласан... сидирғасига... Хуллас, учинчими, тўртинчими шеърдан кейин бирдан ўзим ёзган шеърга кўзим тушди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Янглишмоғим мумкин эмас – мен ўз шеърларимни ёддан биламан. “Икромнома” деган бу шеъримни беҳад яхши кўрар эдим...

Шеърни таҳририятга ким юборганини албатта топишим шарт эди. Агар у йўллаган бўлса, ниҳоят уни топаман. Бошқа одам бўлса-чи?.. Барибир нимадир ойдинлашади-ку!

Танлов шартларига биноан шеърлар муаллифи эълон қилинмаганди.

Мен тахририятга хат юбордим, кейин ўзим бордим, бироқ бош муҳаррир то танлов натижалари маълум бўлмагунча, шоирнинг исм-шарифи ҳамда тураржойи ошкор қилинмайди, деб туриб олди – айтишдан бош тортди. Ғолибни Ўрта Ер денгизи бўйларидаги мамлакатлар бўйлаб икки кишилик саёҳатга йўлланмалар кутмоқда эди. Яна беш-ўн кунга эмас, нақ икки ойга! Мени шаштимдан қайтариши мумкин бўлган йирик мукофот экан. Лекин мен ортга чекинмадим... Охир-оқибат, муҳаррир менинг мактубимни шеърни юборганга бериб қўйишга кўнди. Мен ўша заҳотиёқ ўтириб ёза бошладим. Ишқ дардида ўртанган юрак туғёни тўғонни ўпиришга қодир тошқинга ўхшайди. Мактуб асосан дил изҳори, ўтинч, гина ва яна изҳори муҳаббатдан иборат эди.

Хат жўнаб кетди. Мен икки ойча девонадек ёки телбакезик одамдек эс-хушимни йиғиштиролмай жавоб кутиб яшадим. Жавобга интизорман, лекин негадир кўрқаман – юрагим безиллайди: бекор қилаётгандирман, балки энди фойдаси йўқдир?! Ҳаётим ўзанига тушиб олган жилғадек бир текис оқяпти-ю... Эҳтимол, унинг турмуши ҳам изига тушиб кетгандир... Энди нима бўлади? Ҳаммаси остин-устун бўладими? Кутишга арзирмикан? Унақада мактуб жўнатмаслик лозим эди...”

Инженер дўстим бир нимани эшлашга урингандек жим бўлиб қолди. Тамакисини кетма-кет тортди-да, бурқсиб ҳавога кўтарилаётган тутуннинг юқорига жимжимадор ўрлашини кузатиб хаёл суриб қолди. Мен сабрсизлик билан ҳикоянинг давомини кутардим, ҳатто: “Хўш, ўша эканми?” дея дағдаға қилишимга оз қолди. Лекин истиҳола қилдим. Инженер хўрсиниб ҳикоясини давом эттирди: “Икки ой ўтгач, жавоб хати келди. Конвертдаги таниш дастхатни кўриб юрагим қинидан чиқиб кетай, деди. Конвертни очишга, очиғи, юрагим дов бермай бир неча соат ўтирган бўлсам керак! Ҳа, бу ўша. Ўша, у – ўша! Тахририятга шеърни ўша юборган экан, менинг шеърларимни табаррук хотиралар каби ҳамон кўз қорачиғидек асраб, ардоқлаб юрар экан. У мени унутмабди, ҳеч қачон унутмаса керак, у мени кутган, ҳатто ҳозир ҳам кутаяпти, мени чин кўнгилдан севади. Ҳатто бизникига келмайсанми, деб сўраяпти?”

Бўпти, майли, етар. Мен бу воқеанинг нима билан яқунланганини биламан-ку! Албатта, толе ёр бўлган, кўрдим-ку уларнинг турмушини – бир сўз билан айтганда бахтли оила!

“Дўстгинам, бу ёғини айтмасанг ҳам бўлади. Ҳақиқий, чинакам ишқ-муҳаббат тарихи! Демак, охир-оқибат сен ўз ёрингни топдинг, севганинг ўзинг билан – ёнингда. Бундан ортиқ бахт борми дунёда, ошна?..”

Бутун ҳикояси давомида бир марта ҳам қарамаган инженер илк бор менинг кўзларимга тикилди. У яна тамаки тутунини ҳузурланиб тортди-да, ёниб битаётган каминга қаради. Қоронғилик қуюқлашди, менга унинг юз-кўзи аранг кўринарди. Мен нима учундир ўзимни беҳузур сезардим. Ҳозиргина жўшиб айтган дил сўзларим қуюқлашаётган қоронғилик кўйнига сингиб кетгандек эди. Мен яна сўз қотишга ботинолмадим, дўстим эса лом-мим демасди.

Шу вазиятда бирмунча вақт ўтирдик. Мен ҳозир ғаройиб бир ҳодиса юз берадигандек индамай кутардим. Ниҳоят, дўстим қаддини ростлади, ўчай деб қолган тамаки қолдиғини каминга улоқтирди-да, хиркираган овозда сўз қотди: “Мактуб... Ўша мактуб... У кеча келди”.

Имре КЕРТЕС

(1929 йил туғилган)

СТОКГОЛЬМ МАЪРУЗАСИ

*Рус тилидан
Шаҳноза РАҲМОНОВА таржимаси*

Имре Кертес – 2002 йилга қадар жаҳон адабиётида деярли танилмаган ном эди. Бироқ дунёдаги энг сара автобиографик асарлар қаторида эътироф этилган ёзувчининг “Қисматсиз” романи инглиз тилига ўгирилиши билан бутун жамоатчилик назари Освенциму Бухенвальд даҳшатино бошидан кечирган, шунда ҳам яшашдан мақсадини йўқотмаган адиб ижодига қаратилди. Дунё ёзувчи ижодини юксак баҳолади ва 2002 йилда унга Нобель мукофоти топширилди. Бугун Имре Кертес нафақат Венгрия, балки жаҳон адабиётида тарихдаги шафқатсиз тузумга нисбатан нозик қарашларни ўзига хос услубда тасвирлай олган юксак маҳоратга эга машҳур ёзувчилардан ҳисобланади. Кертеснинг “Қисматсиз” романида Бухенвальд ва Освенцимда ўтган болакайнинг оғир ҳаёти тасвирланган. Асар фожиа эмас, балки меҳр-муҳаббатдан мосуво оламнинг даҳшатли қиёфасини акс эттирган, десак янглишмаймиз. Унинг кейинги икки асарлари “Таназзул” ва “Туғилмаган гўдакка аза”да ёзувчининг фалсафий қарашлари ўз аксини топган.

Имре Кертес 1929 йил 9 ноябрида Будапештда камбағал яҳудийлар оиласида дунёга келди. Отаси майда савдогар, онаси эса ишчи эди. 1944 йил кўпгина яҳудий болалари қатори 15 ёшли ўспирин Имрени қамоққа олишди ва Аушвицга жунатишди. Сўнг у Освенцим ва Бухенвальддаги қамоқхоналарга кўчирилди. Контрацион қамоқхонадан озод қилинганидан кейин Имре Венгрияга қайтди ва мамлакатнинг машҳур газеталаридан бири “Вилагоссаг”да мухбир бўлиб ишлаш бошлади. Бироқ мамлакат тепасига коммунистлар келганидан кейин уни ишдан бўшатишди ва Кертес заводга оддий ишчи бўлиб жойлашди. Ушандан буён ёзувчи сиёсатдан узоқроқ юришни маъқул кўради ва асосан таржималари ҳисобига кун кўради. Таржимонлик фаолияти орқали у Альбер Камью асарлари билан танишди ва бу танишуви унинг ижодига ўзининг ижобий таъсирини ўтказмай қолмади. Фақат 1980 йилга келиб мамлакатда ёзувчи сифатида танилган ва тан олинган Кертесга шуҳрат 73 ёшида насиб этди ва 2003 йида у Берлиндаги Санъат академияси аъзосига айланди.

Ўз асарларида Кертес асосан одамнинг жамият олдида қанчалар ожизлигини тасвирлайди. Жамият адолатли бўлса хўп-хўп, бироқ ёвуз ва шафқатсиз бўлсачи? У истаса одамни кўл-оёғидан, эс-ҳушидан ёки ҳаётидан айириши мумкин. 1975 йилда дунё юзини кўрган “Қисматсиз” романи кўплаб танқидчиларнинг эътирофига сазовор бўлган, Венгрия адабиётининг нодир дурдоналаридан. Контрацион қамоқхонада инсоннинг ваҳший қиёфасини кўрган болакай шу қадар улғайдики, у умрга бахту қувонч ҳиссини йўқотди. Ҳар қанча аччиқ, ҳар қанча азоб бўлмасин, одамзод яшашга интилади. Бу туйғу ҳали ақлини танимаган

беш ёшли гўдакдан тортиб, саксон ёшли қарияга ҳам бегона эмас. Дунёни ҳали тузук-қуруқ англамаган болани маҳбусга айлантирган, унинг қалбидаги эзеуликка ишончини ўлдириб, бир умр ногирон қилиб қўйган шафқатсиз тузум қиёфаси ушбу асарда бор бўйича тасвирланган. Энг ёмони панжарадан озод бўлган бола ягона айби учун тагин энг олий жазо – виждон азобига маҳкум. Унинг гуноҳи – тирик қолиши! Ушбу даҳшатларни бола кўзи билан кўрган қаҳрамон вояга етган инсон сингари идрок қилади. Қисматнинг бу зарбаларидан адо бўлган юракдаги чуқур жароҳатлар бир умр битмайди. Имрега ўхшаганларнинг танаси тирик қолгани билан у ўша тузум ўлдирган маҳбус бўлиб қолаверади. 1990 йилда дунёнинг ўнта тилига таржима қилинган ушбу роман – холокост, яъни Иккинчи жаҳон уруши даврида яҳудийларнинг оммавий қирғини ҳақида ошкора ҳикоя қилади. Олти миллиондан ортиқ одамнинг фожиали ўлими, боз устига улар орасида аёллару болаларнинг бўлгани қалбларни ларзага солади. Бу фақат “Қисматсиз”да эмас, балки “Туғилмаган болага аза” асарида ҳам тилга олинган. Қуйида Имре Кертеснинг Нобель мукофотини олиш чоғида сўзлаган нутқи эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

Таржимондан

Эҳтимол, бироз ғайритабиий, бироқ батамом самимий иқрордан бошлашим керак. Ушбу йилда адабиёт бўйича топшириладиган Нобель мукофотини олиш учун жўнаб кетаётиб, самолёт бортига кўтарилганим ҳамон ортимда совуққон кузатувчининг пинҳон нигоҳини сездим. Мана шу тантанали лаҳзаларда ўзимга ўзим кутилмаганда жамоатчилик эътиборига тушган, жаҳон таниган ёзувчига эмас, балки совуққон кузатувчига ўхшаб туюляпман. Ғоят муҳим дақиқаларда дунёга мурожаат қилиш имконияти насиб қилган экан, умид боғлайманки, нутқим ботиний дунёда мавжуд икки қиёфани бирлаштириб, бу ҳардамхаёлликни бартараф этишга ёрдам беради.

Тўғриси айтганда, ҳозирча бу нуфузли мукофоту ёзувчилик ҳаётим ўртасидаги мен ҳис қилаётган зиддият моҳиятини англаганимча йўқ. Эҳтимол, узок вақт диктатура шароитида яшаганимдан бўлса керак, балки фақат бугинамасдир, табиатимга мутлақо зид, бедаво, бегона муҳит туфайли ўзимни ёзувчи сифатида топмагандирман, буни қарангки, шу чокқача бу ҳақда ўйламаган ҳам эканман. Боз устига менга, ҳаяжонга соладиган “мавзу” аталмиш нарсалар аҳамиятсиз ва кизиқарсиз, деб тушунтиришган. Бир сўз билан айтганда, айнан шу сабаб билан мен ёзувчиликни шахсий иш, дея англаганман, устига-устак бу эътиқодимга мос тушарди ҳам.

Шахсий дегани жиддий эмас маъносини англамайди, албатта. Гарчи жиддий доим ёлғоннинг аҳамияти юқори саналган бу оламда бироз кулгилидай туюлса ҳам. Ахир фалсафий аксиомага биноан дунё бу – мавжуд реалликка боғлиқ бўлмаган объектив тушунча. Мен 1955 йил баҳорнинг ажойиб кунида ягона ҳақиқат борлигига имон келтирдим. Ҳақиқат бу – мен, мавҳум муддатга қадар каминага туҳфа этилган нозик ҳаёт. Уни бегоналар ўзлариники қилиб олдилар, ўзлаштирдилар, ўзларига мослаштирдилар ва буни муҳрадилар, бироқ мен тарих деб аталмиш бу Балои офатдан уни тортиб олишим жоиз, негаки истеъдоду ҳаёт ёлғиз ўзимга тегишли ва уни ўз хоҳишимга кўра бошқараман.

Сўзлашга не ҳожат, бундай вазият объектив бўлмаса-да, шубҳасиз, реал муҳитни менга қарши қўйди. Кундан-кун “соғлом ва гўзал” социализму коммунистик Венгрияни назарда тутаяпман. Агарда дунё бизга боғлиқ бўлмаган объектив ҳақиқат бўлса, у ҳолда инсон шахсияти ҳам ўзи учун – объект, ўтмиш ҳаёти эса ўзини ҳайратга солиши мумкин-у, бироқ уларга ҳеч қандай алоқаси йўқ тарихий тасодифдир. Бу ҳаётни бутунлигича та-

саввур қилиш фойдасиз, негаки инсоннинг субъектив “мен”и масъулиятни бўйнига олиши учун ниҳоятда объектив лахзаларга дуч келиши мумкин.

Бир йилдан сўнг 1956 йилда Венгрия инқилоби шиддат билан бошланди ва шундай қисқа тарихий муддат ичра мамлакатда субъективлик ҳукм сурди. Бироқ совет танклари дарҳол воқеаларнинг объектив тартибини тикладилар.

Мен зинҳор кесатмаяпман, агарда гапларимда заррача киноя оҳанги сезилаётган бўлса, у ҳолда “йигирманчи асрда” ибораси мавжуд тил қисмати хусусида бир мулоҳаза юритиб кўринг-а. Барча эҳтимолларга кўра, давримиз ёзувчилари учун энг асосий, ғаройиб кашфиёт шундаки, тил – бизга қадимги аждодлардан мерослигига қарамай, реал жараёнларни ва номутаносиб тушунчаларни таърифлашда кераксиз. Бу ўринда Кафкани хотирлайлик, Оруэллни эслаш кифоя, уларнинг кўлида тил сочилиб кетди. Улар бизга шу чокқача тушунарсиз, янги, нотаниш белгилардан иборат кулни тақдим этмоқ ниятида уни гулханга тикдилар.

Бироқ мен ўзимнинг шахсий ишим – ёзувчиликка қайтишни истардим. Каминанинг вазиятидаги одам қоидага биноан у билан боғлиқ юзага келаётган саволлар борасида бош қотириб ўтирмайди. Масалан, Жан Поль Сартр “Биз ким учун ёзаямиз?” деган биргина саволга бутун бошли китобни бағишлабди. Бу савол қанчалар қизиқ бўлса, шу қадар хавфли ҳамдир, қисматимга ҳеч қачон бу ҳақда ўйлаш битилмагани учун шукр қиламан. Чиндан ҳам унинг қандай хавфли томони бор экан? Масалан, биз бурчимизни жамиятнинг у ёки бу тоифасига шунчаки эстетик завқ бағишлашдан иборат деб билмай, балки уларга таъсир кўрсатишимиз керак, дея тан олсак, у ҳолда, энг аввало, кўлимиздаги қалам керакли таъсир кучига эгами-йўқми, шу ҳақда чуқур мулоҳаза юритиб, услубимизга баҳо беришга тўғри келади. Шубҳа-гумонлар исканжасида қолган ёзувчи бор диққат-эътиборини яққаш ўзига қаратишга мажбур бўлади. Акс ҳолда у ўқувчиларга нима ёқиши ҳақида қаердан билади? Ахир у ҳар битта одамни саволга тутмайди-ку? Бу нима ҳам берарди? Бу фақат китобхон ҳақидаги ёзувчи тасавури ва одамларга, шунингдек, ўз-ўзига таъсир кўрсатиши мумкин бўлганию истакларини ёзиш эҳтиёжи асосида келиб чиқади. Хўш, ёзувчи нима учун ёзади? Жавоб битта: ўзи учун!

Нима бўлган тақдирда ҳам, шуни алоҳида айтишим мумкинки, бу жавобга орқаворотдан етиб келмадим. Тўғриси тан оладиган бўлсам, менга ҳамиша осон бўлган, негаки тузук-қурук ўқувчиларим йўқ эди ва мен ҳеч кимга таъсир кўрсатишни хоҳламасдим. Мақбул фикр-мулоҳазаларимни қоғозга тушириш учун ёзишни бошламадим, мен шунчаки ёзардим, ёзганларим эса бировга аталмаганди. Мабодо, бу ишим қандайдир мақсадга қаратилганида ҳам ижод тили ва шакллар нуқтаи назаридан шуни айтишим мумкинки, у ягона мақсад – ҳақиқатга асосланишдан иборат бўларди. Давлатнинг адабиётни жиловлашга уринган даври қанчалар кулгили ва шунинг билан бирга аянчли бўлганини аниқлаш – мен учун зинҳор аҳамиятсиз иш эмас.

Бироқ бир олам шубҳа-гумонларни туғдирадиган ҳаққоний саволга жавоб бериш мушкулроқдир: биз нима учун ёзамиз? Шахсан менга омад кулиб боққанлигини тан оламан, негаки мазкур жумбоқ жавобини топиш учун ортиқча бош қотиришимга тўғри келмаган. Дарвоқе, айтишим керакки, бу воқеа менинг “Фиаско” романимда батафсил тасвирланган. Навбатдаги иш содир бўлди: давлатга тегишли идоранинг бўм-бўш йўлагиде турибман. Каминага кўринмайдиган ён томондаги йўлакдан баланд оёқ товуши

эшитилди. Бутун вужудимни ғалати туйғу қамраб олди: қадамларнинг акс садоси яқинлашарди. Гарчи йўлакдан бир киши юриб келаётган бўлсада, гўё минглаб одамларнинг одимлаётганини эшитаётгандай эдим. Хаёлимда бутун колонна яқинлашарди. Кутилмаганда бу қадамларга ва бу колоннага тийиксиз майл сездим. Айни шу дақиқаларда Нитше мазкур нутққа мутаносиб тарзда “Дионисий¹ кечинмаси” дея атаган ўзидан кечиш жазаваси, идрокда эриб, қўшилиб-қорилиб кетувчи мастлик хузури нималигини англадим. Гўё қандайдир куч ўраб-чирмаб олгандай эди, у мени ўша муҳитга қуйилиб кетишим учун ортимдан итарарди. Жодуга берилмасликка тиришиб, деворга қапишишимга тўғри келди.

Мен ҳаётимдаги унутилмас лаҳзада бошдан кечирганларим ҳақида қандай бўлса шундай ҳикоя қилиб беряпман. Унинг булоғи гўё менинг ичимдан эмас, балки ташқаридан отилиб чиққанга ўхшарди. Маҳорат одамларига бундай лаҳзалар таниш, бироқ кечинмаларимни эстетик туйғулар жумласига киритиш амримаҳол. Буни кўпроқ қалб кўзининг очилишига менгзаган бўлардим ва бу кўзнинг очилиши услублари устида узоқ вақт иш олиб борганим маҳоратга йўл топиб бермади, шунчаки йўқотилган ҳаётимни қайтарди. Мен ҳаётдаги энг оғир туйғу, ёлғизлик ҳиссини туйдим. У мени ҳозиргина сизга сўзлаганим, ўзига тортувчи сафдан чиқиш ва ўзлигиндан айиришга қодир қисмат – тарих чангалидан халос бўлиш учун интилишга олиб келди. Нацистларнинг концлагеридан қайтгач, бор-йўғи ўн йил ўтиб, ҳали бир оёғим Сталин террорининг ваҳимали тушларидан узилмаган бир пайтда мен барини даҳшат ичра тушундим. Ёдимда булар ҳақида ғира-шира хотиралардан қолган узук-юлуқ бир неча латифаларни сақлаганман, холос. Гўё буларнинг бари мен билан содир бўлмаган... ҳар ҳолда шундай дейиш керак.

Афтидан, бундай ажойиб дақиқалар ўзига хос тарихга эга, эҳтимол, шу ўринда Зигмунд Фрейд қандайдир идрокка таъсир этувчи таассуротлардан бошлаган бўларди. Ким билади, балки у бу билан тўғри йўл тутармиди? Мен ҳаётга ақл кўзи билан қарайдиган одамман. Каминага ҳар қандай тасаввур ва ҳар қандай завқланиш туйғуси бегона. Ҳиссиёт борасида сўзлаганда ҳам, энг аввало, қандайдир рационал, бироқ илоҳий шаклда ифодаланган фикрни назарда тутаман. Бу кутилмаган англаш туйғуси аллақачон инқилобий гулханга айланиб улгурган, қадимгилар “Эврика!” (“Мен топдим!”) дея ифодалаган ҳайқириққа ўхшайди. Лекин мен нима топдим?

Бир вақтлар социализм Марсель Пруст учун қандай маънони англаган бўлса, менда ҳам худди шундай таассурот уйғотади, яъни чойга бўктирилган “мадлен” ширинликларидай йўқотилган вақт таъми ва ифорини эслатади. 1956 йилда инқилоб бостирилгач, ўз тилимни йўқотишни истамаганим учун Венгрияда қолишга қарор қилдим ва диктатура таъсирини энди бола нигоҳи билан эмас, балки кап-катта одам назари билан кузатиш имконига эга бўлдим. Мен халқни ўз идеалларидан воз кечишга қандай мажбур қилишганини кўрдим. Илк маротаба одамлар тузуми²га журъатсиз тарзда мослашаётган тана ҳаракатларининг гувоҳи бўлдим ва тушундимки, умид бу – иблис қуроли, ахлоқ-одоб – қатъий буйруқ ҳошияси – бор-йўғи ўз жонини сақлашнинг итоаткор чўриси.

¹ Ареопагит Дионисий – қадимда Византияда яшаган авлиё. У ўз-ўзини қийнаб, авлиё даражасига эришганлиги билан машҳур.

² Венгрияда ўрнатилган 41 йиллик коммунистик тузумга ишора. Бу вақт давомида мамлакатда 600 нафардан ортиқ зиёли қатл қилинган. 1956 йилдаги инқилобда қатнашганларнинг 2500 нафари вафот этган. 44 минг киши концентрацион қамоқхонага юборилган. 450 минг киши сиёсий маҳбус сифатида қайд этилган. 1,5 млн. одам эса махсус кузатув остига олинган.

Чекланган, боз устига ҳолдан тойган, хароб бўлаётган диктатура ша-роитида ёзувчининг эркинлигидан улканрок эркинликни тасаввур қилиш мумкинми? Олтмишинчи йилларда Венгрияда диктатура кучларни бир-лаштириш даражасига етди, уни, ҳатто жамоатчилик консенсуси¹ дейиш мумкин эди. Кейинчалик Ғарб уни мулоим марҳамат билан “гуляш-коммунизм”² дея атай бошлади. Аввалида Венгрия коммунизмига Ғарб қандайдир норозилик билдирган бўлса, кейинчалик улар учун суюкли тузумга айланди. Бундай консенсус ботқоқлигида одам курашишдан ё буткул воз кечади, ё бўлмасам ички эркинликка олиб келадиган барча айланма сўқмоқларни излаб топади. Ёзувчилик ҳунари катта харажатларни талаб қиладиган иш эмас, қоғоз-қаламдан бўлагига эҳтиёж йўқ. Ҳар тонг кўнгилда нафрат билан тушкун кайфиятда уйғонганим сабаб зудлик билан ёзувчилик дунёга ғарқ бўлардим. Мен тоталитар мантиқ таъйиқидан азоб чекаётгани бошқа тоталитар тузумга ўтказиб, ўша одам ҳолатини тасвирлаётганимни тезда тушундим, бу эса романим тилини икки ҳақиқатнинг гипноз медиатори³га айлангирди. Мен ўша пайтдаги вазиятимни очиқ баҳолар эканман, агарда Ғарбдагидек эркин жамиятда яшаганимда Швед академияси юксак баҳога лойиқ топган “Қисматсиз” романини ёза олишимга ишонмайман.

Йўқ, мен балки бошқача тарзда ёзишга интилган бўлардим. Ўшанда ҳам ҳақиқатни, бироқ бошқача ҳақиқатни... Эҳтимол, ҳозир китоблар ва ғояларнинг эркин бозорида романнинг янгича, қизиқарли ва ёрқин шаклини яратиш борасида бош қотирган бўлармидим. Масалан, ниҳоятда таъсирлантирувчи эпизодларни кўриш учун роман ёзиладиган вақтни кўлдан бой беришим тайин эди.

Ҳикоям қаҳрамони ўзига тегишли даврда яшашдан мосуво, ҳамма-ҳаммасидан – вақтдан, тилдан ва шахсиятдан махрум, концлагерга ташланган маҳбус. У фақат мавжудлигини эслолмайди. Шу сабаб бахтсиз, иложсиз қаҳраманим учун узлуксиз, бемаъни ҳикоялар сўзлашдан бўлак завқ қолмаган, бироқ ҳикоялардаги укубатли тафсилотларни четлаб ўтишнинг имкони йўқ. У мусибатли ва муаззам дақиқаларни бошдан кечиришга маҳқум, бу эса бир зайлда давом этаётган ҳаётнинг ўзиданам оғирроқ.

Бироқ бу маҳорат менга ҳайратланарли сабоқларни берди. Ҳикоя қилишнинг узлуксиз акс эттириш принципи барча вазиятларни узилиш-сиз тасвирлашни талаб қилади. Айтайлик, гўё жигаримнинг қабридай қандайдир ваҳимали ўра кўз олдимда намоён бўлди-ю, йигирма дақиқа нафас ростлашга тўғри келди, бироқ ўша йигирма дақиқа енгил парвоз қилгани кўймасди. Биркенау йўқотиш қамоқхонасининг темирйўл платформасидаги йигирма дақиқа ҳақида сўзлаяпман. Ўлими олдидан вагонлардан чиқишга уринган одамлар “селекция”га масъул зобит қаршисида туришга мажбур бўлишарди. Мен-ку ўша йигирма дақиқани умумий кирраларда эслаб қолганман, бироқ роман мендан ўз хотирамга ишонишни талаб қиларди. Қанча ҳисоботлар, кўрсатмалару хотираларни ўқимай, уларнинг барида воқеалар шиддат билан ривожланарди ва бирор нимани тушунишнинг чиндан ҳам иложи йўқ эди: кутилмаганда вагонларнинг эшиклари очилар, бақир-чақирлар, итларнинг вовиллашлари эшитилар, эркакларни хотинлардан ажратишар, бу телба тўс-тўполонда одамлар

¹ Консенсус — можароларни бартараф қилиш услуби.

² 1956 йилдан 1988 йилга қадар Венгриядаги Янош Кадар ҳукмронлиги йилларини гуляш-коммунизм деб аташган.

³ Медиатор (нохин) — танбур, рубоб чаладиган асбоб.

ниҳоят зобит қаршисида туришар, у бўлса югурувчи нигоҳ билан уларни бошдан-оёқ кузатиб, қаергадир боришларини қўли билан ишора қилар ва асирлар кўз очиб-юмгунча маҳбус кийимида пайдо бўлишарди.

Менинг хотирамда бу йигирма дақиқа бошқача тарзда гавдаланарди. Асл манбаларни изларканман, биринчи навбатда Тадеуш Боровскийнинг шафқатсиз ҳикояларидан бирини ўқидим, у “Газ камерасига марҳамат қилинг, хонимлар ва жаноблар!” деб аталади. Кейин қўлимга америкаликлар томонидан озод қилинган Дахау қамоқхонасида олинган бирталай расмлар тушиб қолди: аскар Биркенау темирйўл станциясида тирик “товар”ларни суратга олган. Эзгу ишларни қилиш учун ёрдамга шай аёлларнинг қулиб турган чиройли чехралари, серҳаракат ёшларнинг кўзлари... Мен шармандали иложсизлик ва ожизлик дақиқалари, ўша йигирма дақиқа қандай қилиб уларнинг хотирасидан ўчиб кетганлигини тушундим. Буларнинг бари шундай шаклда кундан-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой, узоқ йиллар давомида такрорлангани ҳақида ўйладим ва кўз олдимда даҳшат технологияси очилди. У менга қай йўл билан инсоният ҳаётига инсониятнинг ўзини қарши қўйиш мумкинлигини англади.

Шундай қилиб қаршимда қадам-бақадам туганмас кашфиётларнинг йўли пайдо бўлди. Бу агар шундай изохлаш мумкин бўлса, менинг эвристика¹ услубим эди ва ким учун ёзаётганим, ҳатто нима учун ёзаётганим муҳим эмаслигини фаҳмладим. Каминани фақат биргина савол қийнайди: ўзи мени адабиёт билан нима боғлайди? Чунки менга адабиётдан нима кераклиги равшанлашди. Адабиёт тушунчаси билан боғлиқ ўша идеаллару маънавиятдан мени бартараф этиб бўлмас чегара ажратиб туради. У ҳаётимдаги кўпгина бошқа нарсалар қатори Освенцим² деб аталади. Агар Освенцим ҳақида ёзадиган бўлсак, шуни англашимиз керакки, Освенцим том маънода адабиётни имконсиз даражага олиб келди. Освенцимда бошланган ва бугунги кунгача давом этиб келаётган воқеалар ҳақида фақатгина қоп-қора роман ёзиш мумкин. Освенцимдан кейин ҳали рад қилиб бўлмас бирор мудҳиш воқеа юз бермади. Асарларимда холокост ҳеч қачон ўтган замонда гавдаланмаган.

Баъзида мени мақташади, баъзида эса биргина мавзу – холокостни ёритувчи ёзувчи дея менсимай қарашади. Мен нима ҳам дея олардим, муайян шартлар билан китобларим кутубхоналарнинг менга мувофиқ келувчи жавонларидан муносиб ўрин эгаллаган бўларди. Холокостнинг ёзувчиси бўлмаган бирорта замонавий ёзувчи бормикан? Фаҳмимча, ўн йиллар давомида замонавий Европа маданиятида ҳокимлик қилган ўша дилабор овозни одамлар эшитиши учун, менимча, ижод мавзуси тариқасида холокостни танлаш асло шарт эмас. Такрор ва такрор айтаман: даҳшатли тушлар таъкиб этган ваҳимали тундан сўнг абгору ночор назар билан атрофга боқадиган одамзоднинг овозини эслатувчи бу хаста нидо эшитилмаган ҳеч қандай асл маҳоратни билмайман. Холокост тушунчасини бирлаштирадиган саволлар мажмуасини мен ҳеч қачон немислар ва яҳудийлар ўртасидаги қандайдир ечимни йўқ низо деб қарамаганман. Шунингдек, холокостни яҳудийлар уқубатларининг янги боби деб ҳисобламаганман. Назаримда, бу воқеа тарихда юз берган тасодифий хато эмас, аввалгиларидан масштаблари билан фарқ қилгани учун яҳудийларнинг оммавий қирғини деб тушунмайман ёхуд яҳудий давлатининг барпо этилиши учун

¹ Эвристика – фикрлашнинг энг оддий усули орқали борлиқни англаш.

² Освенцим – 1945–46 йилларда Германияда ташкил қилинган қамоқхоналар мажмуаси. У Освенцим шаҳри яқинида жойлашган.

бир замин эди, деб ҳам ўйламайман. Мен холокостда ўзининг икки минг йиллик ахлоқ-одоб маданияти билан европалик одам деган номга эришиш йўлидаги саёхатнинг энг қуйи нуқтасида “одамийлик” қандай бўлишини тасвирлаб бердим, холос.

Бундай юк билан қаерга ҳаракатланишимиз мумкинлиги ҳақида ўйлашимиз керак. Освенцим муаммосининг асл моҳияти – унга тегишли маълумотларни маърузамда келтириш, хотирада сақлаш, ё бўлмасам, тарихнинг эски сандиғи тубига яширишу ўлдирилганларнинг ёдига ёд-горлик қўйиш, агар қўйилса, унинг киефаси қандай бўлиши кераклигини аниқлаштириб олишда эмас. Освенцимнинг ҳақиқий фожиаси унинг мавжудлиги, бу даҳшатларнинг юз берганлиги, қайғули, укубатли хотираларни уйғотувчи тарихий фактларни асло ўзгартириб бўлмаслигида. Бу оғир вазиятга венгриялик шоир Янош Пилинский ғоят муносиб таърифни беролган – “Шармандалик”. Афтидан, у инсонийлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб, насронийлик маданиятида содир бўлган бу мудҳиш, тузатиб бўлмас хатолиги учун ҳам тарихий воқеани шундай баҳолаган бўлса керак.

Юз берган мудҳиш воқеалар бизга Худо ўлган дейди. Шубҳасиз, Освенцимдан кейин ёлғиз қолдик. Ўз бойлигимизни энди ўзимиз яратишимиз керак. Майли, бошқаларга меҳнатимиз асло билинмасин, бироқ сабр-матонат билан қилинган меҳнат охир-оқибат мевасини беради. Бир кун келиб биз йиққан бойлик янги Европа маданиятини яратишга асос бўлишига ишонаман. Эҳтимол, бугун Швед академияси Освенцимнинг, холокостнинг гувоҳи бўлишига, ўша азобларни ҳис қилишига тўғри келган ёзувчининг меҳнатини қадрлаб, унинг уринишларини Европа маданияти учун муҳим санаб, юксак баҳо тариқасида тақдим этаётган мукофоти бунга ёрқин мисолдир. Бундай вазият, агар шундай дейиш мумкин бўлса, катта жасорат ва ҳатто таваккалчилик. Негаки, мана шу трибунага чиқиб, сўзлашимни истаганлар нима ҳақида маъруза қилишимни аввалдан билишган.

Биз барини тушунишга мажбурмиз. “Концентрацион олам” орқали юзага чиққанимизни фаҳмлашимиз шарт. Қуйи нуқтани тан олиш эса яратувчи кучларни сақлаб, яшаб қолишимизнинг ягона кафолати. Ахир аниқ ҳиссиётлар фойдали эмасми? Буюк англашларнинг тубида гарчи улар фожиалар асосида юзага келган бўлса-да, ҳар доим эркинликнинг уруғи мавжуд. Эркинлик – Европанинг улкан бойлиги, у бизга борлигимизни ва унинг учун масъуллигимизни англашиб, ҳаётимизга мантиқ бағишлайди.

Она тилим – венгерчада буларнинг барини сиз билан бўлишаётганимдан бошим осмонда. Мен асли бутапештликман, яҳудийлар оиласида туғилганман. Онам Коложвардан, отам жануби-ғарбий Балатон тарафлардан. Бувим ва бувам жума оқшомини кузатиб шанба¹ тонгини қаршилаб, шамлар ёқишардию, бироқ ўз исм-шарифларини венгерчага алмаштиргандилар. Улар яҳудийларнинг эътиқоди билан Венгрияни Ватан билиб яшашни табиий деб қабул қилишарди. Онамнинг ота-онаси холокост гулханида вафот этишган. Отамнинг волидаси ва падари бузрукворини Будапештдаги қариялар уйини Венгриянинг Шимолий чегарасига кўчирган Рокоши²нинг коммунистик диктатураси нариги дунёга равона қилди. Хаёлимда бу бир кичик оиланинг қисмати янги даврга Ватанимнинг тарихий кечмишлари ва укубатларидан сўзлайди. Бу қайғулар ортида, нафақат алам, балки катта маънавий потенциал бор. Яҳудий бўлиш? Менимча, бизнинг давримизда

¹ Иудизмда бу кун муқаддас саналади.

² Матяш Ракоши (Матяш Розенфельд) – венгриялик сиёсатчи, Венгрия коммунистик партиясининг биринчи котиби (1945–1948) Венгрия Халқ Республикасининг Вазирлар кенгаши раиси (1952–1953).

бу вазифа, энг аввало, ахлоқ-одоб масаласи. Агарда холокост бугунги маданиятни яратишга қодир бўлганда, бор эътибори ягона мақсадга қаратиларди: идрок кучи билан инкор этиб бўлмас ҳақиқат олдида гуноҳни ювиш – катарсис. Айнан мана шу интилиш мени илҳомлантирган.

Тўғриси айтганда, мен айтмоқчи бўлган гапларнинг барини айтиб бўлдим, бироқ очикча тан олишим керакки, барибир ўз ҳаётим, ёзувчилик олами ва Нобель мукофоти орасидаги ўзим истаган мувозанатга эришолмадим. Айни дақиқаларда ҳаётимни сақлаб қолган ва яшашимга куч берган муҳаббатга чуқур миннатдорчилик ҳис қиляпман, холос. Нима бўлганда ҳам тан олинг, “ҳокимият”да қандайдир ҳайратлантирувчи, қандайдир бемаъни, қандайдир тушунарсиз, қонунларнинг ҳаққоний тартибига ишонтирувчи илоҳий тақдир мавҳум адолат бордай туюлади, бошқача сўзлар билан айтганда, бу ўз-ўзини алдаш васвасаси, холос. Бу йўлда яширин қояларга урилиб, ўлиб кетиш хавфи мавжуд. Унга эришилганда дунёда шафқат борлигини англамай, оламдан ўтган миллионлар билан ўша азобли алоқа йўқотилади. Исталган дақиқада ўққа тутишга шай жамоа ваҳший ҳукумату даҳшатли диктатураларнинг асирига айланган ҳаётимиз устидан ҳукм чиқарса, бундай тақдирдан қутулиб қолиш мушкул вазиятда қонунларнинг бемаъни тартиби билан ҳисоблашишга мажбур бўларкансан.

Нима бўлганда ҳам мен маърузага тайёрланаётганимда бир муддат руҳий мувозанатимни тиклашга ёрдам берган воқеа содир бўлди. Мен почта орқали жигарранг хатжилд олдим. “Бухенвальд” ёдгорликлар мажмуасининг директори доктор Фолькхард Книггедан. Хатжилдда чиройли табриклар ёзилган номадан ташқари яна бир кичкинагина хатжилд бор эди. Доктор Книгге менга уни алоҳида жўнатганди. Хатда 1945 йилнинг 18 феврилида қамокхона таркиби тўғрисида битилган махфий ҳисоботнинг нусхаси бор экан. Бу ҳужжатда (“Abdngge”, яъни “ўлдирдим” деган маънони англатади) мен № 64921 рақамли маҳбус 1927 йилда туғилган завод ишчиси, яҳудий Имре Кертеснинг ўлими ҳақида ўқидим. Туғилган йил ва фаолият тўғрисидаги ёлғон маълумотлар қамокхона статистикасига тасодифан тушиб қолган эмас. Бухенвальд идорасида мен ҳақимдаги маълумотларни ёзиб олишаётганда вояга етмаганлар қаторига тушиб қолмаслик учун ёшимга икки ёш қўшиб айтгандим. Улар мени фойдаси тегадиганлар рўйхатида қайд этишларидан қўрқиб, ўқиганимни яширганман ва ўзимни завод ишчиси сифатида таништирганман.

Демак, мен бир марта ўлганман – яшаб қолишим учун ўлганман. Эҳтимол, ҳикоямнинг асл ҳақиқати ҳам шундадир. Бир боланинг ўлиmidан бошланган китобларимни рўшнолик кўрмай бу ҳаётни тарк этган ўша миллионларнинг руҳига бағишлайман. Академиянинг фикрига кўра, гап адабиёт ҳақида борар экан, эҳтимол, ёзганларим келажак учун аҳамиятсиз бўлмас, боз устига мен асарларим у учун хизмат қилишини чин дилдан истаيمان. Негаки, уларда Освенцимнинг жароҳатлари тасвирланган. Замонавий инсоннинг ижодий имкониятлари ва яшаш қобилияти масалалари хусусида мулоҳаза қилганимда фақат Освенцим ҳаёлимга келади. Мантиққа зид бўлса ҳам айтай, мен ўтмиш эмас, балки келажак ҳақида ўйлайман.

2002 йил 7 декабрь,
Швеция академияси

“ПОЕЗД ЖАДВАЛИНИ ЎЗГАРТИРИНГ”

Рус тилидан
Шодмон ОТАБЕК
таржимаси

Болакайларнинг тирғалишидан безор бўлган Насриддин Афанди: “Кўча бошида ёнғоқ тарқатишяпти!” дея шумтакаларни чалғитиб, сўнг “Балки ростдан тарқатаётган бўлса-чи?” дея ҳийласига ўзи ҳам ишонгани ҳақидаги латифа барчамизга таниш. Аслида, бундай ҳангомалар тўқилмайди, ҳаётнинг ўзидан олинади. Йўқса, дунёга танилган олим Эйнштейн ўзининг туғилган кунда ўзига табрикнома йўллашларини сўрармиди! Ижод-ихтиро бобида мутафаккир сифатида бўй кўрсатадиган улуғ инсонлар шахсиятида гоҳида боладай соддалик, ишонувчанлик, гоҳида паришонхотирлик намоён бўлади. Қуйида эътиборингизга ана шундай ҳаётий ҳангомалардан айримлари ҳавола этилмоқда.

Машҳур сатирик адиб Жонатан Свифт ўғлини вақтлироқ уйланишга ундарди.

– Ўғлинг ҳали ёш-ку! – дейди адибнинг дўсти. – Яхшиси, яна бироз кутиб тургин, оқ-қорани таниб, ақли сал тўлишсин.

Ёзувчи унга шундай эътироз билдиради:

– Ақли тўлишганда умуман уйланмайди!

* * *

Кунлардан бир кун атоқли ихтирочи олим Эдисон Эйнштейнга ҳасрат қилади:

– Ўзимга биронта тузукроқ ёрдамчи тополмаяпман. Талабгор ёшлар кўп, аммо улардан биронтаси тўғри келмаяпти.

– Уларни қандай қилиб танлайсиз? – сўрайди Эйнштейн.

Эдисон саволлар ёзилган бир варақни узатади:

– Ким мана шу саволларга жавоб беролса, ишга олардим.

– “Нью-Йоркдан Чикагогача неча мил?” – деб ўқийди Эйнштейн ва жавоб қилади: – Темир йўл маълумотномасига қараш керак. “Зангламайдиган пўлат нимадан қилинади?” Бу ҳақда металшунослик ҳақидаги маълумотномадан билиб олиш мумкин.

Эйнштейн бошқа саволларга кўз югуртиргач, шундай дейди:

– Рад жавобини кутмасданоқ номзодимни қайтариб оламан!

* * *

Людовик XVнинг саройидаги тушликда шоир Буало гап орасида шундай лўкма ташлайди:

– Ҳеч ким бу дунёга устун бўлмайди, ҳаммаям бир куни ўлади.

Қиролнинг дарғазаб бўлганини кўрган шоир дарҳол гапини тузатади:

– Деярли ҳамма ўлади демоқчиман.

* * *

Немис геологи Ремердан маъруза пайти бир талаба сўрайди:
 – Жаноб профессор, мабодо мана шу биз ўтирган жойдан Ернинг диаметри бўйича лаҳм қазисам, қаердан чиқаман?
 – Сиз тўппа-тўғри жиннихонадан чиқасиз! – дея жавоб қилади олим.

* * *

Машҳур италян олими Галилей ўзи ихтиро қилган термометрларга симоб ёки спирт эмас, мусаллас қуйиб қўярди. Олим ана шундай янги ихтироларидан бирини мактуб билан қўшиб Англиядаги дўстига юборади. Йўлда хат йўқолиб қолганми ёки дўсти бу ускунанинг моҳиятини тушунмаганми, хуллас, ундан шундай жавоб келади:

“Мусаллас зўр экан! Яна шунақа ускуналардан юборавер!”

* * *

Мухандислик геологиясининг асосчиси Леонид Иванович Лутугинга бир ташкилотга раҳбар бўлишни илтимос қилишади.
 – Э, қўйсанглар-чи! – дейди олим тавалло қилиб. – Тўримдан гўрим яқин. Кўп нарса ўмариб улгуролмайман. Қайтанга номим бадном бўлгани қолади.

* * *

Ибсен бир замонлар рангасвир билан ҳам жиддий шуғулланганди. Ўшанда у мўйқаламни танласаммикан ёки қаламни дея бир муддат иккиланади. Шунда хотини рангасвирдан воз кечишга кўндиради.

– Хотинимнинг тарихий хизмати шундаки, – дея кейинчалик ҳазил қилади адиб, – норвегияликлар ўртамиёна рассомдан халос бўлиб, буюк драматургга эга бўлишди.

* * *

Брехт театрда адабий эмакдош бўлиб ишлаб юрганида номаълум муаллифдан шундай мактуб олади: “Менгача ўтган жамики драматурглардан фарқим шуки, мен асаримга атай вергул қўймайман, бу муаллифнинг иши эмас. Агар сиз бошқача фикрда бўлсангиз, керакли жойга вергулларни ўзингиз қўяқолинг. Ҳурмат билан Мориц Фонбах”.

Брехт пьесани қайтариб юбораркан, шундай жавобни илова қилади:

“Ҳурматли жаноб Фонбах! Вергулларнинг ниҳоятда аҳамиятли эканини назарда тутган ҳолда сиздан илтимос шуки, келгусида бизга фақат вергулларнинг ўзини юбора қолинг, матнни ўзим бир амалларман”.

* * *

Бетоб ётган Бернард Шоуни бир дўсти йўқлаб келса, адиб каравотда ўтириб ёзаётган экан.

– Шундай ахволда қандай ишляпсиз? – хайрон бўлибди дўсти.

– Тузалганимдан кейин вақтим бўлмайди-да!

* * *

Хэмингуэй одмигина кийиниб юрар, автомобили ҳам эскигина эди. Шу ахволда у бир меҳмонхонада тўхтаб, хизматкордан тамадди қилишга егулик сўрайди.

– Ҳисоб-китоб қилишга бирон нарсангиз борми ўзи? – деб сўрайди хизматкор унга тикилиб қараркан.

Ўзувчи индамай чўнтагидан бир даста тахи бузилмаган доллар чиқаради.
– Ичкарига кирилинг! – дейди хизматкор ва бошлиғига бориб, шундай дейди: – Шубҳали бир одам келди, чамаси, банкни ўмарганга ўхшайди, тезда полицияга хабар қилиш керак!

* * *

Бернард Шоу ҳеч қачон режиссёрларга пьесасини қисқартиришга рухсат бермасди. Лондондаги театрлардан бирининг директори Шоунинг комедиясини сахналаштирилаётганда, асосий кўрикдан сўнг драматургга шундай телеграмма юборади:

“Пьесани қисқартиришга рухсат беринг, акс ҳолда томошабинлар охириги поездга улгуришолмайди”.

Шоу шундай жавоб қилади:

“Қисқартиришга рухсат бермайман. Поезд жадвалини ўзгартиринг”.

* * *

Гюго овқатни кўп ер, иштаҳаси ҳамиша карнай эканидан тортинмас эди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ҳазил қиларди:

– Ер юзиде учта жонзотнинг ошқозони катта. Булар – ақула, туяқуш ва Гюгонинг ошқозони.

* * *

Михаил Светлов қок ярим тунда яқин дўсти, карикатурачи рассом Иосиф Игинга телефон қилади.

– Соат неча бўлганини биласанми? – уйқусираб тўнғиллайди рассом.

– Дўстлик уззукун давом этадиган нарса! – жавоб қилади шоир.

* * *

Машҳур театр ислохотчиси В.И.Немирович-Данченко “Париж олови” балет спектаклини томоша қилиб ўтирганди. Партердаги ён қўшнисини ундан сўраб қолади: “Булар қачон қўшиқ айтишаркан?”

Энсаси қотган Владимир Иванович шундай жавоб қилади: “Бу – балет, балетда қўшиқ айтилмайди, тушундингизми?”

Шу маҳал кутилмаганда сахнада қўшиқ янграб қолади. Режиссёр спектаклга шундай топилмани киритганди. Ҳалиги қўшни Немировичга ачиниб қарайди: “Сен, қария, театрга биринчи бор тушгансан, шекилли”.

* * *

Эйнштейн кўпчилик машҳурлар каби анча паришонхотир бўлган.

Бир куни хонасида ишлаб ўтирганда ёрдамчиси шундай дейди:

– Жаноб профессор! Бугунги газеталар сизнинг етмишга кирганингизни ёзишибди.

– Э, шундайми? Ундай бўлса менинг номимдан табриклаб, унга гулдаста юборинглар.

ФЕРЕНЦ ТУЛОК

XX аср Венгрия тасвирий санъати ҳақида сўз борганда, Ференц Тулок номини тилга олмаслик чорасиз. Асарлари Европа ва АҚШ бўйлаб довруқ қозонган ижодкор 1949 йил 18 августда Будапешт шаҳрида таваллуд топган. Рассом болалигидан тасвирий санъатга ўзгача меҳр қўяди, табиат манзараларини тасвирлаш унга завқ бағишлайди. Ференц тасвирий санъатни мустақил ўргангани, унинг ижодига, айниқса, XVI–XVII асрларда яшаган фламанд рассомларининг рангтасвир техникаси катта таъсир кўрсатади. У бу борада иқтидорли бўлишига қарамай, 1979 йили муҳандис дипломини олди. Бироқ санъат, рангтасвирсиз ҳаётини тасаввур

килолмаган Ференц умрини тасвирий санъатга бағишлайди.

Журналимиз муқовасида тақдим этилаётган “Ёз неъматлари” картинаси рассомнинг манзара ва натюрморт жанридаги гўзал намуналаридан бири. “Мўл ҳосил”, “Мусаллас ва узум”, “Ҳаёт неъматлари” суратлари табиат ва инсон ўртасидаги муштаракликдан сўзлайди, қайсидир маънода, ижодкорнинг башарият номидан табиатга таҳсини ҳамдир. Унинг “Олтин нок” картинасидаги ранглар мутаносиблиги томошабинни бефарқ қолдирмайди: ундан таралаётган нур қурраи заминни ёритиб тургандек, табиатнинг кудратини кўз-кўз қилаётгандек...

Рассом ҳамиша одамларни гўзалликка ташна ва улар ўзларини табиатнинг бир қисми деб билишларига ишониб келган. У “Тулок лолалари”, “Финжондаги гул”, “Гулдаста”, “Сариқ гуллар” асарларидаги ранг-баранг гуллар тасвири орқали одамларнинг бир-бирини такрорламас қиёфасию табиатини моҳирона акс эттиради. Гуллар Ференц ижодида алоҳида ўрин эгаллайди, у гўзаллик тимсолини айни гуллар образида кўради: картиналарида ранглар жилоси ва контрастига урғу бергани ҳолда одамларни завқ ва гўзалликдан баҳрамандлик сари етаклайди.

Ференц Тулокнинг асарлари Австрия, Дания, Германия, Англия, Франция ва Голландия каби бир қанча мамлакатлардаги кўرғазмаларда намоиш этилган. Унинг кўплаб суратлари шахсий коллекцияларда сақланади.

Аброр УМАРОВ тайёрлади

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

1 АВГУСТ 1914–1994 йиллар. **ГРИГОЛ АБАШИДЗЕ**, грузин шоири ва ёзувчиси. “Асосчи”, “Душманлар”, “Танклар дуэли”, “Байроқ”, “Енгилмас Кавказ”, “Илк тбилисилик киши ҳақида афсона” каби поэмалари, “Жанубий чегарага” шеърлар туркуми, грузин халқи тарихини акс эттирувчи романлари билан шухрат топган.

7 АВГУСТ 1819–1897 йиллар. **ПАНТАЛЕЙМОН КУЛИШ**, украиналик ёзувчи. “Николай Васильевич Гоголь ҳаёти хусусида битиклар” номли икки жилдли қиссаси, “Муҳаммад ва Хадича” поэмаси, “Қора шодлик”, “Михаило Чарнишенко” романлари, “Тонг олди-дан”, “Хутор шеърляти”, “Қўнғироқ” шеърлий китоблари эътибор қозонган.

14 АВГУСТ 1907–1984 йиллар. **МИРҚАРИМ ОСИМ**, таниқли ўзбек ёзувчиси ва таржимон. “Ўтрор”, “Тўмарис”, “Широқ”, “Темур Малик”, “Улуғбек ва Навоий”, “Зулмат ичра нур” каби асарлари эълон қилинган.

15 АВГУСТ 1915–1997 йиллар. **ТУРСУНХОН ЖАЪФАРОВА**, Ўзбекистон халқ артисти, актриса. Муқимий театри сахнасида ўйнаган Ҳалима (“Ҳалима”), Лайли (“Лайли ва Мажнун”), Гулсара (“Гулсара”), Ин Сен (“38-параллел жануброғида”), Рисолат (“Тошболта ошиқ”), Мастура сатанг, (“Паранжи сирлари”), Биби (“Тули сиёҳ”) каби образлари билан элга танилган.

17 АВГУСТ 1935 йил. **ОЛЕГ ТАБАКОВ**, атоқли рус театр ва кино актёри, режиссёр, педагог. Халқ артисти, Россия давлат мукофоти лауреати. А. Чехов номидаги Москва бадий театри бадий раҳбари, Москва театр-студияси (“Табакерка”) асосчиси. “Барҳаёт”, “Икки ранг”, “Яланғоч қирол”, “Тўртинчи”, “Ҳеч ким”, “Ўн тўққизинчи оқшом” ва бошқа юздан ортик сахна асарларида баркамол роллар ижро этган; 120 дан зиёд фильмда суратга тушган.

22 АВГУСТ 1920–2012 йиллар. **РЭЙ БРЭДБЕРИ**, америкалик фантаст ёзувчи. “Қоқигул виноси”, “Ўлим – ёлғизликдаги иш”, “Яшил соялар ва оқ кит”, “Алвидо, ёз”, “Муз ва гулхан”, “Ёнғин ўчирувчи” ва бошқа романлари, “Қуёшнинг олтин олмалари”, “Тушқунлик дориси” каби ҳикоялари билан танилган.

23 АВГУСТ 1880–1932 йиллар. **АЛЕКСАНДР ГРИН**, таниқли рус адиби, шоир, неоромантизм оқимининг йирик намояндаси. “Ёрқин дунё” (1924), “Қизил елканлар”, “Олтин занжир” (1925), “Югурувчи тўлқин” (1928), “Жесси ва Моргиана” (1929) каби романлар, кўплаб қисса ва ҳикоялар муаллифи. А.Гриннинг нашр этилган асарлари сони 400 га яқин.

26 АВГУСТ 1899–1991 йиллар. **РУФИНО ТАМАЙО**, мексикалик мусаввир. “Ҳайвонлар”, “От ва шер”, “Олов ўйнаётган болалар”, “Кун ва тун”, “Америка”, “Одам ва гуллар”, “Уч қўшиқчи”, “Ой ва куёш” ва бошқа асарлар муаллифи.

27 АВГУСТ 1770–1831 йиллар. **ГЕОРГ ВИЛЬГЕЛЬМ ФРИДРИХ ГЕГЕЛЬ**, буюк немис файласуфи. “Рух феномени”, “Мантик илми”, “Фалсафа қонунияти”, “Фалсафий фанлар энциклопедияси”, “Эстетика ҳақида маъруза”, “Ким мавҳум фикрлайди?” сингари йирик асарлар муаллифи.

1856–1916 йиллар. **ИВАН ФРАНКО**, украиналик ёзувчи, шоир. “Жамият устунлари”, “Лель ва Полель” романлари, “Юксакликда ва тубанликда”, “Хазон бўл, япроқ”, “Қайғули кунлардан” шеърӣ китоблари, “Ўғирланган бахт” драмаси ва бошқа асарлари шуҳрат келтирган. “Феруза” асарини ўзбек тилига Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон таржима қилган.

30 АВГУСТ 1947 йил. **ОЛИМЖОН САЛИМОВ**, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, режиссёр. “Тошкентга саёҳат”, “Оқ кема”, “От йиғлаган томонда”, “Боз масҳарабоз”, “Учар табиб”, “Омон бўлгин, азизим”, “Соҳибқирон”, “Дискотека” сингари спектакллари билан танилган. Дунёнинг ўнга яқин мамлакатларида спектакллар сахналаштирган.

ВОҚЕАЛАР ВА ЖАРАЁН

6 АВГУСТ **1932 йил.** Халқаро Венеция кинофестивалининг илк тақдимоти бўлиб ўтди. Ҳар йили Лидо оролида ўтказиб келинади. Жаҳоннинг тажрибали ўнга яқин кино усталаридан таркиб топган ҳакамлар ҳайъати асарларни турли номинациялар бўйича баҳолайди. Фестивалнинг бош соврини “Олтин шер” бўлиб, энг яхши фильм учун берилади.

13 АВГУСТ **1892 йил.** Нью-Йорк шаҳрида машҳур аниматор Уолт Диснейнинг “Бэмбе” номли тўлиқ метражли мультипликацион фильми тақдимоти бўлиб ўтди. Мультфильм 1935 йили австриялик ёзувчи Феликс Зальтенанинг ҳикояси асосида яратилган. Етмиш дақиқалик бу фильм “Уолт Дисней” компаниясига оламшумул доврुक келтирди. Мультфильм жаҳоннинг кўплаб тиллариға, жумладан, ўзбек тилиға ҳам дубляж қилинган.

18 АВГУСТ **1958 йил.** Рус ёзувчиси Владимир Нобоконнинг машҳур “Юлита” романи Америкада кўп нусхада чоп этилди. Муаллиф бу асарни 1955 йили инглиз тилида ёзган ва илк бор Парижда нашр қилдирган. Кейинроқ уни рус тилиға ўзи таржима қилган. Роман асосида 1962 йили Стэнли Кубрик ва 1997 йили Эдриано Лайно томонидан фильм суратға олинган.

25–30 АВГУСТ **1997 йил.** “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивали Самарқанд шаҳридаги муҳташам Регистон майдонида илк маротаба ўтказилди. Уша йили фестивалда 31 мамлакатнинг санъат усталари иштирок этди (жорий йил уларнинг сони олтмиш олтита бўлди). Илк гран-прини озарбайжон хонандаси Симара Иманова олишға муваффақ бўлди. Жорий йилнинг худди шу саналарида 10-бор ўтказилган фестивалда эса Хитойнинг “Jiangsu Women’s Orchestra” гуруҳи бош совринни қўлга киритди.

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА тайёрлади

 В преддверии 24-ой годовщины независимости Республики Узбекистан вышла в свет новая книга Президента Ислама Каримова. В статье-отзыве “Преданность долгу”, посвященном данной книге, автор Ш.Ризаев акцентирует внимание на своеобразном пути развития Узбекистана в период независимости, основополагающих принципах решения экономических и социальных вопросов.

 Значительное место в очередном номере журнала отведено литературе и искусству Венгрии. Рубрика “Меридианы поэзии” ознакомит вас с творчеством таких венгерских поэтов, как Шандор Петефи, Лайош Кашшак, Карой Чех (перевод Даврона Раджаба). Новеллы известных прозаиков Ласло Краснахоркаи и Ласло Бети представлены в рубрике “Рассказ о рассказе” (перевод Алима Атахана). По традиции, рубрика “Глобус” освещает культуру и искусство мира, Венгрии в том числе.

 Доклад лауреата международной Нобелевской премии по литературе венгерского писателя Имре Кертеса, с которым он выступил в Стокгольме, во время вручения премии, представлен в новой рубрике “Лауреаты Нобелевской премии”.

 В романе “Меж двух огней” на примере жизни почтенного сына азербайджанского народа Муллы Панаха Вакифа красочно описана картина эпохи. Первые главы данного произведения известного писателя Юсуфа Вазира Чаманзаминли читайте в рубрике “Проза” (перевод Файзи Шахисмаила).

 Статья известного русского востоковеда Сергея Иванова “Поэма Алишера Навои “Лисан ут-тайр” (рубрика “Литературоведение. Философия”) написана почти полвека назад. Однако исследование, посвященное переводческому делу и особенностям перевода поэтического наследия Алишера Навои на другие языки в частности, не потеряло свою актуальность и сегодня. “Перевод произведений Алишера Навоий возлагает огромную ответственность на переводчика. Так как данные произведения вводят переводчика в огромный поэтический мир как по форме, так по содержанию. Это требует воображения данного мира, понимание текста”, делится своими рассуждениями ученый (перевод Абдуллы Шера).

 В рубрике “Сопоставление и интерпретация” дана статья об именитом поэте и ученом Миколе Бажане, внесшим весомый вклад в дело распространения и издания образцов творчества Алишера Навои на Украине. Автор статьи “Бажан и Навои” академик Национальной научной академии Украины Иван Дзюба рассуждает об истории ознакомления украинских читателей с литературой других народов, в том числе с узбекской литературой, на примере творчества Алишера Навои (перевод Амира Файзуллы).

 В статье доктора филологических наук Умарали Норматова речь идет о поэме известного узбекского писателя Айбека “Рана моей эпохи” (рубрика “Литературоведение. Философия”). По наблюдениям автора, традиция выражения социального пафоса в узбекской литературе берет начало именно с данной поэмы.

 On the 24th eve of the our independence was published a new book of the president Islom Karimov. The literary critic Sh. Rizaev's article titled "Loyalty of duty" is dedicated to analyze the above mentioned book, this article tells us about difficult way of our independence, paid much attention to the vital factors of resolving economical and social problems.

 Our journal's august issue is dedicated to the hungarian literature and art, also some few hungarian creative personalities are regarded. In the column "Meridians of Poetry" are presented the samples of literaty works of such poets like Sándor Petőfi, Lajos Kassák, Károly Cseh (in translation of Davron Rajab from russian). In the column "Story About Story" are given two stories of hungarian writers like László Krasznahorkai and Laszlo Böti (from russian Olim Otahons translation). Also, there are articles about hungarian culture in the column "Globe". The nobel prise winner Imre Kertész's lecture read in Stockholm is available in the column "Nobel prize winners".

 Famous azeri writer Yusif Vazir Chamanzaminli's "Between two fires" (translated from azeri by Fayzi Shohismoil) named novel's first part is presented in the "Prose" column. The novel leads us to the about beloved son of azeri people Mulla Panah Vaqif and depicts daily life of that period in artistic style.

 In the column "Literary criticism. Philosophy" is announced Sergey Ivanov's article titled "Alisher Navoi's "Lison-ut tair" saga" (translated from russian by Abdulla Sher) was wtitten almost half cenetury ago. But this research's validity is present even passed long time, also it beares some importance for the translators and reveals some peculiarities of translations Alisher Navoi's poetic works to foreign languages. Translating Alisher Navoi's works is a huge responsibility for all translators. Because his works are extent in forms and meanings leading the translator to the enormous world of poetics. Scientist concludes translator must imagine this world and undstand the whole text.

 The propaganda of Alisher Navoi's works in Ukraine, it's publication was promoted by Nikolai Bazhan, whose activity is revealed in the article titled "Bazhan and Navoi" (translated from russian by Amir Fayzulla) is in the column "Analogy and interpretation". Author is Ivan Dzyuba, academic of the Ukrane state academy, he ponders over informing ukraine readers about the other nations and in particular, with Alisher Navoi as a symbol of history of uzbek literature.

 In the column "Literary criticism. Philosophy" is presented an article of Umarali Normatov which is related to the saga titled "My epoch's wounds" of the outstanding uzbek literary figure Oybek. According to the authors considerations, the expression of social pathos is originated in this saga.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2015 йил август сони

Навбатчи муҳаррир: Ф.ЖАББОРОВ
Техник муҳаррир: Д.ҲАМИДОВА
Мусаххих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда № 0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 14.09.2015 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 2315 нусха. 3949 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “Shaḡq” НМАҚда чоп этилди.
100000, Ўзбекистон, Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

© Жаҳон адабиёти, 2015 й.